

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 5-6 (316-317), 2018
вересень – грудень

Київ, 2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬСВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЯЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

«Архіви України» on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

«Архіви України», № 5-6, 2018. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012 р.

Журнал «Архіви України» включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 р.)

© Державна архівна служба України, 2018
© Український інститут національної пам'яті, 2018
© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2018
© Державний центр збереження документів НАФ, 2018

З М І С Т

Статті та повідомлення

<i>Зворський С. Л.</i> Активізація взаємодії архівів і бібліотек — вимога часу	7
<i>Клименко Т. А.</i> Цифровізація процесів архівної справи та діловодства як пріоритет діяльності Державного архіву Черкаської області	22

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Безгинська К. М., Лисенко Т. А.</i> Шлях милосердя: діяльність Товариства Червоного Хреста на Луганщині (1918–2018 рр.)	27
<i>Булгакова Т. О.</i> До 180-річчя відкриття Інституту шляхетних дівчат у Києві (за документами Державного архіву м. Києва)	41
<i>Гречко М. В.</i> «Такой образчик хлеба я оставил моим детям ... на назидание» (унікальна знахідка – хліб часів Голодомору 1932–1933 років у документах ЦДАГО України)	46
<i>Доліновський В., Слюсарек К.</i> Податкові документи 1780-х років як джерело до історії галицьких міст	56
<i>Дубовик О. С.</i> Олесь Гончар у документах ЦДАМЛМ України (до 100-річчя від дня народження)	72
<i>Ийслуу А. Е.</i> Призначення чиновників на державні посади в період правління Миколи I (1825–1855): між покровительством і здібностями	81
<i>Касян Л. Г.</i> Аудіовізуальні документи у процесі формування історичної пам'яті	91
<i>Семков В. Г.</i> Радіоскрипти радіо «Свобода» як джерело інформації про події в Україні другої половини ХХ століття	100
<i>Тихенко В. О.</i> Повернення культурної спадщини української діаспори (за документами ЦДАЗУ)	109
<i>Шаповал А. І.</i> Співпраця В. М. Перетца з Науковим товариством імені Шевченка через призму листів ученого до М. С. Грушевського	117

Публікація архівних документів

<i>Батрак Л. В.</i> Документи про голод в Україні 1921–1923 років (із колекції «Український музей в Празі» ЦДАГО України)	135
--	-----

<i>Гула О. Г., Гула В. Д.</i> Спогади члена ЦК Бунду Мойсея Рафеса про білостоцький період діяльності організації (1900–1902 роки) (продовження, початок у № 4(315) за 2018 р.)	155
<i>Орел Ю. В.</i> Документи про службу Януша Корчака (Г. О. Гольдшміта) під час Першої світової війни у відділі допомоги населенню, що постраждало від війни Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу	165
<i>Пономарьов О. М.</i> Документи щодо обстоювання Кошем території Вольностей Війська Запорозького у 1763–1765 роках	171
До 100-річчя Національної академії наук України (добірка фотодокументів). <i>Упорядник</i> – Л. В. Любарська	196

Інформація і рецензії

<i>Алексєєнко А. О., Гаранін О. Я., Ковтанюк Ю. С., Чижова О. В.</i> Відкрита дискусія «Проблемні питання дотримання авторських та суміжних прав у діяльності державних архівів» (6 грудня 2018 р., м. Київ)	210
<i>Гула О. Г.</i> Новітні тенденції у розвитку української науки (за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна наука та освіта Волині», 22 листопада 2018 р., м. Володимир-Волинський)	220
<i>Коломієць Н. А.</i> Дев'ятнадцять джерелознавчі читання «Джерельний потенціал інформаційних ресурсів архівів», присвячені 100-річчю від дня народження професора Марка Варшавчика (5 грудня 2018 р., м. Київ)	228
<i>Палієнко М. Г.</i> Актуальні питання захисту персональних даних та збереження приватних архівів на 28-му Міжнародному архівному форумі у м. Трієст (Італія)	234
<i>Паламарчук Л. В., Чернятинська Ю. Г.</i> Стажування українських архівістів у державних архівах Польщі	244

CONTENTS

Articles and Notices

<i>Zvorskyi S. L.</i> Activating the interaction of archives and libraries is a requirement of time	7
<i>Klymenko T. A.</i> The Digitalization of Processes of Archival Affairs and Record Keeping as the Priority in Activity of the State Archives of Cherkasy Region	22

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Bezhynska K. M., Lysenko T. A.</i> The Path of Mercy: the Activities of the Red Cross in Luhansk Region (1918–2018)	27
<i>Bulhakova T. O.</i> The 180th Anniversary of the Opening of the Institute of Noble Girls in Kyiv (on the Documents of the State Archives of Kyiv)	41
<i>Hrechko M. V.</i> «I Left Such a Sample of Bread to my Children... as Edification» (a Unique Find is the Bread of the Holodomor of 1932–1933 in the Documents of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine)	46
<i>Dolinovskiy V., Slyusarek K.</i> Tax Documents of the 1780s as a Source for History of Galician Cities	56
<i>Dubovyk O. S.</i> Oles Honchar in Documents of the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine (to the 100th Anniversary of the Date of Birth)	72
<i>Yishuu A. E.</i> Appointment of Officials to Public Office During the Reign of Nicholas I (1825-1855): Between Patronage and Abilities	81
<i>Kasyan L. H.</i> Audio-visual Documents in the Process of Formation of Historical Memory	91
<i>Semkov V. H.</i> The Radioscripts of Svoboda Radio as the Source of Information on the Events Held in Ukraine During the Second half of 20th century	100
<i>Tykhenko V. O.</i> Returning of the Cultural Heritage of the Ukrainian Diaspora (According to the Documents of Central State Archives of Archival Ucrainica)	109
<i>Shapoval A. I. V. M.</i> Peretts's Cooperation with Scientific Society Named After Shevchenko through a Prism of his Letters to Scientist to M. S. Hrushevsky.	117

Publication of Archival Records

<i>Batrak L. V.</i> Documents on the Famine in Ukraine in 1921–1923 (on the «Ukrainian Museum in Prague» Collection of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine)	137
---	-----

<i>Hula O. H., Hula V. D.</i> The Memories of Bund Central Committee Member Moisei Rafes about the Bialystok Period of the Organization's Activities (1900–1902) (continuation, beginning in 4 (315), 2018)	155
<i>Orel Yu. V.</i> The Documents on the Work <i>и</i> а Janusz Korczak (H. Goldszmidt) During the First World War in the Department of Aid to the People Affected by the War of the Committee of the Southwestern Front of the All-Russian Zemstvo Union.	165
<i>Ponomarev O. M.</i> Documents on Kish Advocacy of Territories of Liberties of the Zaporozhian Army in 1763–1765	171
The 100th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine (a Photo Collection). <i>Complier</i> — L.V. Lyubarskaya	196

Information and Reviews

<i>Alekseenko A. O., Haranin O. Ya., Kovtaniuk Yu. S., Chyzhova O. V.</i> The Open Discussion «The Problems of Copyright and Related Rights in the Activity of State Archives» (December, 6, 2018, Kyiv)	210
<i>Hula O. H.</i> Recent Trends in the Development of Ukrainian Science (on the Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference «Modern Science and Education of Volyn», November 22, 2018, Volodymyr-Volynskiy)	220
<i>Kolomiets N. A.</i> The 19th Source Study Readings «The Source Potential of Informational Resources of Archives» Dedicated to the 100th Anniversary of the Date of Birth of Professor Mark Varshavchuk (December, 5, 2018, Kyiv)	228
<i>Palienko M. H.</i> Topical Issues on Protection of Personal Data and Preservation of Private Archives at the 28th International Archives Forum in Trieste (Italy)	234
<i>Palamarchuk L. V., Chernyatynska Yu. H.</i> Training of Ukrainian Archivists in the State Archives of Poland	244

УДК 930.25:021.6](477)

С. Л. ЗВОРСЬКИЙ*

АКТИВІЗАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ АРХІВІВ І БІБЛІОТЕК — ВИМОГА ЧАСУ

В історичному контексті і з позицій сьогодення розглядаються питання взаємодії бібліотек і архівів у вирішенні спільних завдань, набутий досвід співпраці і проблеми, що потребують вирішення скоординованими зусиллями.

Ключові слова: бібліотеки; архівістика; форми співпраці; архівні фонди бібліотек; оцифрування фондів.

Взаємне тяжіння бібліотек і архівів має прадавні корені, в основі якого – їх спільна генеза. Бібліотечна і архівна справа зародилися майже три тисячоліття тому і протягом тривалого часу були єдиним цілим, адже основна сутність їхньої діяльності завжди фокусувалася на збереженні і примноженні історичної пам'яті людства і знань, накопичених різними цивілізаціями у процесі практичної діяльності. Вже в глибоку давнину добре розуміли, що володіння широким масивом задокументованої інформації є запорукою успішності в управлінні будь-чим і на будь-якому рівні. Тому не випадково перші бібліотеки-архіви виникали при дворах правителів, а згодом – у середовищі вищої знаті.

Такий термін – «бібліотека-архів», до яких ми відносимо, зокрема, зібрання документів асирійського правителя Ашшурбаніпала у його столиці Ніневії (VII ст. до н. е.), знамениту установу, засновану, як вважається, Птолемеєм II на початку III ст. до н. е. у Давньому Єгипті і яка увійшла в історію людства під назвою Олександрійської бібліотеки, аналогічні установи у Вавилонії, Пергамі, Китаї, Греції, Римській імперії, на нашу думку, найбільш точно відображає симбіотичний

* *Зворський Сергій Леонідович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу технологічного забезпечення архівної справи УНДІАСД (за сумісництвом); завідувач сектору енциклопедичних досліджень Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого.

характер діяльності цих установ у давнину, адже на той час не існувало розподілу писемних документів для загального використання (з тієї причини, що практично вся людність була неписьменною) і для досить вузького кола освічених осіб (жертів, писців та поодиноких можновладців і управителів територій і майна). Вся сукупність накопичених документів розглядалася як єдине ціле і призначалася виключно для задоволення інформаційних потреб ієрархів, духовенства, вищої знаті та їх обслуги. Згодом для цих установ, у яких відкладалися також і різні природні витвори, і створені людськими руками старожитності (протомузеї), застосовувався загальний термін «древлесховище».

Такі древлесховища з XI ст. існували і на теренах сучасної України при монастирях, соборах та окремих князівських дворах. Найстарішою вважається бібліотека великого князя Ярослава Мудрого у складі комплексу інституцій, що, крім бібліотеки, включали архів, скрипторій, школу, засновану 1037 р. при Софійському соборі (подальша доля її фонду невідома, час від часу робляться спроби виявити її місцезнаходження). Відомі й інші бібліотеки на теренах Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицько-Волинського князівств, книгозбірня Києво-Печерського монастиря (також виникла в XI ст.), що водночас виконували й функції державних архівів та скрипторій.

Остаточне розмежування древлесховищ на бібліотеки і архіви в їх традиційному розумінні відбулося еволюційним шляхом вже за доби Середньовіччя. Рушійним поштовхом у цьому процесі, безперечно, став винахід Й. Гутенбергом книгодрукування, що корінним чином змінило сферу книгопоширення.

Проте поєднання в одному зібранні книжкових і архівних документів в Україні, як і в Європі, продовжувалося спостерігатись і протягом XVII – першої половини XIX ст. Особливо характерним це було для приватних (особистих) колекцій церковних ієрархів, гетьманів, козацької старшини і заможних міщан. Так, досить великі зібрання книг і рукописів мали духовні і освітні діячі П. Могила, Ф. Прокопович, І. Галятовський, І. Гізель, С. Яворський, Д. Туптало, гетьмани І. Мазепа, П. Орлик, К. Розумовський, родини Кочубеїв і Милорадовичів, М. Ханенко, Я. Маркович, В. Тарновський (молодший) та ін. І навіть серед порівняно небагатих шанувальників старожитностей у всі часи знаходились особистості, які володіли унікальними за своєю історичною і культурною цінністю зібраннями документів, як, наприклад, колекціонер і знавець писемних пам'яток, писар при земському суді Роменського повіту, а згодом управитель маєтків малоросійського генерал-губернатора графа П. Рум'янцева на Гетьманщині А. Чапа (бл. 1760 – бл. 1820), або електрик із Кіровограда (нині – м. Кропивницький) О. Ільїн (1920–1993), який володів рукописами О. Пушкіна і М. Гоголя, повним зібранням першодруків І. Федорова, багато з яких

вважалися втраченими, та багатьма іншими раритетами, загальна кількість і вартість яких навіть не піддається обчисленню (частина його унікального зібрання зберігається в обласній універсальній науковій бібліотеці імені Д. Чижевського).

До Другої світової війни наявність збірок цінних архівних документів у фондах бібліотек УРСР було звичним явищем. Як приклад, можна навести Центральну єврейську бібліотеку імені Моріца Вінчевського у Києві, один із чотирьох відділів якої так і називався – «архівний» (зберігав фонди єврейських політичних партій – Бунду, Поалей-Ціон, Фолкспартей та низки інших, ліквідованих на той час єврейських організацій і установ).

І в наш час багато бібліотек України продовжують мати у своїх фондах архівні документи і історико-культурні колекції. Ці документи опинилися у бібліотеках різними шляхами, часто ще у ХІХ ст., як результат цілеспрямованого збирання книжково-рукописних старожитностей громадськими об'єднаннями, культурно-просвітницькими інституціями, навчальними закладами, науковими товариствами, окремими особами – шанувальниками старовини, пізніше – за волею фондоутворювачів, унаслідок ліквідації чи реорганізації багатьох інституцій радянською владою у 1918–1940 рр., але залишаються невід'ємною складовою їхніх фондів, активно використовуються у наукових дослідженнях, експозиційній роботі.

Перелік таких книгозбірень разом із розгорнутими анотаціями складу їхніх архівних фондів наведено в укладеному співробітниками Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД) довіднику «Архівні установи України» (т. 2, кн. 1, 2)¹. Найбільший за обсягом масив архівних документів зберігається у бібліотеках системи НАН України – в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (НБУВ) (у таких структурних підрозділах, як Інститут рукопису (ІР), Інститут архівознавства, Фонд президентів України), у Львівській національній науковій бібліотеці України імені Василя Стефаника (у чотирьох підрозділах: відділі рукописів, україніки, рідкісної книги; у науковому відділі періодичних видань імені Мар'яна та Іванни Коців; відділенні «Палац мистецтв імені Тетяни і Омеляна Антоновичів»; кабінеті картографії), у Науковій бібліотеці Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського (відділ рукописів). Архівні фонди мають й інші бібліотеки, що набули статусу національних, Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка², більшість обласних універсальних наукових бібліотек (ОУНБ) та наукові й науково-технічні бібліотеки національних університетів та деяких інших закладів вищої освіти III–IV рівнів акредитації. Всі ці заклади є важливими державними сховищами унікальних рукописних і друківаних

пам'яток української та зарубіжної книжкової, музичної, образотворчої культури XIII–XX ст., карт, фотодокументів, гравюр, естампів, особових архівних фондів видатних діячів України, і тому організація роботи з цими фондами потребує особливої уваги.

Про багатство цих сховищ, їхній величезний інформаційний потенціал свідчить те, що, наприклад, у ІР НБУВ відклалися рукописи, зібрані протягом XIX ст. різними історико-просвітницькими установами, духовними та світськими навчальними закладами, та колекційні матеріали й архіви чернечих орденів, монастирів, лавр, окремих церков, а також зібрання Київської духовної академії з її Церковно-археологічним музеєм, Духовної семінарії, навчальних закладів, історичних музеїв, приватних осіб. У фонді наявні колекції кирилических, польських, грецьких, східних, єврейських рукописних книжок та історичних документів XII–XVIII ст., списки хронік, літописні нотатки, щоденники, архівні документи XIX–XX ст., автографи і листування видатних просвітителів, діячів науки і культури, письменників, журналістів, громадських діячів. Зберігаються особові архівні фонди учених-просвітителів XIX–XX ст., матеріали редакцій низки журналів, зокрема «Кіевской старины», літературно-мистецьких збірників, газет, видавництв, «Київського культурно-освітнього товариства «Просвіта» в пам'ять Тараса Шевченка» та інших товариств, київських генерал-губернаторів, професорів університету св. Володимира, Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), унікальний архів військового оборонного об'єкта – фортеці Св. Єлизавети³, найбагатша музична скарбниця нашої держави, що включає нотні колекції роду Розумовських, І. Гаврушкевича, рукописи творів сучасних українських композиторів, фонд грамплатівок початку XX ст. та ін.⁴

В Інституті архівознавства зберігаються архівні фонди Президії та відділень НАН України, її установ та документів особового походження видатних учених НАН України; у Фонді президентів України, як спеціальній бібліотечно-архівній колекції, здійснюється збирання, збереження та запровадження до наукового і культурного обігу різноманітної документної спадщини, що відображає історію, процеси становлення, організації та функціонування інституту президенства в Україні у різні часи і на різних теренах.

Гордістю Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника є найбагатша у світі збірка україніки (XI – поч. XX ст.); особові архівні фонди XVIII–XX ст.; українська та іншомовна періодика XIX – першої пол. XX ст., унікальні колекції стародруків, палеотипів, інкунабул XV–XIX ст. та картографічних видань XVI–XVIII ст.⁵, документна спадщина таких інституцій як «Наукове товариство ім. Шевченка», «Народний Дім», Фундація імені Баворовських, «Національний заклад імені Оссолінських у Львові» та ін.⁶

Не менш цінну історичну і культурну документну спадщину зберігають й інші наукові та спеціалізовані бібліотеки, у т. ч. за кордоном. Цінні архівні колекції українці зберігаються в Українській бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі⁷, в інших книгозбірнях української діаспори, а також у монастирських і університетських книгозбірнях у Канаді, США, Великобританії, Польщі, Німеччині, Австрії тощо.

Таким чином, можемо констатувати, що, поряд із сучасною мережею державних архівних установ (центральных, обласних, міських, райдержадміністрацій, територіальних громад), низкою архівів (архівних підрозділів) із правом постійного зберігання документів, що знаходяться у сфері впливу ряду міністерств і відомств, в Україні налічується значна кількість документів Національного архівного фонду, що відносяться до фондів бібліотек, також різного підпорядкування. В умовах сучасних інтеграційних процесів, нагальної потреби в актуалізації інформації, що міститься в архівних і бібліотечних фондах, запровадження цифровізації (дигіталізації) інформаційних ресурсів виникає необхідність у з'ясуванні реального стану взаємодії бібліотек і архівів у цих та інших процесах, спричинених бурхливим розвитком інформаційних технологій.

Якщо за радянської доби в Україні взаємодія архівів і бібліотек не мала системного характеру і диктувалася здебільшого потребами поточного моменту (можна згадати їх співпрацю в 1960-х роках у рамках реалізації масштабного історико-краєзнавчого видавничого проекту – багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР»⁸), то з проголошенням незалежності України та зі створенням УНДІАСД, який швидко налагодив продуктивні контакти з Державною науковою архівною бібліотекою, НБУВ, Національною історичною бібліотекою України, НБУ імені Ярослава Мудрого, Національною науковою медичною бібліотекою України, спостерігається певна активізація взаємокорисних наукових і практичних проектів⁹. Серед них – спільне проведення наукової конференції та книжкової виставки «Бібліотечна та архівна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.)» (Київ, 1998)¹⁰, наукового форуму у Харкові у жовтні 2016 р. під назвою «Бібліотеки, архіви, музеї: інтеграція до світового наукового та історико-культурного простору», семінарів, практикумів і обстежень з питань захисту фондів (у т. ч. бібліотечних) від біопшкоджень. Маємо факти взаємодії ОУНБ із місцевими державними архівами з питань вивчення та популяризації історії краю (Одеса, Донецьк)¹¹. Згаданий нами довідник «Архівні установи України» став першою спробою здійснити своєрідну «надвідомчу інвентаризацію», отримати загальні дані про обсяг, склад та зміст фондів (включаючи архівні фонди у бібліотеках та музеях), науково-довідковий апарат (НДА), основні методичні розробки

та бібліографію видань про склад і зміст фондів, публікації з історії тієї чи іншої архівної установи або архівного підрозділу.

Загальновідомо, що найбільш продуктивними вважаються дослідження, що проводяться на перетині двох і більше споріднених дисциплін. У цьому контексті заслуговують на увагу дисертаційні дослідження, що виконувалися в останні роки співробітниками НБУВ та УНДІАСД і об'єктами яких були архівні й бібліотечні питання, об'єднані спільними чинниками. Так, бібліотеки й архіви відомих представників вітчизняної науки, просвітництва і культури – митрополита Євгенія (Є. Болховітінова)¹², Б. Грінченка¹³, родини Шодуарів¹⁴, як цінні джерела з історії вітчизняної гуманітаристики, досліджувалися, відповідно, у дисертаціях Є. Рукавіциної, Н. Зубкової, Є. Біленького. Особові архівні фонди видатних українських учених у фондах НБУВ вивчала О. Степченко¹⁵, архіви українських часописів кінця ХІХ – початку ХХ ст., що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ – І. Клименко¹⁶. Н. Христова вивчала НДА архівів та рукописних підрозділів бібліотек в Україні в історичному контексті¹⁷. Підготовлено і захищено дисертації просопографічного характеру, в яких висвітлено життєвий шлях осіб, що здійснили великий внесок в організацію і бібліотечної, і архівної справи в Україні – І. Огієнка (В. Ляхоцький)¹⁸, О. Грушевського (Л. Приходько)¹⁹, С. Маслова (О. Ємчук)²⁰. Історію архівної та бібліотечної справи доби Української революції 1917–1921 рр. досліджувала Н. Марченко²¹. С. Зворський та Л. Одинока піднімали проблемне питання про необхідність збереження архівної спадщини українських бібліотекознавців²² (ця проблема частково вже вирішується). С. Кулешов у 2009 р. піддав обґрунтованій критиці спробу інтегрування наукових сил архівів, музеїв і бібліотек на підставі запровадження нової галузі науки під назвою «соціальні комунікації», у межах якої мають співіснувати такі наукові спеціальності, як «документознавство, архівознавство», «книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство», «журналістика та засоби масової інформації», «видавнича справа», «соціальна інформатика»²³.

Поряд із науковою роботою помітно активізувалася й публікаційна діяльність: зазнав суттєвих трансформацій професійний часопис «Архіви України»: суттєво зріс його обсяг, урізноманітнілася тематика публікацій; багато матеріалів, що розкривають зміст архівних документів, висвітлюють роботу і поточні проблеми архівів і бібліотек, друкуються у започаткованих за часів незалежності України продовжуваних наукових виданнях, зокрема в «Студіях з архівної справи та документознавства» (УНДІАСД), «Рукописна та книжкова та архівна спадщина України» (видається ІР НБУВ, презентує археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів) та ін. Багато уваги архіви і бібліотеки приділяють включенню відомостей про їхні інформаційні

ресурси в оновлену і деідеологізовану систему довідково-інформаційних видань, репрезентації складі і змісту архівних фондів на веб-сайтах своїх установ.

Прикладом спільної роботи архівних установ і бібліотечних закладів можна назвати розроблену спільними зусиллями, відповідно до рекомендацій Генеральної конференції ЮНЕСКО, Програму збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки (далі – Програма), затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 15. 09. 1999 р. № 1716²⁴.

Але чи можемо вважати ці та інші здобутки і напрацювання достатніми у контексті посилення взаємодії бібліотек та архівів, їх спільної інтеграції у світовий інформаційний простір? На наше переконання – ні, бо, як і в радянські часи, у цій справі бракує системності і взаємної зацікавленості у максимально повному використанні накопичених колосальних обсягів інформації в інтересах суспільного поступального розвитку, з урахуванням можливостей сучасних інформаційних технологій. І справа тут не лише у відчутних відмінностях в організації бібліотечної і архівної справи, законодавчих, методологічних і методичних засадах, якими керуються архівістика і бібліотечна справа, специфіці використання інформаційних ресурсів, а й у різних підходах в управлінні цими сферами, інакше кажучи, у «відомчих бар'єрах». Якщо загальне керівництво архівною мережею України, включаючи й деякі архівні установи, що перебувають у сфері впливу різних міністерств і відомств, здійснюється з одного спеціального уповноваженого центрального органу державної виконавчої влади у сфері архівної справи та діловодства – Державної архівної служби України, то у бібліотечній справі такий єдиний центр відсутній. Формально у бібліосфері уповноваженим центральним органом державної виконавчої влади, що реалізовує державну бібліотечну політику, є Міністерство культури України, проте його реальний вплив знижується, навіть стосовно ОУНБ, які тепер, унаслідок реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади, безпосередньо перебувають у віданні обласних рад. Інші бібліотечні мережі за відомчою ознакою (академічні, освітянські, сільськогосподарські, медичні та ін.) і в минулі часи жорсткої адміністративної вертикалі влади з Міністерством культури взаємодіяли спорадично, здебільшого у рамках реалізації масштабних загальнодержавних програм. До речі, Програма, згадана у попередньому абзаці, не була до кінця реалізована, насамперед із-за недостатнього фінансування окремих завдань, але, водночас, вона дала потужний поштовх для активізації спільної роботи бібліотек і архівів, зокрема, зі створення державного реєстру «Книжкові пам'ятки України» як складової Українського бібліографічного репертуару, робота над яким триває й досі.

Слід відверто визнати, що для керівників бібліотек, які мають у своєму складі архівні фонди, питання оптимальної організації їх використання, співпраці з архівними установами не є пріоритетними. Вони, насамперед, концентрують свої зусилля на вирішенні «приземлених» проблем, а їх завжди дуже багато: відтік користувачів із книгозбірень, налагодження взаємодії з органами влади унаслідок адміністративної реформи та створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), кадровий голод (оскільки в Україні різко зменшилися обсяги підготовки відповідних фахівців у профільних закладах вищої освіти), недостатність фінансування, оплата комунальних послуг, якість і повнота комплектування новими виданнями тощо.

Ще у 1926 р. архівіст І. Маяковський зазначав, що у пошуках організаційних форм взаємодії у тріаді «архів – бібліотека – музей» їхня плідна співпраця можлива, але лише на підставі єдиних підходів у роботі з архівними документами у цих установах²⁵. Але й зараз, майже через 100 років, такі єдині підходи не вироблені, й досі точаться дискусії щодо шляхів взаємодії у цій тріаді. Найбільша проблема полягає у тому, що установи в цій тріаді мають свої особливості у формуванні та облікуванні фондів, систематизації їх типів і видів, підходах до зберігання, розповсюдження інформації про них тощо. Зокрема, у бібліотеках, як і у музеях, по-різному ведеться облік різних видів документів (у бібліотеках – примірники, назви, а також додаткові, для періодичних і продовжуваних видань, одиниці обліку – річний комплект і підшивка, а в музеях – музейні предмети та експонати), їх науковий опис. У частині книгозбірень, особливо вишівських, має місце незавершеність обліку і наукового опису документів. Через це, наприклад, укладачі вже згаданого двотомного довідника «Архівні установи України» не мали можливості здійснити точну фіксацію обсягу архівних документів у окремих бібліотеках, тому у деяких випадках наведено наближені цифрові показники.

Принципові відмінності в організації роботи бібліотек і архівів, що формувалися протягом століть, нині закладені і закріплені й на законодавчому рівні. Навіть наближене порівняння базових законів для цих двох сфер – «Про бібліотеки і бібліотечну справу»²⁶ та «Про Національний архівний фонд та архівні установи»²⁷ свідчить про різний підхід у тлумаченні бібліотек і архівів як соціальних інститутів. Так, у бібліотечному законі сформульовано поняття Державного бібліотечного фонду України, що складається з «фондів бібліотек, що є у державній і комунальній власності, фондів бібліотек самоврядних організацій, взаємопов'язаних скооперованим комплектуванням, єдиним довідково-пошуковим апаратом, системою депозитарного зберігання, перерозподілу та взаемовикористання фондів і відображає науковий, культурний, інформаційний потенціал суспільства» (ст. 16). Тут же міститься пункт, що «архівні документи, зібрані в бібліотеці, входять

до складу Національного архівного фонду України згідно з Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». Але ні в науковій літературі, ні в нормативних документах поняття Державного бібліотечного фонду України не набуло поширення і залишається поза увагою фахівців. Натомість в архівному законі запроваджено поняття Національного архівного фонду (НАФ) як єдиної цілісної категорії культури і права, складової вітчизняної і світової історико-культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства (ст. 1). Відтак НАФ є пріоритетним в організації діяльності архівів, сутність якої полягає, насамперед, у забезпеченні збереженості НАФ, цілеспрямованого його поповнення, розширення доступу до архівної інформації.

Протягом останніх 25-ти років українські бібліотеки й архіви здійснили суттєві прориви в активізації своєї роботи, її осучасненні, запровадженні новітніх інформаційних технологій, інтеграції у світовий інформаційний простір, наближенні до потреб суспільства, зростанні значущості наукових досліджень та впровадженні їх результатів у практику. Кожна з цих сфер має свої переваги і здобутки, відповідно до специфіки своєї діяльності. Так, бібліотеки досягли значних успіхів у запровадженні електронних каталогів і електронних бібліотек (насамперед «Культура України», <http://elib.nplu.org/>), ретрокаталогізації, баз даних із багатьох галузей науки, автоматизації і комп'ютеризації бібліотечних технологій, організації культурно-освітніх заходів, налагодженні комунікації з органами влади на місцевому рівні та ОТГ, створенні і поширенні ґрунтовних бібліографічних посібників, фахових періодичних і продовжуваних видань, організації фондознавчих, соціологічних, читачезнавчих, термінологічних досліджень, у вивченні власної історії як закладів культури і осередків духовності.

Не менш вагомими здобутками мають і архівні установи: розробки у царині консервації, репрографії, оцифрування документів, діловодства, електронного документообігу, запровадженні міжнародних стандартів, співпраці з краєзнавчими осередками та ін. Так, лише співробітниками УНДІАСД підготовлено понад сотню проектів нормативних документів, а також методичних посібників, максимально наближених до потреб архівної і діловодної практики, науковців, істориків, генеалогів, викладачів вишів та ін. Взаємне використання цих здобутків, безперечно, мало б суттєвий економічний і суспільний ефект. Проте, як засвідчує аналіз публікацій у профільних часописах і наукових збірниках, бібліотекарі практично не знають і не використовують численні напрацювання УНДІАСД, не посилаються на них, а архівісти не впроваджують напрацювання в царині бібліотекознавства. На жаль, відомча роз'єднаність ще залишається досить відчутною.

Між тим існує чимало проблем, які цілком можливо вирішувати спільними зусиллями архівної і бібліотечної спільнот. Як приклад,

можна назвати потребу в уніфікації бібліотечно-архівної терміносистеми. І хоча в цій царині вже існують певні напрацювання, проте до завершення роботи ще далеко. Багато недоліків існує в організації довідково-пошукового апарату бібліотек і архівів. Н. Христова ще у 1999 р. писала, що «існуюча система каталогів в архівах та рукописних підрозділах бібліотек демонструє низький рівень організації її використання і неспроможна виконувати функції щодо надання повноцінної інформації про склад та зміст архівних і рукописних фондів, а тому спільним завданням архівознавства, книгознавства й бібліотекознавства є розроблення методологічних та методичних засад створення сучасної системи каталогів на належному науково-інформаційному рівні»²⁸. У цьому напрямі теж вже є нові продуктивні напрацювання, як, приміром, Генеральна схема класифікації документної інформації в систематичних каталогах державних архівів України²⁹, але й тут ще багато потрібно зробити, так само як і в оцифруванні цінних документів, що зберігаються в архівах і бібліотеках. Спільне поле діяльності вбачається і в таких вузлових питаннях, як проблеми організації архівних фондів і колекцій у бібліотеках саме з позицій сучасного архівознавства і практики державних архівів, науково-методичного супроводу основних архівних процесів, забезпечення доступності до інформаційного потенціалу архівних документів за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та ін. Практичний інтерес має порівняльний аналіз напрацювань, здійснених УНДІАСД і ІР НБУВ, у яких також значна увага приділяється розробці питань комплектування, археографічної обробки рукописів та документів, обліку та зберігання фондів, форм та методів залучення їх до наукового обігу тощо.

Взаємодія архівів і бібліотек у фондових питаннях знайшла відображення і в «Правилах роботи архівних установ»³⁰, де зазначено, що експертиза цінності документів та прийняття відповідних рішень належать до компетенції Центральної експертно-перевірної комісії (ЦЕПК) Укрдержархіву, а в бібліотеках, що перебувають у державній чи комунальній власності – експертно-оцінних комісій, що погоджують свою діяльність з ЦЕПК.

В окремих випадках можливе створення консорціумів, за зразком консорціуму «Історична Волинь», ініційованого у 2007 р. Волинською ОУНБ імені Олени Пчілки. Його основне завдання полягає у створенні однойменної електронної бази – повних текстів рідкісних, цінних документів і бібліографічної бази даних із використанням фондів обласних бібліотек, краєзнавчих музеїв, архівів Житомирської, Волинської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької областей на засадах корпоративної взаємодії. До проекту долучилися НБУВ, Національна історична бібліотека України, наукова бібліотека Національного університету «Острозька академія», книгозбірня м. Ольштин (Республіка Польща) та ін.

Загалом взаємодія бібліотек, архівів і бібліотек, як соціокультурних установ, що накопичують, зберігають, структурують, поширюють здобутки інтелектуальної, духовної, історичної та культурної спадщини, виконують спільну функцію збереження історичної пам'яті людства, пошук форм їх співпраці є світовою проблемою. Вона постійно обговорювалася на різних рівнях на національних і міжнародних форумах протягом ХХ ст. і залишається актуальною і зараз, у глобалізованому інформаційному просторі. Визнано, що інтеграційні процеси в цих установах є незворотними і мають постійно вдосконалюватися³¹.

Між тим ці інтеграційні процеси відбуваються і в Україні, інколи зовні майже непомітно, без широкого суспільного розголосу. До них можна віднести і зміни у законодавстві (так, Законом України «Про обов'язковий примірник документів», прийнятим Верховною Радою України 09. 04. 1999 р. № 595-XIV унормовано поняття Національного інформаційного фонду України – як сукупності інформаційних фондів (інформаційних ресурсів) держави: архівного, бібліотечного, стандартів, архіву друку, фонду фільмів, патентного та ін. фондів (ст. 1)³²), і започаткування підготовки кадрів за об'єднаною спеціальністю 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», і деякі інші кроки.

У деяких країнах архіви і бібліотеки, як і століття тому, залишаються єдиним цілим, перебувають під одним дахом, державне адміністративне керівництво ними, як установами, що зберігають пам'ятки культурної спадщини, здійснюється в рамках одного управлінського органу. Як приклад, можна назвати Національну бібліотеку і архів Ісламської Республіки Іран, бібліотечно-архівну систему у Таїланді. Національний архів Австралії до 1961 р. перебував у складі Національної бібліотеки як архівний відділ. В Італії діє Департамент архівної справи і бібліотек при Міністерстві культурної спадщини і культурної діяльності. Бібліотека та Архів Канади в Оттаві має статус установи національного рівня і єдине централізоване управління, а його директор у ранзі заступника міністра носить звання Бібліотекаря і Архіваріуса Канади. Але таке поєднання характерне, здебільшого, для порівняно «молодих» держав, де історично не склалися традиції зберігання архівних документів в силу їх природньої відсутності, на територіях, де у Середні віки не існувало писемності, особливостей політичної історії в деяких регіонах тощо.

В Україні єдиного бібліотечно-архівного органу, як відомо, не існує, і питання про його необхідність зараз навіть не піднімається (хоча 100 років тому у Києві короткий час діяв бібліотечно-архівний відділ Департаменту мистецтв Генерального секретарства справ освітніх УНР/Народного міністерства освіти УНР на чолі з професором О. Грушевським, згодом, у радянському Харкові – архівно-бібліотечна секція (керівник В. Барвінський) у складі Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини). Проте можемо говорити про наявність

багатьох спільних для архівістики і бібліотечної справи проблем, що є важливими в їхній практичній діяльності і які розв'язувати варто скоординованими зусиллями. Виходячи з сучасних реалій, доцільним вбачається створення колегіального органу архівістів і бібліотекарів на громадських засадах. Таким органом може бути, наприклад, міжвідомча Бібліотечно-архівна рада у складі директорів центральних державних архівів України, УНДІАСД, генеральних директорів національних бібліотек України, яка, у свою чергу, може створювати постійні чи тимчасові робочі групи або комісії з різних напрямів співпраці у складі провідних фахівців і науковців. Так, у найближчій перспективі бібліотекам і архівам належить спільно вирішувати питання про повсюдне впровадження Універсальної десяткової класифікації (УДК) у зв'язку з прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України від 22. 03. 2017 р. № 177³³, а міністерствам і відомствам – внести відповідні зміни у законодавчі й нормативні документи. Перші кроки взаємодії у цьому напрямі вже здійснюються у рамках діяльності міжвідомчої Комісії з питань упровадження УДК в Україні, до складу якої у лютому 2018 р. введено директора УНДІАСД О. Гараніна.

Поширення сучасних електронних комунікацій, процеси оцифрування документів, включаючи й рідкісні друковані видання, попри загальну ейфорію про буцімто «остаточне вирішення» проблеми забезпечення документів від фізичного руйнування, теж мають «зворотну сторону медалі». Принцип постійного оновлення засобів електронної комунікації у поєднанні з нестабільністю доступності інформації в мережі, старінням техніки, програмного забезпечення, носіїв електронної інформації, залежністю від електропостачання несуть загрозу не лише оцифрованому контенту. Тому виникає й протилежна ідея – паралельного збереження існуючих документів методами класичної архівації. Тут теж є велике поле для обговорення і співпраці між бібліотеками і архівами.

Можливі й інші форми взаємодії, наприклад, на рівні Спілки архівістів України та ВГО «Українська бібліотечна асоціація». Було б лише бажання і усвідомлена воля до згуртування у вирішенні назрілих проблем та належного реагування на виклики часу.

¹ Архівні установи України: довідник. Т. 2 : Наукові установи, музеї, бібліотеки: у 2 кн. Кн. 1: Національна академія наук України, Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська області / Держкомархів України, УНДІАСД; упоряд.: С. Артамонова, А. Майстренко, Л. Одинока, Р. Романовський; редкол. тому: І. Матяш (гол.), О. Мельниченко, Ю. Прилепішева, Н. Христова. Київ, 2010. XXVIII, 604 с.; Архівні установи України: довідник. Т. 2 : Наукові установи, музеї, бібліотеки: у 2 кн. Кн. 2: Полтавська, Рів-

ненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь / Держ. архів. служба України, УНДІАСД ; упоряд.: С. Артамонова, А. Майстренко, Л. Одинока, Р. Романовський; редкол. тому: О. Гаранін, О. Мельниченко, Ю. Прилепішева, Н. Христова. Київ, 2012. XXVII, 602 с.

² *Лосієвський І. Я.* Особові архівні фонди у ХДНБ ім. В. Г. Короленка як джерела з історії науки та культури України // Короленківські читання 2016. «Бібліотеки, архіви, музеї: інтеграція до світового наукового та історико-культурного простору : матеріали XIX Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 12 жовт. 2016 р. : у 2 ч. Ч. 2 / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харк. держ. акад. культури, Харк. обл. від-на (філія) ВГО «Укр. бібл. асоц.». Харків, 2017. С. 3–11.

³ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису; ред. кол. : Л. А. Дубровіна (гол.), Г. В. Боряк, Н. М. Зубкова та ін.; авт.-уклад. : О. П. Бодак, О. С. Боляк, С. О. Булатова та ін. Київ, 2015. 328 с.

⁴ *Шульгіна В.* Унікальна колекція грамплатівок у фондах НБУВ / Бібліотечний вісник. 1999. № 1. С. 30–31.

⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України : документи, факти, коментарі / упоряд. Л. І. Крушельницька. Львів, 1996. 100 с.

⁶ *Дядюк М.* Рукописний фонд Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника : особливості комплектування і збереження // Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства. До 165-річчя Національного університету «Львівська політехніка» : матеріали наук.-практ. конф., 12 листоп. 2009 р., Львів / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львівська політехніка», Наук.-техн. б-ка; редкол. : О. В. Шишка, Н. Е. Кунанець, Д. О. Тарасов та ін. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2009. С. 149–158.

⁷ *Палієнко М.* Архівні колекції Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі: історія формування, склад, сучасний стан опрацювання // Українська діаспора : проблеми дослідження : тези доп. Міжнар. наук. конф., 27–28 верес. 2016 р., м. Острог / Нац. ун-т «Острозька академія» та ін. Острог, 2016. С. 330–331.

⁸ До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» // Архіви України. 1974. № 4. С. 3–9; *Зворський С.* «Історія міст і сіл Української РСР» // Архівна енциклопедія України / Держ. ком. архівів України, Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства. Київ, 2008. С. 483–484.

⁹ *Зворський С. Л.* Співробітництво Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства з бібліотеками України в історико-краєзнавчій та науковій роботі // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 22 лист. 2011 р., м. Київ / Держ. закл. «Нац. іст. б-ка України». Київ, 2011. С. 64–67; *Артамонова С. С., Романовський Р. В.* Взаємодія архівів, бібліотек, музеїв як основа збереження національної архівної спадщини України // Там само. С. 11–14.

¹⁰ Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): зб. наук. праць / Голов. архів. упр. при Кабінеті міністрів

України, УНДІАСД, Нац. парлам. б-ка України; редкол.: В. С. Лозицький (відп. ред.), О. К. Александрова, С. О. Басенко та ін. Київ, 1998. 275 с.

¹¹ *Амельченко Ю. С.* Взаємодія ОУНБ ім. М. Грушевського з обласним державним архівом, історико-краєзнавчим музеєм, телебаченням та краєзнавчими осередками у напряму вивчення та популяризації історії краю // Державна історична бібліотека України : історія, сучасність, майбутнє : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., приуроч. до 70-річчя заснування Держ. істор. б-ки України, 24–25 верес. 2009 р. Київ: «Арістей», 2009. С. 102–106; *Дрьомова Т. М., Згінник О. Г.* Бібліотека й архів: шляхи взаємодії // Там само. С. 117–120.

¹² *Рукавіцина Є. В.* Бібліотека і архів митрополита Євгенія (Є. О. Болховітінова) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 05.25.04 / Рукавіцина Євгенія Віталіївна; НАН України, Центр. наук. б-ка ім. В. І. Вернадського. Київ, 1995. 23 с.

¹³ *Зубкова Н. М.* Бібліотека і архів Б. Д. Грінченка як джерело з історії народної просвіти України кін. XIX – поч. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 05.25.04 / Зубкова Наталія Михайлівна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1994. 23 с.

¹⁴ *Біленький Є. А.* Архів і бібліотека Шодуарів як джерело з історії колекціонування і біобібліографії в Україні XIX–XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Біленький Євген Андрійович; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2001. 18 с.

¹⁵ *Степченко О. П.* Особові архівні фонди видатних українських учених як джерело з історії організації спеціалізованих фондів Всенародної (Національної) бібліотеки України (1918–1934) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Степченко Ольга Петрівна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1997. 16 с.

¹⁶ *Клименко І. В.* Архіви українських часописів кінця XIX – початку XX ст. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої діяльності : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Клименко Ірина Віталіївна; НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2003. 20 с.

¹⁷ *Христова Н. М.* Науково-довідковий апарат архівів та рукописних підрозділів бібліотек в Україні у 1920–1990 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Христова Наталія Миколаївна; НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1999. 19 с.

¹⁸ *Ляхоцький В. П.* Тільки книжка принесе волю українському народові... : Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності І.Огієнка (митрополита Іларіона) /Держ. ком. архівів України, Укр. держ. НДІ арх. справи та документознавства та ін.; наук. ред. А. Л. Зінченко. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. 662 с.

¹⁹ *Приходько Л. Ф.* Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Приходько Людмила Федорівна; Держ. ком. архівів України; УНДІАСД. Київ, 2005. 19 с.

²⁰ *Ємчук О. І.* Сергій Іванович Маслов (1880–1957) як учений, організатор архівної та бібліотечної справи : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ємчук Оксана Ігорівна; Держ. ком. архівів України, УНДІАСД. Київ, 2010. 20 с.

²¹ *Марченко Н. П.* Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921) // Бібліотечний вісник. 1998. № 4. С. 55–56.

²² Зворський С., Одинока Л. Архівна спадщина вітчизняних бібліотекознавців і бібліографів : збереження і використання // Бібліотечна планета. 2002. № 4. С. 22–24.

²³ Кулешов С. Архів, бібліотека, музей: спроба інтеграції на засадах комунікаційного підходу? // Студії з архів. справи та документознавства. 2009. Т. 17. С. 29–32.

²⁴ Програма збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000–2005 роки // Бібліотечний вісник. 1999. № 6. С. 5–10; Прокошева Т., Селівєрстова К., Шурубуря А. Державна програма збереження бібліотечних і архівних фондів // Студії з архів. справи та документознавства. 2000. Т. 6. С. 7–9.

²⁵ Маяковский И. Архив, библиотека и музей // Архивное дело. 1926. Вып. 7. С. 21–36.

²⁶ Про бібліотеки і бібліотечну справу : Закон України від 27 січ. 1995 р. № 32/95-ВР [редакція від 01.01.2017]. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 29.11.2018).

²⁷ Про Національний архівний фонд та архівні установи : Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3814-ХІІ [редакція від 21.05.2015]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> (дата звернення: 29.11.2018).

²⁸ Христова Н. До питання формування системи каталогів у державних архівах та рукописних підрозділах бібліотек України // Бібліотечний вісник. 1999. № 3. С. 13.

²⁹ Генеральна схема класифікації документної інформації в систематичних каталогах державних архівів України / Держ. ком. архівів України; Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; Н. Христова (кер. розроб.), Л. Андрієвська, В. Бездрабко, С. Зворський, К. Климова, С. Лозова, Н. Павловська. Київ, 2006. 137 с.

³⁰ Правила роботи архівних установ України / М-во юстиції України, Держ. архів. служба України, УНДІАСД; упоряд.: Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись, С. В. Сельченкова, Н. М. Христова; за заг. ред. Н. М. Христової. Київ, 2013. 243 с.

³¹ Шемаєв С. О. Бібліотека, архів, музей: шляхи співробітництва // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. 2013. Вип. 35. С. 548–555.

³² Про обов'язковий примірник документів : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 595-ХІV [редакція від 13.01.2016]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/595-14> (дата звернення: 29.11.2018).

³³ Про припинення використання Бібліотечно-бібліографічної класифікації та впровадження Універсальної десятикової класифікації : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.03.2017 р. № 177 (зі змінами). URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249842722> (дата звернення: 29.11.2018).

The issues of interaction of libraries and archives in solving common problems, cooperation experience and problems that need to be addressed by coordinated efforts are considered in the historical context and from the standpoint of the present.

Key words: libraries; archivists; forms of cooperation; archival collections of libraries; digitization of collections.

УДК 930.25:004](477.46)

Т. А. КЛИМЕНКО*

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДІЛОВОДСТВА ЯК ПРІОРИТЕТ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Висвітлено заходи Державного архіву Черкаської області щодо модернізації робочого процесу.

Ключові слова: сучасні інформаційні технології; держархів області; архівна справа; діловодство; модернізація; цифрові копії документів; веб-сайт архіву.

Тривалий час у ході виконання видів робіт, що потребують посиленої уваги до обліку, оперативного аналізу та підбиття підсумків за певними критеріями, Державний архів Черкаської області, як і більшість архівних установ України, не використовував повною мірою можливості сучасних інформаційних технологій. Однак, розвиток інформаційного суспільства, що зумовив постійне зростання масивів даних, які необхідно контролювати, оперативно та вчасно обробляти, поставив перед установою завдання пошуку простих (та від цього не менш ефективних) шляхів модернізації окремих напрямів своєї діяльності.

На разі одним із пріоритетних завдань архіву є удосконалення архівних та діловодних процесів згідно з вимогами суспільства, як перехідного етапу формування цифрового суспільства.

Загалом архів добре оснащений аудіо-, відео-, фото-, фоно- і кіно-технікою, а також комп'ютерним устаткуванням. Це дозволяє, попри те, що відсутній структурний підрозділ інформаційних технологій, забезпечити виконання завдань щодо інформатизації (або цифровізації) архівної справи в кожному відділі.

Першочерговим завданням для забезпечення якісного інформаційного сервісу є вибір комп'ютерної техніки для створення програмно-технічної платформи цифровізації усіх процесів архівної справи та діловодства. Загальна кількість комп'ютерів, що використовуються в діяльності, становить 22 одиниці. Відтак, усі спеціалісти забезпечені комп'ютерною технікою, що має достатньо високі технічні характеристики.

Не менш важливим є питання оснащення установи сучасною організаційною технікою. Зокрема, задля забезпечення технологічних умов

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, доцент, директор Державного архіву Черкаської області.

роботи з документами в електронній формі та оцифрування документів із паперовими носіями архів у своїй діяльності використовує обладнання для сканування та друку (планшетні сканери, багатофункціональні пристрої та принтери). Варто зауважити, що виготовлення цифрових копій документів, оцифрування довідкового апарату, а також упровадження у майбутньому системи електронного архіву потребуватиме додаткового придбання сучасних та високопродуктивних потокових сканерів із високою оптичною роздільною здатністю, використання яких дозволить ефективно сканувати документи низької якості (наприклад, зі згасаючим текстом) та забезпечить у подальшому формування і повноцінне наповнення електронного архіву документами, що на сьогодні зберігаються виключно з паперовими носіями.

Доступом до глобальної інформаційної мережі Інтернет архів користується з 2000 р. До мережі підключено 3 комп'ютери, один з яких виконує також функції поштового серверу – керує потоком електронної пошти, передачею повідомлень та зв'язком із серверами мереж, зокрема Інтернет. Решта комп'ютерів використовують засоби Wi-Fi для з'єднання з локальною мережею. Читальна зала архіву також оснащена комп'ютерною технікою з виходом до мережі Інтернет.

Нагальним є підключення більшої кількості робочих місць до мережі Інтернет та заміни наявного типу підключення на більш швидкісний. Це дозволило б значно розширити можливості архіву щодо висвітлення власної діяльності, надання інформаційних послуг, оперативного пошуку необхідних нормативних матеріалів тощо.

Держархів області використовує також локальну мережу, в яку об'єднано більшість персональних комп'ютерів. На сьогодні актуальним є об'єднання локальною мережею двох приміщень архіву, що територіально віддалені.

Офіційний веб-сайт архіву функціонує з 2011 р. Наявність офіційного веб-сайту дозволяє інтегрувати надбані архівні ресурси в інформаційний простір держави, сприяє більш ширшому їх використанню та популяризації архівної справи як у регіоні, так і за його межами. У січні 2017 р. здійснено модернізацію веб-сайту з урахуванням усіх вимог та завдань, покладених на установу. Зокрема, сторінки веб-сайту максимально структуровано, завдяки чому зростає ефективність пошуку необхідної інформації.

Важливим досягненням є забезпечення на веб-сайті доступності інформації для користувачів із вадами зору та слуху. Зокрема, є можливість масштабування (збільшення/зменшення) шрифту та елементів інтерфейсу, зміни контрастності засобами веб-інтерфейсу, а також забезпечено звуковий супровід актуальних рубрик веб-сайту.

Для підготовки, опрацювання, передачі, контролю виконання і зберігання документів за допомогою персональних комп'ютерів працівни-

ки архіву використовують стандартне та спеціальне програмне забезпечення.

У січні 2018 р. держархіву області надано доступ до веб-модуля системи електронного документообігу «АСКОД», що призначена для автоматизації процесів діловодства, службового, господарського та управлінського документообігу, організації колективної роботи з документами із використанням безпаперових технологій та забезпечення електронного документообігу із застосуванням електронного цифрового підпису/кваліфікованого електронного підпису або печатки.

Держархів області у своїй діяльності також використовує власну розробку – систему «Довідник», завдяки якій автоматизовано роботу із заявами (запитами) фізичних та юридичних осіб. Система дозволяє здійснювати реєстрацію звернень, оперативний пошук та контроль виконання заяв (запитів).

Реєстрація запитів виконується централізовано в канцелярії шляхом занесення реквізитів заяви (запиту) у відповідні поля реєстраційної форми. Є можливість реєструвати заяви (запити) за видами: майнові; щодо стажу роботи; щодо заробітної плати; генеалогічні; соціально-правового характеру; тематичні тощо. Система «Довідник» здатна обліковувати окремо заяви (запити), що надходять у межах країни та листування з іноземцями. Пошук у системі здійснюється автоматизовано за одним із таких параметрів: реєстраційний номер заяви (запиту); дата звернення; прізвище заявника або найменування установи, що направила запит; прізвища осіб, про яких йдеться у заяві (запиті); тематика (вид) заяви (запиту).

Крім того, у «Довіднику» реалізована можливість формування звітів. Загальний звіт охоплює кількісні показники, що дозволяють мати фактичні дані про: заяви (запити), що надійшли; заяви (запити), виконані за вказаний період; заяви (запити), що знаходяться на виконанні. На вимогу адміністратора система забезпечує формування звіту щодо виконання запитів за певний період (день, тиждень; місяць, рік) та станом на будь-який момент часу. Також є можливість підготовки автоматизованого звіту щодо стану виконання запитів окремими виконавцями.

Ще одним із важливих завдань, які ставить перед собою держархів області, є модернізація роботи дорадчих органів, зокрема експертно-перевірної комісії (далі – ЕПК). Електронну реєстраційно-облікову картотеку на всі види документів, що надходять на розгляд ЕПК архіву, створено у грудні 2011 р. Продовжується робота щодо формування електронної бази схвалених та погоджених документів за 2010 р. і попередні роки.

Упродовж 2012–2017 рр. реєстрацію та облік документів, схвалених/погоджених ЕПК, здійснено в електронній формі засобами Microsoft Office Excel у розрізі видів документів, архівних установ об-

ласті та експертів. У січні 2018 р. розроблено та запроваджено якісно нову електронну реєстраційно-облікову базу роботи ЕПК архіву і в середовищі табличного процесора Microsoft Office Excel 2016.

Структура бази охоплює такі елементи:

- № півріччя та № кварталу;
- дата надходження документа та реєстраційний номер надходження (індекс за НС у звітному році);
- дата та індекс документа, що надійшов;
- назва виду документа;
- протокол засідання ЕПК (дата та номер протоколу засідання);
- автор (кореспондент) супровідного документа;
- назва установи (автор документа);
- П.І.Б. експерта ЕПК (відповідальний виконавець);
- строк виконання (розгляду);
- позначка про виконання (стадія);
- роки (рік або період, що охоплюють документи, надані на розгляд);
- кількість одиниць зберігання (зокрема, з кадрових питань (особового складу), домових книг тощо);
- кількість справ та позицій в актах;
- відомості про упорядника наданих документів;
- відмітка про повернення на доопрацювання;
- примітки (доопрацювання; кількість проштампованих примірників; позначка про зняття з контролю тощо).

Є можливість фільтрування даних за визначеними критеріями та пошуку даних за будь-яким із необхідних критеріїв та елементів: дата; вид документа; експерт ЕПК; стан виконання; адресат тощо.

Раціональна та продумана структура, використання вбудованих математичних функцій, функцій аналізу, можливість побудови та використання автоматичних списків, функція «розумна таблиця», побудова діаграм та графіків – усе це робить реєстраційно-облікову базу потужним та незамінним інструментом для ефективної роботи ЕПК архіву.

Завдяки використанню такої форми обліку роботи ЕПК на 40% зменшено бюджет робочого часу на реєстрацію документів, що надходять на розгляд. Крім того, оптимізовано пошук та проведення підрахунків у базі, що дає можливість проаналізувати числові дані, оперативно та максимально точно опрацювати результати діяльності ЕПК архіву, зробити їх доступнішими для сприйняття.

У держархіві області створено також інші бази даних, використання яких значно спрощує виконання соціально-правових запитів: облік позасудових кримінальних справ; внесення даних про осіб, які були вивезені на примусові роботи до нацистської Німеччини під час Другої світової війни 1941–1945 рр.; генеалогічні відомості про осіб єврей-

ської національності; вторинна документна інформація для систематичного каталогу тощо. Проте, тривалий час зазначені частини баз даних не поповнювалася. Це пов'язано із нестачею кваліфікованих працівників (через малий штатний їх склад), які б мали можливість виконувати роботи з наповнення та актуалізації баз даних.

У цілому, спектр використання інформаційних продуктів, наявних в архіві із залученням інноваційних технологій, спрямований на:

- задоволення внутрішніх потреб установи (статистичні спостереження діяльності та їх аналіз);
- оперативне та якісне обслуговування користувачів;
- надання інформації на запити органів влади.

Рівень програмно-технічного забезпечення архіву є достатнім для виконання покладених на установу завдань. Втім, у зв'язку з потребою «йти в ногу з часом» виникає необхідність придбання нових ліцензійних версій операційних систем та програм і, як наслідок, модернізації або ж придбання сучасної комп'ютерної техніки. Крім того, формування якісно нових підходів до побудови інформаційно-телекомунікаційної системи установи ускладнено проблемою кадрового забезпечення архівної сфери спеціалістами з інформаційних технологій.

Однак, попри всі наявні перешкоди, за умови реалізації повного комплексу заходів у межах першого пріоритету діяльності архівних установ будемо спостерігати:

- зменшення обсягу ручної праці, а отже, і помилок, завдяки автоматизації роботи з документами;
- підвищення ефективності роботи працівників, пришвидшення опрацювання запитів та процесів аналізу інформації для поліпшення управлінської діяльності;
- скорочення часу інформаційного пошуку та доступу до необхідних документів;
- підвищення ефективності взаємодії між віддаленими структурними підрозділами.

There are highlighted the events on modernization of working process held by the State Archives of Cherkasy Region.

Key words: modern informational technologies; state regional archives; archival affairs; record keeping; modernization; digital copies of the documents; archives website.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 341.33:94](477.61)

К. М. БЕЗГІНСЬКА, Т. А. ЛИСЕНКО*

ШЛЯХ МИЛОСЕРДЯ: ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА НА ЛУГАНЩИНІ (1918–2018 РР.)

Висвітлено діяльність Луганського обласного товариства Червоного Хреста з початку ХХ ст. до сьогодні на основі документів та світлин, що зберігаються в архіві товариства, Державному архіві Луганської області, архівному відділі Рубіжанської міської ради та Лисичанському міському краєзнавчому музеї. Особливу увагу приділено роботі товариства у період проведення анти-терористичної операції на території Донецької та Луганської областей.

Ключові слова: Міжнародний Комітет Червоного Хреста; Товариство Червоного Хреста України; Луганська область; захист жертв збройних конфліктів; медаль імені Флоренс Найтінгейл; медична допомога; антитерористична операція.

Милосердя – це співчуття, яке ґрунтується на таких людських якостях, як уважність, щирість, безкорисливість, доброзичливість, що несумісні з пихою, байдужістю, брутальністю. Таку алегорію актуально вживати, характеризуючи діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста (далі – МКЧХ), який був створений у 1863 р. уродженцем Швейцарії Анрі Дюнаном.

9 лютого 1863 р. у Женеві Анрі Дюнан заснував «Комітет п'яти», до якого, крім нього самого, увійшли ще 4 представники впливових женеvських родин: Гюстав Муаньє, правник і голова Женевського товариства публічного добробуту, лікар Луї Аппія з великим досвідом роботи в польових умовах, друг і колега Луї Аппія Теодор Монуар із Женевської комісії гігієни та охорони здоров'я та Гійом-Анрі Дюфур,

* *Безгинська Катерина Миколаївна* – директор Державного архіву Луганської області;

Лисенко Тетяна Анатоліївна – заступник директора – головний зберігач фондів Державного архіву Луганської області.

впливовий генерал швейцарської армії. Комітет був комісією Женевського товариства публічного добробуту. Через 8 днів п'ятірка вирішила перейменувати свій комітет у «Міжнародний комітет допомоги пораненим».

У 1876 р. комітет утвердив назву «Міжнародний комітет Червоного Хреста», яка залишається чинною донині. МКЧХ є засновником Руху Червоного Хреста, основне завдання якого – забезпечення дотримання воюючими сторонами положень Женевських конвенцій 1949 р. про захист жертв збройних конфліктів.

Штаб-квартира МКЧХ знаходиться у м. Женеві (Швейцарія), а представництва Організації, в яких загалом працює понад 12 тис. осіб, розташовані у майже 80 країнах світу. Органами управління МКЧХ є Асамблея (верховний орган управління), Рада Асамблеї (допоміжний орган, якому Асамблея делегує низку своїх повноважень) та Директорат (виконавчий орган). На чолі Асамблеї та Ради Асамблеї стоїть Президент МКЧХ. З 1 липня 2012 р. цю посаду обіймає доктор наук Петер Маурер.

МКЧХ та інші компоненти Руху не мають жодних ієрархічних зв'язків. Вони є незалежними організаціями, розділені з точки зору управління, мають різне керівництво.

МКЧХ працює в Україні на основі свого мандата щодо захисту і допомоги людям, які постраждали від збройного конфлікту. Під час збройних конфліктів міжнародного або внутрішнього характеру, МКЧХ надає захист та допомогу жертвам як серед військовослужбовців, так і серед цивільного населення, зокрема – військовополоненим, цивільним інтернованим особам, пораненим, цивільному населенню на окупованій території, оскільки у своїй стратегії акумулює засади чуйного та доброго ставлення до нужденних та постраждалих людей, незалежно від пануючої ідеології, політичної позиції, державного устрою, релігійної та національної приналежності.

Українське товариство Червоного Хреста було створене 18 квітня 1918 р. під час Першої Світової війни за ініціативи Маріїнської громади сестер милосердя Червоного Хреста, яка з 1878 р. надавала благодійну медичну допомогу жителям української столиці. Біля витоків організації стояли українські медики та вчені.

У період голоду 1921–1923 р. основними районами діяльності ТЧХ УРСР були Харківська, Катеринославська та Донецька губернії. Здійснювалася підтримка населення харчами, одягом, медичною допомогою, паливом, насінням. Районні представництва очолювалися радянськими громадянами в кількості 81 людини. Американська адміністрація допомоги (АРА) самостійних представників не мала, але в кожній районній конторі функціонувала адміністрація у складі від 4 до 8 американців. Місія Фрітйофа Нансена в Україні була представлена

паном Айбі та його заступницею пані Тідеманд. У районних конторах працювали уповноважені представники ТЧХ УРСР. Районом діяльності були Катеринославська, Одеська, Київська, Донецька, Харківська губернії. Основний вид допомоги – продовольчий. Кількість службовців у конторах становила від 8 до 10 осіб¹.

Червоний хрест у Луганській області почав свою діяльність у період голоду з організації харчових пунктів у дитячих будинках, будинках охорони матері та дитини для допомоги голодуючим та безпритульним. З початку 1923 р. пункти харчування голодуючих у Луганську працювали на заводі імені Жовтневої революції (нині – ПАТ «Луганськтепловоз»), емальзаводі імені Артема (нині – ЗАТ «Емальзавод»), тонкосуконному комбінаті (нині –ЗАТ «Лутекс»).

Також з цього року розпочинають свою роботу відділення по області. Відкриваються пункти харчування для дітей, вагітних жінок, матерів-годувальниць, молочні кухні, будинки для безпритульних дітей, хірургічна клініка, гінекологічна лікарня, зубопротезна поліклініка, протитуберкульозні диспансери, пологовий будинок, станція боротьби з малярією, амбулаторії.

У Луганську на вул. Артема відкрилася консультація з охорони материнства та дитинства, яка утримувалася за рахунок доходів від підсобних підприємств Червоного Хреста Луганського округу.

До кінця 1927 р. діяло 19 відділень. Особливу увагу робітники Червоного Хреста приділяли виявленню в дітей сухот та їх лікуванню. Консультації Червоного Хреста будувалися здебільшого поблизу великих міст, щоб можна було допомагати міському населенню, населенню приміських сіл і селищ, розміщених поблизу. Прикладом є консультація в селищі Кам'яний Брід (нині це частина м. Луганська). Медичні працівники допомагали мешканцям не лише цього населеного пункту, а й навколишніх сіл².

Медичні сестри Червоного Хреста. Лисичанськ. 20-ті роки XX ст.

Учні гімназії та штейгерської школи, члени Червоного Хреста.
Лисичанськ. 20-ті роки XX ст.

Створення у 1925 р. Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР позбавило Український Червоний Хрест, як і інші національні Товариства, його автономії, оскільки Союз перебрав на себе всі відповідні функції та права³. З цього моменту де-юре жодне з республіканських товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця РСР не входило до складу Міжнародного Червоного Хреста.

Контакти між українською та закордонною червонохресною громадськістю припинилася, а з початком Голодомору 1932–1933 рр. радянська влада не допускала міжнародні товариства в Україну для допомоги голодуючим, тим самим приховуючи реальні причини виникнення голоду.

Постанова Ради народних комісарів СРСР № 1283 від 3 грудня 1938 р. зобов'язала республіканські товариства передати Наркомату охорони здоров'я господарські підприємства та лікувально-санітарні заклади, запровадивши в товариствах перехід від медико-санітарної організації, що вирішувала гуманітарні потреби населення, до військово-санітарної централізованої організації⁴.

Під час Другої світової війни товариство підготувало та відправило на фронт понад 100 тис. медичних сестер, санінструкторів і сандружинниць. У цей час Червоний Хрест також став ініціатором безоплатного донорства.

Подвиг 17 українських сестер милосердя – учасниць бойових дій відзначений медаллю імені Флоренс Найтінгейл – вищою нагородою Міжнародного комітету Червоного Хреста, яка присуджується медичним сестрам і братам за виняткову відданість своїй справі і хоробрість при наданні допомоги пораненим і хворим як у військовий, так і в мирний

час. Медаль може вручатися посмертно, якщо нагороджувана(ний) загинули при виконанні свого обов'язку.

На Луганщині цією нагородою була відзначена Марія Дмитрівна Сердюк, яка очолювала обласний комітет Червоного Хреста у Луганську з 1945 р. Вона пройшла славний бойовий шлях санітара-інструктора Червоного Хреста під Новоросійськом, Севастополем, Керчю, в боях на території Болгарії, Румунії, колишньої Чехословаччини. Нагороджена бойовими орденами та медалями.

За порятунок поранених та проявлену відвагу на полі бою у травні 1965 р. була нагороджена такою медаллю уродженка Кадіївки Луганської області Ірина Миколаївна Левченко – Герой Радянського Союзу, яка 17-річною дівчиною пішла на фронт добровольцем. Була санітарним інструктором танкової частини, врятувала життя 28 танкістам. Вивела з оточення обоз із 168 раненими бійцями. Нагороджена трьома орденами Червоної Зірки, медалями, а також іменною зброєю.

У зв'язку з тим, що Радянський уряд у роки Другої світової війни не підписав Женевських конвенцій, а військовополонені були оголошені дезертирами, зрадниками Батьківщини, Міжнародний Комітет Червоного Хреста не мав можливості допомогти поліпшити умови їх перебування у полоні до звільнення. Обставини, в яких опинилися полонені, були нелюдські: їх знищували фізично, з них знущалися та катували, їх викошували хвороби і інфекції, голод, спрага та поранення.

Наслідки окупації німецькими військами території України були жахливими: епідемії, високий травматизм на виробництві та в побуті, відсутність належного медичного обслуговування населення. В умовах страшної розрухи Червоний Хрест України спільно з республіканськими санітарними установами та медичною громадськістю розпочав відновлення мереж лікувальних закладів, а також лазень, оздоровчих закладів та їдалень.

Зображення
Флоренс Найтінгейл
(1820–1910)
і медалі її імені.

Фото М. Д. Сердюк

Фото І. М. Левченко

Вже на початку 1946 р. у сільській місцевості були утворені 2 тис. лікувальних закладів, десятки тисяч санітарних постів, що функціонували на виробництві, громадські санітарні служби у кількості 180 тис. активістів⁵.

Співробітниками українського червонохресного товариства після Другої світової війни було максимально розширено підготовку медичних сестер і санітарних дружинниць; організовано громадську допомогу пораненим і хворим; вжито заходів для розвитку масового донорства; надано допомогу дітям, які страждали від голоду та інфекційних захворювань.

Згідно з постановою Пленуму Ворошиловградського обласного комітету Червоного Хреста від 10 жовтня 1957 р., «по області виконання годового плану виглядит следующим образом: первичных организаций Красного Креста по плану – 4403, имеется 4410, членов общества Красного Креста – 370000, выполнено за первое полугодие – 367374, значкистов ГСО и БГСО – 33000, выполнено 33970, санитарных постов – 6425, выполнено 6537, доноров 25000 по плану, выполнено 28004 за первое полугодие, ОРВП – 165, выполнено 191, в первом полугодии, ПСГ – 24, выполнено 34, санитарных дружин 138, выполнено – 148»⁶.

У 1961 р. обласне товариство Червоного Хреста зайняло третє місце в Україні серед обласних організацій та було нагороджене грамотою Центрального комітету Червоного Хреста України. В той час обласне товариство налічувало 4 тис. 679 первинних організацій, 712 тис. 201 член товариства, 11 тис. 455 санітарних уповноважених. Загалом 38% населення області були залучені у члени товариства⁷.

У 70–80-х роках робота Українського Червоного Хреста змінила акцент та була направлена на вдосконалення медико-соціальної діяльності осередків і пробудження громадської думки щодо подальшої гуманізації суспільних відносин.

О. Т. Кудасва

З 1986 р. обласною організацією Товариства Червоного Хреста керує Ольга Тихонівна Кудасва. Понад 30 років свого життя вона присвятила наданню допомоги нужденним та знедоленим. Під її керівництвом обласна організація стала надійною опорою для сиріт, інвалідів, немічних, хворих, самотніх, останньою інстанцією, куди люди завжди можуть звернутися за допомогою за найскрутніших обставин. За вагомий внесок у розвиток громадянського суспільства, проявлені співчуття, доброти та милосердя

нагороджена орденом «За заслуги» III ступеня та удостоєна звання «Заслужений працівник соціальної сфери».

Чорнобильська трагедія 1986 р. стала віхою випробувань для Червоного Хреста України на дієздатність і милосердя. Понад 10 тис. волонтерів, членів санітарних постів і дружин Червоного Хреста взяли участь в евакуації та розселенні постраждалих.

На Чорнобильську програму Український Червоний Хрест в 1986–1988 рр. витратив майже 15 млн доларів. У перші місяці після аварії надали фінансову допомогу 100 тис. евакуйованим, закупили обладнання для центру радіаційного захисту і лікарняних закладів⁸.

За клопотанням товариства українських дітей прийняли табори і родини Болгарії, Іспанії, Італії, Литви, Німеччини, Польщі, Словаччини, Туреччини, Чехії, Югославії. Український Червоний Хрест проводить діагностику стану здоров'я громадян, сприяє в направленні за кордон на лікування хворих дітей.

Так, у 1997 р., за домовленістю з Андоррським Червоним Хрестом 32 дитини з Луганська, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, відпочивали та оздоровлювалися у гірській місцевості в Князівстві Андорра.

Підтвердивши прагнення будувати власну державу, Червоний Хрест України оголосив себе самостійною позаурядовою та позапартійною організацією і 10 грудня 1991 р., згідно з рішенням позачергового з'їзду Національного Товариства, вийшов зі складу Співки Товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця колишнього Радянського Союзу.

Товариство Червоного Хреста України (далі – ТЧХУ) є повноправним та незалежним членом благодійного Руху. ТЧХУ здійснює свою гуманітарну діяльність відповідно до власного статуту та національного законодавства України. Воно складається з регіональних відділень під керівництвом Національного комітету, який знаходиться в Києві.

Фото зустрічі дітей з Луганська з прем'єр-міністром Князівства Андорра паном Марком Форне

Основна мета діяльності ТЧХУ – захист життя людини, попередження та полегшення людських страждань під час збройних конфліктів, стихійного лиха, катастроф та аварій, надання допомоги медичній службі збройних сил і органам охорони здоров'я, сприяння органам державної влади України у їхній діяльності в гуманітарній сфері.

Емблема ТЧХУ являє собою зображення Червоного Хреста на білому тлі з надписом під зображенням «Товариство Червоного Хреста України». Зображення Червоного Хреста складається з п'яти однакових квадратів. При цьому можливе відтворення напису англійською та іншими мовами, що повторюють точний напис, зроблений українською. Ці варіанти повинні бути аутентичними емблемі, що містить напис українською мовою.

Прапор Товариства являє собою прямокутне полотнище білого кольору, в центрі якого зображено емблему Товариства.

За роки незалежності в Луганській області сформовано досвідчений кваліфікований колектив голів міських та районних організацій Товариства. Так, у 2010 р. кількість членів Товариства сягнула 496,7 тис. осіб, або 27% дорослого населення.

Патронажна служба милосердя області, в якій зайнята 251 медсестра, спрямовує свою діяльність на підтримку 20 тис. представників найбільш незахищених категорій населення.

Голови міських та районних організацій
Луганської обласної організації ТЧХ України. 1996 р.

Серед них 3 тис. осіб за станом здоров'я обмежені в пересуванні. У структурі патронажної служби функціонує 3 центри, 17 кімнат медико-соціальної допомоги, 29 банків одягу, відкриті пункти прокату засобів реабілітації, в сільській місцевості – 125 пунктів першої допомоги. Через цю мережу щорічно надається понад 120 тис. медико-соціальних

Надання допомоги Лотиківському будинку дитини.
Слов'яносербський район. 1998 р.
Праворуч: головна медична сестра Л. С. Роменська,
ліворуч – старша медична сестра А. І. Гневнова.

і консультативних послуг. Із банків одягу соціальну підтримку і допомогу отримують близько 60 тис. малозабезпечених громадян.

У рамках імплементації норм і положень Міжнародного гуманітарного права в 1992 р. у Товаристві Червоного Хреста України була створена Служба розшуку, основним завданням якої є з'ясування долі осіб незалежно від національності та державної належності, які пропали безвісти або потерпіли внаслідок Другої світової війни, сучасних збройних конфліктів і надзвичайних ситуацій, розшуку могил громадян України, які загинули за її межами під час Другої світової війни, та військових поховань громадян інших держав в Україні, розшуку документів та надання допомоги біженцям і мігрантам у відновленні родинних зв'язків.

Луганське товариство з червня 2014 р. до грудня 2017 р. розглянуло 102 запити від громадян, з них:

– 25, пов'язаних із розшуком військовослужбовців та цивільних осіб, які потрапили у полон або зникли безвісти у період проведення активних бойових дій на території Луганської області. З них 5 запитів закриті з позитивним результатом, 2 – закриті у зв'язку з смертю осіб, яких розшукували;

– 70 запитів про громадян, які проживають на непідконтрольній українській владі території та з якими родичі втратили зв'язок. Із них 3 закриті у зв'язку з відсутністю результату;

– 7 запитів, пов'язаних із Другою світовою війною⁹.

Співробітники та волонтери Червоного Хреста за запитами заявників відвідали адреси проживання близьких, з якими було втрачено зв'язок. Щодо кожного окремого запиту була дана відповідь у Службу Розшуку НК ТЧХУ.

З 2014 р., у зв'язку з утворенням на території Луганської області т. зв. «Луганської Народної Республіки», Луганське товариство переглянуло свої пріоритети та запрацювало в особливому режимі. Основна увага зосереджувалася на наданні допомоги внутрішньо переміщеним особам, допомозі медичним установам, навчанні населення навичкам першої допомоги, підготовці волонтерів для загонів швидкого реагування Червоного Хреста.

З 35 районних та міських осередків 15 функціонували на території, підконтрольній українській владі. Обласна, міські та районні організації Червоного Хреста тісно співпрацювали з представниками Міжнародного Комітету Червоного Хреста, Міжнародної Федерації Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, отримуючи гуманітарну допомогу для переміщених осіб, які приїхали із зони бойових дій, а також знаходилися на лінії розмежування.

Тільки з 16 серпня до 14 грудня 2014 р. за підтримки Міжнародного Комітету Червоного Хреста допомогу продуктами харчування та

засобами гігієни отримали понад 92 тис. осіб у Біловодському, Білокуракинському, Кременському, Лутугинському, Марківському, Новоайдарському, Новопсковському, Сватівському, Старобільському, Попаснянському районах Луганської області, а також у містах Алчевськ, Антрацит, Брянка, Лисичанськ, Луганськ, Перевальськ, Рубіжне, Северодонецьк, Сорокіне.

З 5 вересня до 5 грудня 2014 р., завдяки Міжнародному Комітету Червоного Хреста, який підписав Меморандум із хлібокомбінатом на випічку хліба, було виготовлено і роздано переміщеним особам близько 80 тис. буханок хліба в містах Северодонецьк, Лисичанськ, Рубіжне.

За підтримки Фонду ООН із народонаселення у 2014 р. було роздано переміщеним особам із зони бойових дій понад 3,4 тис. гігієнічних наборів, а від Національного Товариства Червоного Хреста України – 5 тис. продовольчих наборів (пайки в рамках швидкого реагування) для Білокуракинського, Кременського, Марківського Міловського, Новоайдарського, Попаснянського, Сватівського, Старобільського, Троїцького районів та міст Рубіжне і Северодонецьк.

Австрійським Червоним Хрестом спільно з Луганською обласною організацією на території Луганської області в 2015 р. були реалізовані проекти, спрямовані на підтримку внутрішньо переміщених осіб і місцевого населення Луганської області в містах Гірське, Золоте, Лисичанськ, Северодонецьк, Рубіжне та населених пунктах Попаснянського і Новоайдарського районів. Допомога була надана 4 400 продовольчими наборами.

У містах Гірське, Золоте, Попасна Австрійським Червоним Хрестом і Червоним Хрестом Ліхтенштейну

Видача гуманітарної допомоги внутрішньо-переміщеним особам. Северодонецьк. 2016.

Видача хліба у м. Северодонецьку. 2015 р.

Видача ваучерів на отримання медичних препаратів.
Попасна. 2016 р.

спільно з Луганською обласною організацією ТЧХУ було надано допомогу фармацевтичними ваучерами на медичні препарати 430 онкохворим та хворим на цукровий діабет. 620 сімей у м. Лисичанську отримали ваучери на придбання будівельних матеріалів для ремонту пошкодженого житла. Також було видано 3 722 ваучери на продовольчі товари номіналом 500 грн внутрішньо переміщеним особам Луганської області.

Видача допомоги багатодітним сім'ям.
Северодонецьк. 2017 р.

У 2017 р. від Австрійського Червоного Хреста 1 500 онкохворих та хворих на цукровий діабет, які проживають на лінії розмежування Новоайдарського, Попаснянського та Станично-Луганського районів, отримали фармацевтичні ваучери номіналом 5 тис. 600 грн кожен на загальну суму 8 млн 400 тис. грн.

Міжнародною Федерацією Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця протягом 2015–2016 рр. було надано 3 тис. 933 ваучери на товари домашнього вжитку номіналом 2 тис. грн. для внутрішньо переміщених осіб, які мешкають у містах Рубіжне, Северодонецьк та Кременському районі, а також із числа місцевих жителів міст Лисичанськ і Сватове, у яких постраждало житло під час бойових дій і вибухів на складах амуніції. Сума допомоги склала 7 млн 866 тис. грн.

Завдяки підтримці Національного Товариства Червоного Хреста, Міжнародного Комітету Червоного Хреста, Міжнародної Федерації Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Національних Товариств Червоного Хреста Австрії, Фінляндії, Китаю, Німеччини, Іспанії, Італії, Франції, Чехії, Японії, Уряду Республіки Болгарії, Уряду Німеччини, УВКБ ООН у справах біженців, Фонду народонаселення ООН, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Німецького Товариства Міжнародного співробітництва, а також Міжнародних компаній Кока-Кола, Procter and Gembel була надана допомога понад 277 тис. переміщеним особам і понад 72 млн грн місцевому населенню Луганської області. Протягом 2014–2016 рр. у лікувальні установи області Товариством Червоного Хреста було передано апарати ультразвукової діагностики, електрокардіографи, пересувні рентгенівські апарати, дефібрилятори, апарати для електрокоагуляції судин, лікарняні ліжка. Як засоби реабілітації були передані інвалідні коляски, ходунки, милиці.

Також 8 волонтерів Станично-Луганської РВ ТЧХУ з 5 грудня 2016 р. працюють на пункті обігріву Червоного Хреста в «буферній зоні» на пункті пропуску в Станиці-Луганській.

Тільки в 2017 р. через пункт пройшло більше 536 тис. 804 особи, з них 15 тис. 284 діти, 6 тис. 823 інваліди. Волонтери надають особам, які приходять

Видача гарячого чаю на пункті обігріву в Станиці-Луганській. 2016 р.

в пункт обігріву, гарячий чай, здійснюють інформаційну підтримку, а при необхідності – першу допомогу¹⁰.

Доброта, милосердя, співчуття – ці риси цінувалися над усі людські якості. Не втратили вони своєї цінності й сьогодні. Адже торкнутися серцем чужої біди – означає зробити її своєю та обов'язково допомогти.

Озираючись на пройдений 100-річний шлях червонохресного товариства, згадаємо імена тих, хто символізує собою справжнє милосердя, героїчні та складні віхи в історії Товариства. Із буденної, незамінної, а враховуючи сьогодні, ризикової роботи складається велика благородна справа, на яку надихає любов до людини.

¹ Рожков М. В. Міжнародна діяльність товариства Червоного Хреста УСРР в 20–30-і рр. XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту, 2013, вип. XXXVI.

² Державний архів Луганської області, Ф. Р-638. Оп. 1. Спр. 72.

³ Положення про спілку товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця Радянських Соціалістичних Республік. Харків, 1925. С. 3.

⁴ Дащенко Н. С. Історичні обставини та програмні засади створення організації Українського Червоного Хреста // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2009. Вип. 1. С. 74

⁵ Усіченко І., Заграничний О. Разом до гуманності. Розповіді про Червоний Хрест України. Київ, 2008.

⁶ Архівний відділ Рубіжанської міської ради, Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 5.

⁷ Там само. Спр. 16. Арк. 72.

⁸ Урядовий кур'єр. 19 березня 2018 р.

⁹ Річний звіт Луганського товариства Червоного Хреста України за 2017 рік.

¹⁰ Там само.

The author analyzes the activity of Luhansk regional Red Cross since the beginning of 20th century to the present on the documents and photos that are stored in the Red Cross Archives, State Archives of Luhansk Region, Archival Department of the Rubizhne City Council and Lysychansk City Local History Museum. Special attention is paid to the activities of the association during the antiterrorist operation on the territory of Donetsk and Luhansk Region.

Key words: International Red Cross Committee; Ukrainian Red Cross; Luhansk Region; protection of victims of armed conflicts; the Florence Nightingale Award; medical aid; antiterrorism operation.

УДК 930.253:37-055.2(477-25)«183/185»

Т. О. БУЛГАКОВА*

**ДО 180-РІЧЧЯ ВІДКРИТТЯ ІНСТИТУТУ
ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ У КИЄВІ
(за документами Державного архіву м. Києва)**

Висвітлено історію створення та основні особливості структури Київського інституту шляхетних дівчат на початку його існування. На прикладі інституту розглянуто систему виховання і освіти жінок на території України в першій половині XIX ст.

Ключові слова: інститут шляхетних дівчат; жіноча освіта; жіночий навчальний заклад; навчальні програми.

Система освіти в Україні наразі зазнає змін та реформується відповідно до вимог сучасності. Діти та молодь користуються беззаперечним правом на здобуття освіти в закладах різного рівня та форми власності, мають можливість навчатись як безкоштовно, так і за власний рахунок батьків. Для подальшого успішного впровадження освітніх реформ не останню роль відіграє вивчення різних етапів розвитку освіти в Україні та врахування позитивного досвіду і помилок навчальних закладів на цьому шляху. Звичною нормою сьогодення стала гендерна рівність у здобутті освіти. Та в першій половині XIX ст. на території України, що входила тоді до складу Російської імперії, про це годі було й думати. Жіноча освіта переважно була домашньою, існували також приватні пансіони. В цей час, за ініціативи місцевого дворянства та великою мірою його коштом, починають з'являтися інститути шляхетних дівчат – світські навчальні заклади для доньок дворян.

Дослідження проблематики жіночої освіти в Україні в більшості охоплюють період із другої половини XIX ст. В цей час її розвиток дійсно набуває динамічного характеру, зазнає кількісних та якісних змін. Менше уваги приділяється попередньому періоду, який можна назвати етапом започаткування та становлення жіночої освіти на українських землях.

Мета статті – дослідити історію створення, основні принципи та особливості діяльності жіночих навчальних закладів в Україні у першій половині XIX ст. на прикладі Київського інституту шляхетних дівчат (Ф. № 144 за 1833–1919 рр.), що знаходиться на зберіганні в Державному архіві м. Києва.

* *Булгакова Тетяна Олегівна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву м. Києва.

Київському інституту шляхетних дівчат присвячені дослідження В. Ковалинського¹, Н. Антонець². Йому приділяється увага і в загальних працях з історії жіночої освіти в Україні Т. Сухенко³, О. Філоненко⁴.

У фонді інституту відклалися такі документи: рапорти і листування Київського, Подільського і Волинського військового генерал-губернатора В. В. Левашова щодо створення в Києві інституту шляхетних дівчат, будівництва його споруд; протоколи засідань ради з питань будівництва корпусів та інших приміщень інституту; укази Сенату, головної ради жіночих навчальних закладів щодо навчання і виховання дівчат; програми навчання з різних дисциплін; послужні і формулярні списки викладачів інституту, списки класних дам; особові справи вихованок; річні звіти про фінансовий стан та діяльність інституту; статут училища для бідних дівчат графині А. В. Левашової; списки меценатів училища тощо.

З ідеєю створення в Києві навчального закладу такого рівня для дівчат виступив Київський, Подільський і Волинський військовий губернатор граф В. В. Левашов, подавши 29 липня 1833 р. рапорт на ім'я імператора. Він обґрунтовував необхідність започаткування інституту для «нравственного и сообразного пользе общественной образования» дівчат, як майбутніх матерів та дружин. Вказував, що в підпорядкованих йому губерніях, «возвращенных от Польши», дворянство не прагне віддавати своїх доньок до вже діючого Полтавського інституту, а надає перевагу навчанню в приватних пансіонах⁵.

У квітні 1834 р. на заснування інституту царем було виділено 250 тис. карбованців.⁶ А вже 5 листопада 1834 р. він затвердив проект Статуту Київського інституту шляхетних дівчат⁷.

Інститут розпочав свою роботу влітку 1838 р. Урочисте відкриття відбулося 22 серпня⁸. Покровителькою нового навчального закладу стала імператриця, а чиновники інституту мали права державних службовців. Головним органом управління стала Рада Інституту, де головою призначався Київський, Волинський і Подільський військовий губернатор, який керував навчальною частиною. До ради також входили Київський цивільний губернатор та по одному депутату від дворянства Київської, Волинської та подільської губерній. Рада збиралася на засідання щотижня для вирішення поточних питань, у разі необхідності проводилося позачергове її засідання⁹.

Безпосередньо керував навчальною частиною інспектор класів, який підпорядковувався голові ради інституту¹⁰. До його обов'язків входили: нагляд за виконанням вчителями освітніх програм і розкладу уроків; контроль успішності вихованок; забезпечення матеріальної бази навчального процесу¹¹.

Внутрішнім управлінням та наглядом за вихованками займалася начальниця інституту. Вона слідкувала за порядком в навчальному закладі, зовнішнім виглядом та поведінкою дівчат, забезпечувала

належні побутові умови та піклувалася «о нравственном образовании и безукоризненном поведении». Варто зазначити, що вона повинна була виявляти у поведінці студенток та вчителів прояви негативного впливу «противного нравственности, Религии или духу Правительства», вживати заходів щодо їх усунення (в незначних випадках) та «доводить до сведения кого следует в случаях скольконибудь важных»¹².

Вчителі, що викладали різні науки, називалися «старшими»; ті, що викладали мови – «молодшими»; інші називалися «вчителями мистецтв»¹³. Вчителі мали право на оплачувану відпустку на 28 днів у період літніх канікул.¹⁴

Для кожного класу призначались по 2 класні дами. Одна з них завжди мала знаходитися зі своїми вихованками. В окремих випадках, у разі відсутності класної дами, за дівчатами наглядала її помічниця, т. зв. «серая девица»¹⁵, щось на зразок старости. Зазвичай «серые девицы» обиралися серед «казеннокоштных» вихованок. За штатним розкладом інституту таким помічницям класних дам було передбачено платню та «столові» кошти¹⁶.

За статутом, для дівчат із незаможних дворянських родин навчання було безкоштовним – за рахунок «приказов общественного призрения» Київської, Волинської та Подільської губерній. За 14 тис. карбованців на рік кожна із трьох губерній (Київська, Волинська, Подільська) могла утримувати в інституті 20 вихованок. Можна було вчитися і власним коштом (за рахунок батьків або покровителів); оплата складала 800 карбованців на рік на одну особу.¹⁷ До інституту приймалися дівчата від 10 до 13 років – за рахунок губерній та від 9 до 14 років – за власний рахунок¹⁸.

Для зарахування до інституту батьки або їхні представники надавали наступні документи: свідоцтво про походження, народження та хрещення, медичне свідоцтво про стан здоров'я, чи хворіла дівчина на натуральну віспу або про щеплення від цієї небезпечної хвороби¹⁹.

Вступних іспитів в інституті не було, дівчат приймали за рекомендацією дворянських зібрань, зокрема, зверталася у вага на заслуги їхніх батьків перед державою. Вже після зарахування до інституту проводилися іспити для виявлення рівня знань і відповідно до нього формувалися класи²⁰.

Дівчата розподілялися на 3 класи з навчанням по два роки в кожному. Перехідні іспити відбувалися в червні, а випускні – починаючи з 15 травня. Екзаменаційна комісія складалася з члена ради з навчальної частини, начальниці інституту та інспектора класів. Для переходу до наступного класу потрібно було отримати певну кількість «шаров»²¹ (більш як половина від можливих), для переходу з відзнакою бралася до уваги також оцінка за поведінку, яку виставляла начальниця інституту.

В інституті викладалися такі предмети: 1) Закон Божий греко-російського та римо-католицького сповідань. Якщо кількість дівчат лютеран-

ського віросповідання переважала 10, для них запрошували окремого вчителя; 2) російська мова і словесність; 3) історія і географія; 4) арифметика; 5) початкові основи фізики; 6) природнича історія (в обмеженому обсязі); 7) польська мова; 8) французька мова; 9) німецька мова; 10) малювання і каліграфія; 11) музика і співи; 12) танці; 13) рукоділля²².

Обсяг викладання того чи іншого предмету визначався членом ради інституту та інспектором класів. Варто зазначити, що жіноча освіта першої половини XIX ст. була спрямована на виховання, насамперед, дружини та матері. Перевага у викладанні надавалася гуманітарним предметам. Природничі науки планувалося викладати в стислому варіанті. Так, із математики, фізики, природничої історії вчителю варто було звернути увагу на «предметы важные, примечательные» та «общие начальные понятия», а саме: «полезные в общежитии и домашнем быту»²³.

Розпорядок дня вихованок був досить детально розписаний і досить жорсткий. Кожного дня за розкладом було 4 уроки: з ранку з 9-ї до 12-ї та після обіду з 15-ї до 18-ї. Дівчата вставали о 6-й ранку, о 6.30 – ранкова молитва і сніданок, з 7-ї до 8-ї – відпочинок, з 8-ї до 9-ї – підготовка до уроків, о 13.00 – завершення обіду, відпочинок і підготовка до післяобідніх лекцій. Після завершення занять, з 18-ї до 19-ї – відпочинок, з 19-ї до 21-ї – підготовка домашніх завдань та заняття рукоділлям, о 21-й годині – вечеря, молитва, відпочинок і сон²⁴. У години, призначені для відпочину за гарної погоди, дівчатам дозволяли прогулянки в інститутському саду під наглядом класних дам. Ученицям заборонялося залишати територію інституту, за винятком екстрених випадків, наприклад, смерть близьких родичів, і тільки у супроводі однієї з класних дам.

Київський інститут шляхетних дівчат як і аналогічні жіночі навчальні заклади першої половини XIX ст. характеризувався своєю закритістю та становістю. В програмі навчання не йшлося про здобуття ґрунтовних знань. Основним завданням було виховувати корисних для держави (Російської імперії) дружин та матерів у руслі тогочасного уявлення про християнську мораль і цінності. Дівчата Київської, Подільської і Волинської губерній навчалися російською мовою, вивчали російську історію і виховувалися в дусі служіння російській державі. Контроль здійснювався над всіма аспектами життя вихованок, особливо стежили за тим, щоб їхня поведінка відповідала соціальному статусу, релігійним догмам та імперській політиці. Держава прагнула уніфікувати жіночі навчальні заклади в різних регіонах імперії для знищення відмінностей і національної ідентичності. Однак, попри вказане вище, заснування та діяльність в Києві навчального закладу для дівчат такого рівня мало значний вплив на розвиток тогочасної жіночої освіти на території України. Вже до середини XIX ст. потреби індустріального суспільства та розвиток різних громадських і політичних рухів сприяв збільшенню кількості жінок, що

бажали одержати освіту і можливість самостійно керувати своїм життям. Перед системою освіти поставали нові виклики і завдання, які змушували до змін. Ці зміни безпосередньо стосувалися і Київського інституту шляхетних дівчат. У цьому ключі розглядувана автором тема є перспективною для подальшого дослідження наступних періодів діяльності інституту за документами Державного архіву м. Києва.

¹ Ковалинський В. Дівочий інститут на Інститутській // Ковалинський В. Київські мініатюри. Київ, 2002. С. 129–148.

² Антоненко Н. З історії діяльності інститутів шляхетних дівчат: Київський інститут шляхетних дівчат у спогадах його вихованок // Педагогіка та психологія. 2011. Вип. 39. С. 112–119.

³ Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 7. С. 80–84.

⁴ Філоненко О. Становлення та розвитку жіночої освіти в центральному регіоні України у другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Сер. : Педагогічні науки. 2011. Вип. 99. С. 239–246.

⁵ Державний архів м. Києва. Ф. № 144. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4–7.

⁶ Там само. Арк. 12зв.

⁷ Там само. Арк. 53.

⁸ Там само. Спр. 3. Арк. 81.

⁹ Там само. Арк. 55зв.

¹⁰ Там само. Арк. 58, 58зв.

¹¹ Там само. Арк. 56зв.–61зв.

¹² Там само. Арк. 73, 73зв.

¹³ Там само. Арк. 63.

¹⁴ Там само. Арк. 63зв.

¹⁵ Там само. Арк. 76зв.

¹⁶ Там само. Арк. 46.

¹⁷ Там само. Арк. 53, 79зв.

¹⁸ Там само. Арк. 82.

¹⁹ Там само. Арк. 80зв.

²⁰ Там само. Арк. 80, 80зв.

²¹ Там само. Арк. 65.

²² Там само. Арк. 62зв., 63.

²³ Там само. Арк. 51зв., 64зв.

²⁴ Там само. Арк. 77зв., 78.

The history of creation and the main features of the structure of the Kyiv Institute of Noble Girls at the beginning of its existence are covered. On the example of the Institute of Noble Girls reviewed the system of upbringing and education of women on the territory of Ukraine in the first half of the 19th century.

Key words: Institute of Noble Girls; women's upbringing; women's educational institution; educational programs.

УДК 930.253:94(477)«1932/1933»

М. В. ГРЕЧКО*

**«ТАКОЙ ОБРАЗЧИК ХЛЕБА Я ОСТАВИЛ
МОИМ ДЕТЯМ ... НА НАЗИДАНИЕ»
(унікальна знахідка – хліб часів Голодомору
1932–1933 років у документах ЦДАГО України)**

У статті йдеться про унікальну знахідку архівістів ЦДАГО України – хліб часів Голодомору 1932–1933 рр., виявлений в архівно-слідчій справі 1941 р. Докладно проаналізовано архівні документи, що ознайомлюють з долею людини, котра наважилася зберегти «речові докази» злочину радянської влади.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр.; хліб часів Голодомору; архівно-слідча справа; документи; ЦДАГО України.

Протягом ХХ ст. Україна пережила три голоди: 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр. Але саме Голодомор 1932–1933 рр. залишився в історії як найбільш катастрофічна за своїми масштабами та характером трагедія українського народу, жертвами якої стали мільйони осіб різного віку та статі, головним чином представники українського селянства. Впродовж десятиліть масове вбивство людей штучним голодом навмисно замовчувалося радянською владою. Голодомор тривалий час залишався табуованою темою. Лише 26 січня 1990 р. ЦК Комуністичної партії України в умовах поширення демократичних ініціатив у суспільстві, зростання опозиційного до влади руху ухвалив постанову «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». У ній відмічалось, що «Вченими Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС проведено роботу з виявлення документальних матеріалів про голод 1932–1933 років. Понад півстоліття ця тема замовчувалася у вітчизняній історіографії, що заважало науковому осмисленню та об'єктивній морально-політичній оцінці цієї народної трагедії. [...] Архівні матеріали розкривають, що безпосередньою причиною голоду на початку 30-х років у республіці стало примусове, з широким застосуванням репресій, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики»¹. В тому ж році у Видавництві політичної літератури України вийшла друком праця «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»². У збірнику вперше

* *Гречко Максим Валерійович* – архівіст I категорії сектору використання інформації та довідкового апарату відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

були опубліковані матеріали, що десятки років зберігалися під грифом «Таємно», «Цілком таємно», «Окрема папка» та не були доступні дослідникам: постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР, доповідні записки, інформації, телеграми, зведення місцевих партійних комітетів, органів державної безпеки, прокуратури, юстиції про події 1932–1933 рр. (всього – 248 документів)³.

Відновлення Україною незалежності у 1991 р. призвело до суттєвих змін у становленні незалежної української наукової думки, однією з тенденцій якої став відхід від тоталітарного минулого. Надзвичайно важливою була й ліквідація цензури та ідеологічного тиску на наукові кола, що дало змогу проводити широкомасштабні дослідження, присвячені Голодомору, активно використовуючи з цією метою розсекречені архівні документи.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) зберігається унікальний джерельний комплекс, що висвітлює передумови, причини та перебіг Голодомору 1932–1933 рр. Значний пласт зазначених документів зберігається у фонді № 1 «Центральний комітет Компартії України», зокрема, в описі № 1 представлені протоколи з'їздів, конференцій і пленумів ЦК; в оп. № 6 – протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них; в оп. № 7 – документи особливого сектору, протоколи засідань Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У; в оп. № 16 «Окрема папка»* – протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У та матеріали до них; в оп. № 20 – документи відділів ЦК довоєнного періоду⁴. Український історик, архівіст, у минулому – перший директор ЦДАГО України, д-р іст. наук Р. Я. Пиріг влучно охарактеризував цей джерельний комплекс: «Рівень репрезентативності політичних і управлінських рішень, інформаційна насиченість, конфіденційність цих документів, детерміновані насамперед місцем ЦК КП(б)У в ієрархії правлячої, державної партії, його роллю в реалізації політики союзного центру – провідника ідеологічних догматів більшовицької партії. Добре налагоджене діловодство, забезпечення збереженості фондів, тривала засекреченість багатьох сторінок минулого об'єктивно зробили документи ЦК КП(б)У найінформативнішим джерелом вивчення багатьох складних процесів радянської доби. [...] Всі фундаментальні наукові дослідження українських голодоморів ХХ ст. створені на базі широкого залучення цього виду історичних джерел»⁵.

Разом із тим, свідчення Голодомору 1932–1933 рр. зустрічаються й в інших фондах ЦДАГО України. Це, зокрема, фонд № 7 «Центральний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України (Молодь за демократичний соціалізм) (ЦК ЛКСМУ (МДС))», № 269 «Колекція документів «Український музей у Празі»⁶ тощо. Також згадки про

* Документи, які мали характер підвищеної секретності.

Голодомор на персоніфікованому рівні зустрічаються у фонді № 263 «Колекція позасудових справ реабілітованих». Цей фонд містить більш ніж 34 тис. архівно-слідчих справ громадян, котрі були репресовані у м. Києві та Київській області протягом 1919–1953 рр. Надійшли вони на зберігання до архівної установи від Служби безпеки України відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки»⁷. Практично одразу після надходження дослідники та родичі репресованих громадян отримали змогу ознайомлюватися з цією важливою частиною Національного архівного фонду (НАФ). Одночасно в архіві був розроблений і запроваджений комплекс заходів із науково-технічного опрацювання зазначених справ.

Варто відзначити, що під час цієї роботи архівісти виявляють не лише офіційні та особисті документи, а також неочікувані, але досить цінні речові знахідки. Так, в одній з архівно-слідчих справ (№ 65567) стосовно Олексія Тимофійовича Сорокіна збереглися шматочки хліба часів Голодомору 1932–1933 рр. Із моменту надходження справи до архіву її жодного разу не замовляли дослідники до читального залу, і запитів за нею на адресу архіву не надходило.

Документи, а саме анкета арештованого та протокол допиту обвинуваченого від 21 червня 1941 р. свідчать, що О. Т. Сорокін народився в родині українських селян-бідняків у 1877 р. у с. Клепачі Хорольського повіту, що на Полтавщині (сьогодні це – с. Клепачі Хорольського р-ну Полтавської обл.). Закінчив народне училище* в 1889 р. та вчительські курси у м. Києві в 1900 р. На момент арешту в 1941 р. мешкав у Києві за адресою: вул. 1-ша Лугова, 40а, кв. 5. До Жовтневого перевороту працював учителем співу. В справі навіть збереглася копія контракту, укладеного між О. Т. Сорокіним та начальником Військового Штабу Кубанського козачого війська генерал-майором В. П. Ляховим, в якому йдеться: «Я, Сорокин, поступаю вольнонаемным регентом для управления войсковым певческим хором Кубанского казачьего войска, сроком на ПЯТЬ лет, считая таковой с 20-го Декабря 1912 года по 20-е Декабря тысяча девятьсот семнадцатого года, при чем обязываюсь в течении означенного срока обучать певчих и учеников этого хора главным образом церковному хоровому пению, а также и светскому, заботиться подготовкою учеников настолько, чтобы не было недостатка в замещении певчих, выбывающих по окончанию срока службы или по каким либо другим причинам. [...] Я, Сорокин, обязуюсь устраивать в течении контрактного пятилетнего срока платные концерты, как духовного, так и светского содержания; причем 20% чистого сбора с этих концертов должны поступать в мою пользу, а остальной сбор в заработную сумму хоров. [...] Во время пения в войсковом соборе или в другой ка-

* Загальноосвітній навчальний заклад.

кой либо церкви, при освящении храмов или престольных праздников, а также на официальных обедах, балах, общественных гуляниях, вечерах в войсковом собрании, во дворце Наказного Атамана и концертах в общественных клубах, при встречах и приемах высокопоставленных лиц, я, Сорокин, должен управлять хором непременно лично; в частных же домах моё присутствие при хоре необязательно»⁸. Вже після буремних подій 1917 р. О. Т. Сорокін у різні часи працював учителем співу, «регентом культу», робітником. Останнім місцем його роботи була Вознесенська церква, що на Байковому кладовищі у м. Києві, де О. Т. Сорокін виконував обов'язки регента церковного хору⁹.

Слідчий процес над О.Т. Сорокіним розпочався в м. Києві на наступний день після початку німецько-радянської війни – 23 червня 1941 р. та завершився вироком 12 жовтня 1941 р., зважаючи на окупацію німецькими збройними силами Києва, вже в м. Новосибірську. Під час обшуку помешкання на вул. Луговій слідчим НКДБ УРСР, сержантом державної безпеки Мариненком 23 червня були вилучені такі предмети: «1) Паспорт [...]; 2) Книги 3 церковного характеру; 3) 1 Книга нац-вопроса; 4) Блокнот (с фамилиями); 5) Дневник 1; 6) Разные справки; 7) 3 фотокартки; 8) Образцы хлеба времен голодовки и комментарии последних»¹⁰. Частина цих доказів у подальшому була знищена: «ПОСТАНОВЛЕНИЕ, Гор. Новосибирск, 31-го июля 1941 года. Я, Следователь Следственной части НКГБ УССР, сержант госбезопасности МАРИНЕНКО, рассмотрев следственные материалы по обвинению СОРОКИНА Алексея Тимофеевича – НАШЕЛ: При обыске в квартире у обвиняемого СОРОКИНА Алексея Тимофеевича изъяты: две книги церковного характера, одна книга «национальный вопрос в России», издания 1891 года, один блокнот с разными записями и дневник, которые не являются вещественными доказательствами для следствия и не представляют собой никакой материальной ценности. На основании вышеизложенного – ПОСТАНОВИЛ: Выше перечисленные книги, блокнот и дневник уничтожить»¹¹. Таким чином, низка документів була втрачена. Подив викликає той факт, що серед речових доказів слідчі вирішили залишити хліб, а також дві записки, в які він був загорнутий. Перша стосувалася подій 1932 р.: «1932 год, А. Т. Сорокин. Здесь хранится образчик хлеба какой ели крестьяне весной 1932 года. Мы, Киевляне, пока еще имеем хлеб и сравнительно не пухнем с голоду, хотя не доедаем страшно. Как страшен голод! Образчик крестьянского хлеба при сем прилагаю. Состав этого хлеба мне неизвестен. Это образчик для нашего назидания. Содержимое написанному и образцы хлеба принадлежат мне. А. Сорокин, 26/VI.41 г.»¹².

У другій записці йшлося про 1933 р.: «15 марта 1933 года, А. Т. Сорокин. В 1933 году весной голод припек так всех Киевлян, что они употребляли в пищу все что попало, а вместо хлеба пекли лепешки из

желудевой коры и шкарлупы из картофеля и всякой примеси. Такой образчик хлеба я оставил моим детям на образец и на назидание. Как страшен голод! Ужас!!! Образчик коржика хлеба здесь»¹³.

Безумовно, слідство зацікавилася хлібом, про що свідчить протокол допиту Олексія Тимофійовича від 21 червня 1941 р.:

«Вопрос: У Вас при обыске изъяты образцы в количестве 2-х кусочков каких-то суррогатов. Объясните, что это такое?»

Ответ: Да, действительно, у меня изъято 2 кусочка хлеба. Эти кусочки у меня хранились с 1932–33 года. В эти годы не было хлеба т. е. была голодовка и люди изготовляли себе хлеб из суррогатов, который кушали.

Вопрос: С какой целью Вы его хранили?

Ответ: Данные экспонаты хранил для памяти своей дочери о пережитых тяжелых годах, других целей при этом я не преследовал.

Вопрос: Вы говорите не правду. Год тому назад умерла Ваша дочь, но Вы же продолжали хранить у себя эти экспонаты. Объясните с какой целью Вы хранили их?

Ответ: Эти экспонаты я хранил для дочери, но когда она умерла, то эти экспонаты остались только, потому что я о них забыл, а поэтому и не уничтожил.

Вопрос: Вы говорите не правду. Следствие располагает данными, что Вы хранили эти экспонаты с контрреволюционной целью используя их как наглядное пособие для к-р агитации против сов. власти?

Ответ: Я эти экспонаты хранил у себя, но никакой контрреволюционной цели я не преследовал»¹⁴. На цій відповіді протокол допиту переривається.

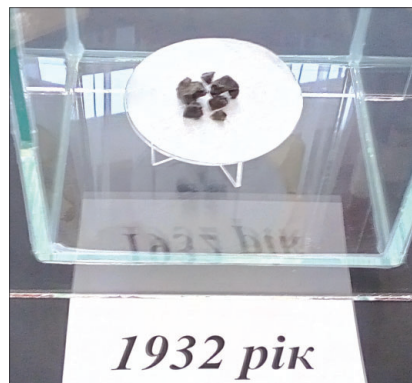
Чим жила, про що думала людина, котра берегла в себе хліб часів Голодомору 1932–1933 рр. з метою «нашого назидання»? Про це дають уявлення інші особисті документи, що збереглися у справі. Зокрема, в учнівському шкільному зошиті на дванадцяти аркушах, на титульному аркуші якого значиться – «Тут записані копії роздумів та розмишлень А. Т. Сорокіна за 1937-й рік». Ці нотатки представляють собою джерело особового походження та висвітлюють обставини життя Олексія Тимофійовича, його життєві позиції та світоглядну систему. Присвячені вони Митрополиту Київському, екзарху України Костянтину (Д'якову) та побудовані у формі релігійно-філософських роздумів з елементами огляду та аналізу історії церковного хорового співу, починаючи з його появи в 49–107 рр. н. е. (так в документі) та до 30-х років ХХ ст. У цих записах Олексій Тимофійович розкривається як людина, якій притаманне образне мислення та, зважаючи на досвід роботи регентом хору, професійна компетентність: «Уже около 2-х лет с Вашего благословения, священнослужители поют по праздникам «Величания» Лаврским распевом, а почему бы и хору не

спеть по Лаврски?! При чем можно разнообразить: спеть трио на женских (изображать будет ангелов на небесах), потом трио на мужских (изображать будет человецы на земли), а потом смешанным хором (небо и земля соединились слава Бога). Таков бы был главный момент всенощнаго! Тут все есть: и торжество, и благодарение, и хвала, и величественность! А прокимны? Прокимен – предный главный стих, прокимен тема праздника и лучше в мире нет распевов прокименов, как Лаврский распев...»¹⁵. Глибока релігійність, тривалі контакти з релігійними громадами та священнослужителями, безумовно, були фундаментом для глибоких роздумів та мрій О. Т. Сорокіна у 1937 р.: «И так невольно является вопрос, чего же я хочу? Я хочу, чтобы Покровский Собор города Киева был образцом службы Божьей в наше время. Я хочу, чтобы попавший сюда, даже случайно, путник жизни был так захвачен всем: служением и благолепием, чтобы он мог сказать подобно послан князя Владимира: «Я не знаю где я был на небе, или на земле». Так все здесь благоговейно, так величественно, так окрыляющее возносит нас на небеси горе. Если «мір» тянется и подтягивает своих-си, то тем более духовному «міру» нужно возвышаться к небесам, чтобы получить милость Божию нам так необходимую. Я хочу, чтобы всякий побывавший в Покровском Соборе, являлся уже ярим провозвестником Истины Христовой. Я хочу, чтобы Нива Христова увеличилась, зрела и была вовремя возделана. Еще покойный о. Иоанн Кронштадтский, посещая Киев, когда его окружала и теснила толпа, говорил (я это лично слышал, ибо находился вблизи его) «Жатвы много, а делателей мало!». Я хочу, чтобы Киев сохранил святость и обаяние веры Христовой и вновь явился ея рассадником...»¹⁶. Маючи подібну сукупність поглядів і переконань, О.Т. Сорокін вважав, що: «Голодному человеку прежде всего нужен хлеб, укрепляющий тело человека, а изможденной житейскими невзгодами душе, нужна посредством пения, помощь, поднять упавший дух человек...»¹⁷. А тому можна припустити, що хліб часів Голодомору для О. Т. Сорокіна був не просто буденним, «укрепляющим тело человека» хлібним виробом, а виступав «образчиком для назидания» про трагічні події 1932–1933 рр.

Вже в м. Новосибірську слідство підійшло до свого фінального етапу. В серпні 1941 р. було затверджено обвинувальний висновок стосовно О. Т. Сорокіна, а 12 жовтня Особлива Нарада при НКВС СРСР відповідно до ст. 58-10 Карного кодексу РРФСР постановила: «СОРОКИНА Алексея Тимофеевича за антисоветскую агитацию сослать в Красноярский край сроком на ПЯТЬ лет, считая срок с 26 июня 1941 г.»¹⁸. Подальша його доля за матеріалами архівно-слідчої справи № 65567 не простежується. Лише в 1989 р., відповідно до ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали

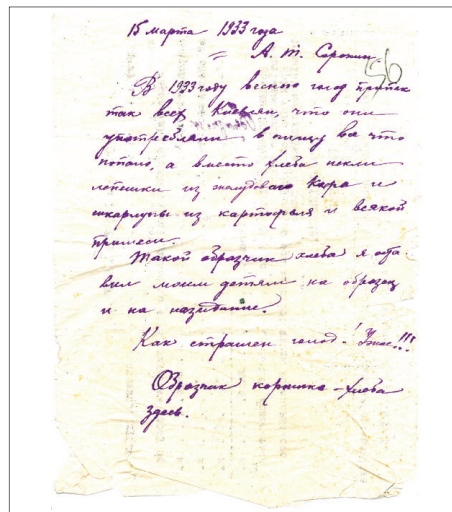
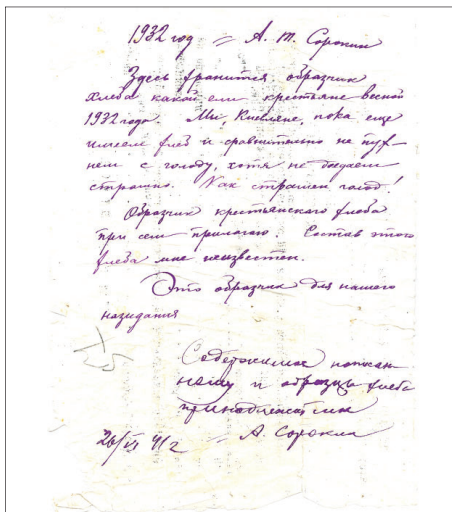
Фото О. Т. Сорокіна з архівно-слідчої справи.
ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 65567, арк. 11.

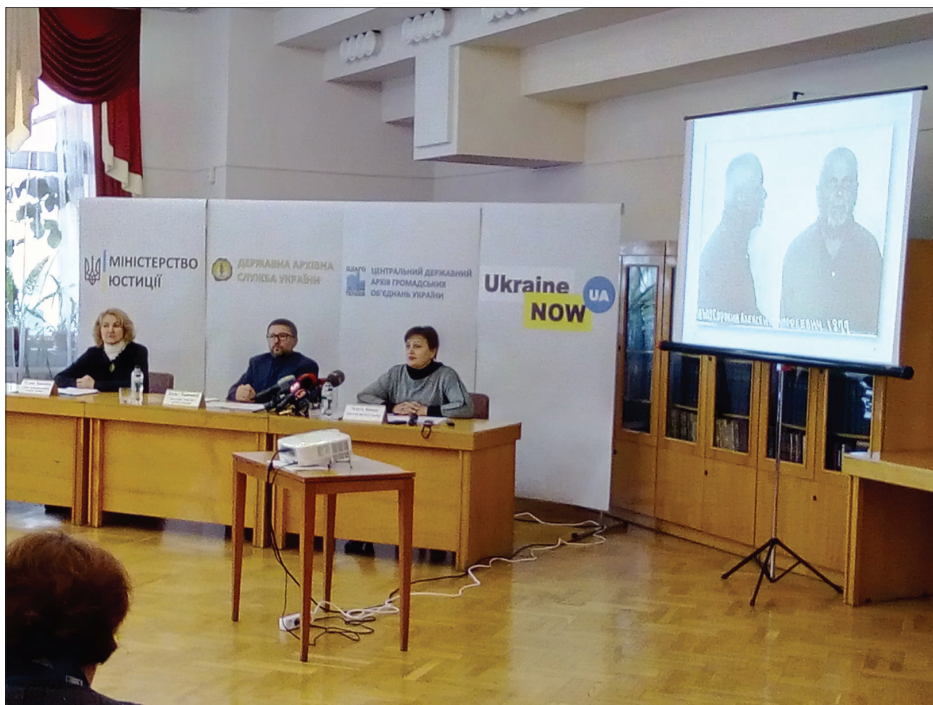
Шматочки хліба часів Голодомору 1932–1933 рр.,
виявлені в архівно-слідчій справі О. Т. Сорокіна.

місце в період 30–40-х і початку 50-х років», О.Т. Сорокіна було реабілітовано¹⁹. Разом із тим, відомо, що на момент слідства у Олексія Тимофійовича залишалася родина: дружина – Зінаїда Савівна Тещенко-Сорокіна, 1889 р. н., домогосподарка; брат – Юхим Тимофійович Сорокін, приблизно 1885 р. н., мешкав у м. Лубни Полтавської обл.; сестра – Параска Тимофіївна Чмут, приблизно 1889 р. н., місце проживання (на час арешту О. Т. Сорокіна) не відоме²⁰.

З огляду на виняткову історичну цінність виявленої архівно-слідчої справи в читальній залі архіву була зібрана прес-конференція, яка відбулася 19 листопада 2018 р. за участі заступника Міністра юстиції України Д. В. Чернишова, Голови Державної служби України Т. І. Баранової,

Записки з коментарями О. Т. Сорокіна до хліба часів
 Голодомору 1932–1933 рр.
 ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 65567, арк. 56, 57.

Прес-конференція з приводу виявлення серед архівних документів
 унікальної знахідки – хліба часів Голодомору 1932–1933 рр. Зліва направо:
 Голова Державної архівної служби України Т. І. Баранова, заступник
 Міністра юстиції України Д. В. Чернишов, директор ЦДАГО України О. В. Бажан.
 ЦДАГО України, 19 листопада 2018 р.

директора ЦДАГО України О. В. Бажан, представників ЗМІ, державних архівних установ, науковців, громадськості. Т. І. Баранова зазначила, що задля виконання Указу Президента «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору в Україні» в архівах ведеться системна робота з пошуку, дослідження та оприлюднення документів 1932–1933 рр. У свою чергу Д. В. Чернишов наголосив, що тисячі виявлених в архівах документів розкривають наміри радянської влади з організації штучного голоду та механізми цілеспрямованого винищення людей.

Перед співробітниками ЦДАГО України постають завдання з продовження дослідження фактів, що містяться в архівно-слідчій справі № 65567, проведення пошуку можливої інформації про долю О. Т. Сорокіна та його родину, а також звернення за допомогою до компетентних установ у визначенні складу зразків хлібу часів Голодомору 1932–1933 рр.

Сьогодні, коли минають 85-ті роковини трагічних подій Голодомору, громадськість стала свідком унікальної події – поповнення джерельної бази не лише документами, спогадами свідків, але й зразками хліба 1932–1933 рр. Ця архівна знахідка стане ще одним беззаперечним доказом злочинних дій радянської тоталітарної системи, спрямованих на свідоме знищення українського народу.

¹ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2147. Арк. 3–5.

² *Лозицький В.* Свідчать матеріали з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: Погляд із сьогодення : матеріали міжнар. наук. конф. [Київ, 7 листоп. 2002 р.] / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. Київ, 2003. С. 57.

³ Звіт ЦДАГО України про стан виконання Плану заходів із вшанування 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київ, 2008. С. 4.

⁴ Центральный державный архив громадських об'єднань України: путівник / авт.-упоряд.: Б. Іваненко (кер.), О. Бажан, А. Кентій, Н. Маковська, А. Соловійова. Київ, 2001. С. 13, 15, 21, 24.

⁵ *Пиріг Р. Я.* Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України // Український історичний журнал. 2003. № 5. С. 83.

⁶ Центральный державный архив громадських об'єднань України: путівник... С. 132, 243.

⁷ Там само. С. 243.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65567. Арк. 34.

⁹ Там само. Арк. 6–7зв., 16–16зв.

¹⁰ Там само. Арк. 12.

¹¹ Там само. Арк. 14.

¹² Там само. Арк. 57.

¹³ Там само. Арк. 56.

¹⁴ Там само. Арк. 17зв. –18.

¹⁵ Там само. Арк. 47зв.

¹⁶ Там само. Арк. 49–49зв.

¹⁷ Там само. Арк. 48зв.

¹⁸ Там само. Арк. 31.

¹⁹ Там само. Арк. 60–60зв.

²⁰ Там само. Арк. 16, 60.

The article tells about the unique find – the Bread of the Holodomor of 1932–1933, discovered by archivists of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine in the archival investigative case of 1941. Archival documents detailing the fate of a person who dared to preserve «material evidence» of the crime of Soviet power were analyzed in detail.

Key words: Holodomor of 1932–1933; the Bread of Holodomor; archival investigative case; the documents; the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

УДК 930.2:94(477.83/.86)«178»

В. ДОЛІНОВСЬКИЙ, К. СЛЮСАРЕК*

**ПОДАТКОВІ ДОКУМЕНТИ 1780-Х РОКІВ
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКИХ МІСТ**

Здійснено огляд комплексу джерел, що з'явилися у результаті податкових реформ в Австрійській імперії наприкінці 1780-х років. Охарактеризовано склад та інформаційний потенціал цих джерел, проаналізовано їх значення для дослідження історії міст Галичини. На прикладі міста Олеська продемонстровано практичність використання податкових документів для вивчення міської проблематики.

Ключові слова: Йосифінська метрика; урбаріальні описи; інвентарі будинків; міста Галичини; міський простір; соціально-професійна структура.

Після приєднання Галичини до складу Австрійської імперії урядом було проведено низку реформ у всіх сферах життя краю¹. Ці нововведення спрямовувалися на уніфікацію та реорганізацію державних структур, судової, адміністративної та податкової систем, здійснення обліку земельної власності. Численні правові норми, запроваджені у 1780-х роках, передбачали збільшення прибутків державної казни. Серед них найважливіше значення мала реформа земельного податку, якому підлягали всі власники та користувачі орними ґрунтами. Це питання регулювали 4 закони: патент 12 квітня 1785 р. про принципи нарахування земельного податку (Йосифінська метрика), патент 1 вересня 1788 р. про описи (інвентарі) будинків, податково-урбаріальний закон від 10 лютого 1789 р. та «Універсал земельно-податкових та урбаріальних законів» від 17 вересня 1789 р.²

Згадані джерела, без сумніву, мали масовий характер, позаяк були створені за певною уніфікованою схемою та збереглися для більшості місцевостей Галичини. Відклалися вони у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Львів: податкові фаші 1773 р. – ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів), оп. 16 (понад 1700 од. зб., укладених відповідно до давнього адміністративного-територіального устрою Речі Посполитої – воєводств і доміній чи ключів маєтків); урбаріальні описи 1789 р. – ф. 146, оп. 18 (понад 4500 од. зб., укладе-

* *Доліновський Володимир Іванович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів;

Слюсарек Кишиштоф – професор, доктор габілітований Інституту історії Ягеллонського університету у Кракові (Польща).

них в алфавітному порядку за циркулами та місцевостями); податкові фаші 1819–1820 рр. – ф. 146, оп. 19 (близько 5500 од. зб., укладених в алфавітному порядку за циркулами та місцевостями); Йосифінський кадастр – ф. 19 (Йосифінська метрика), описи 1–19 (близько 5500 од. зб., укладених за циркулами та місцевостями); Францисканський кадастр – ф. 20 (Францисканська метрика), оп. 1–3, 5–19 (близько 5000 од. зб., укладених за циркулами та місцевостями). Частина матеріалів Йосифінської метрики для місцевостей Замойської ординації зберігається також у Державному архіві у Любліні (Польща), у фонді Архіву Замойської ординації зі Звіринця³.

Податкові джерела використовувалися як польськими, так і українськими дослідниками, рідше австрійськими та німецькими. Втім, у більшості випадків дослідження, що здійснювалися на їх підставі, стосувалися сільських теренів. У цьому контексті варто назвати праці Юзефа Феріха, Романа Роздольського, Яна Рутковського та Вінцентія Стиса, що з'явилися у першій половині ХХ ст.⁴ Сьогодні, зокрема почавши від 1990-х років, обидва джерела використовуються у значно ширшому діапазоні, із домінуванням трьох напрямів досліджень: загального огляду історії економіки Австрії та Галичини, монографічних досліджень, присвячених окремим проблемам, зокрема мікротопонімії та соціотопографії, а також розвідок із регіональної та локальної історії. У першому випадку на увагу заслуговують опублікований Аліцією Фальньовською-Градовською (зокрема у співпраці з Францішеком Лесьняком) сумарій йосифінського кадастру для західних циркулів Галичини⁵, а також публікації авторства Вернера Добеша і Райнера Фойхта⁶. Із монографічних досліджень варто згадати, насамперед, опрацювання Маріуша Кульчиковського, присвячені сільському ткацтву, Кшиштофа Слюсарка – функціонуванню дрібної шляхти, Францішека Василя – вірменській спільноті в Галичині⁷. Окрім того, в українській історіографії останнім часом популярними є студії з мікротопонімії (Любов Білінська, Ольга Лужецька), антропонімії (Наталія Вирста) та соціотопографії (Мар'яна Долинська, Марія Погорілко)⁸. У дослідженнях локальної та регіональної історії домінує натомість публікування йосифінського кадастру як джерельного матеріалу, що стосувався конкретних місцевостей (наприклад, едиційна діяльність Юзефа Шиманського⁹).

Йосифінський кадастр і урбаріальні описи нечасто використовувалися у дослідженнях, пов'язаних із міською проблематикою. Для прикладу, ці матеріали становили одне з основних джерел опрацювання історика Лукаша Євулі¹⁰, який сягнув до кадастру у випадку міст, вибраних для дослідження. В австрійській історіографії у цьому напрямі досліджень знаходиться наукова діяльність Паулюса Адельсгрубера, Лорі Коен і Бйорріса Куцмані¹¹. У студіях українських дослідників переважають картографічні та урбаністичні дослідження, що окрес-

люють основні напрями розвитку міст і містечок (Галина Петришин, Уляна Іваночко), а також розвідки з регіональної та локальної історії (Василь Лаба)¹².

Спробу широкого використання податкових джерел для дослідження історії міст Галичини розпочав міжнародний дослідницький колектив польських та українських істориків, реалізуючи проект «На межі культур і народів. Галицькі міста й містечка у йосифінському ґрунтовому кадастрі» (*Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym*). Метою проекту є дослідження всіх міст й містечок, розташованих у найбільш східних циркулах Галичини: Бережанському, Бродівському, Заліщицькому, Тернопільському, Станіславівському. Багатообіцяючі перші результати цих студій доводять, що податкові джерела дають широкі пізнавальні можливості, зокрема у сфері характеристики міського простору та соціальної структури мешканці¹³.

Аби краще розкрити проблематику, потрібно спочатку ближче охарактеризувати джерела, що використовуються у дослідженнях.

Йосифінська метрика

Закон 1785 р. встановлював необхідність здійснення обміру «всіх корисних ґрунтів та нерухомості» кожної місцевості. На їх підставі згодом мала здійснюватися оцінка «вигоди у зерні» з урахуванням врожайності землі. Обмір землі мала виконувати спеціальна комісія у складі циркулярного комісара, економа та геометра, у присутності представника власника місцевості, а також шести представників громади.

Укладенню метрики передувала ціла процедура. Перед початком виконання обміру ґрунтів належало детально встановити межі певної громади, визначити врожайність землі та вказати принципи оцінки врожаю. Наступний етап передбачав здійснення поділу місцевості на менші ділянки, звані нивами. Ними могли бути частини, відокремлені природними кордонами (дороги, водотоки, зарослі тощо) або ж такі, що вирізнялися визначеним способом обробітку. Означувано ниви традиційними місцевими назвами, а у разі їх відсутності – новонаданими. Ділянки, на яких знаходилися будинки, що становили центральну частину місцевості, завжди отримували назву «Місцева площа» або «Городи». Звідси належало розпочинати процес обміру ґрунтів із почерговим вписуванням до книги обмірів спершу будинків (халуп), а згодом – городів та інших угідь. Кожна з цих позицій мала бути вписана до окремої рубрики, позначеної окремим номером «топографічного порядку» – номером ділянки. Такий запис мав містити конскрипційний номер будинку і прізвище актуального власника.

Подальші кроки укладення метрики були пов'язані з проведенням оцінки розміру врожаю та прибутку з урахуванням сільськогосподарських культур, характерних для цієї місцевості. Загал усієї землі по-

ділявся на «прибуткові» і «неприбуткові». До першої категорії зараховувалися ґрунти, з яких можна було отримати прибуток, а відтак: орні поля, луки, городи й сади, пасовища, облоги, стави, хаші, винниці та ліси. Потенційний прибуток з орного поля визначався на підставі врожаю чотирьох головних зернових культур: пшениці, жита, ячменю та вівса; з лук (тут також городи й сади та інші угіддя) – на підставі зібраного сіна й отави; з лісів – на підставі отриманої деревини.

Останнім етапом процесу обміру ґрунтів було укладення сумарію фашії громади, тобто сумаричного зіставлення площі всіх видів земельних угідь та отриманого від них врожаю. Цей документ затверджувався циркулярною комісією, яка на його підставі вираховувала вартість врожаю – розмір річного прибутку від обробітку землі; ці дані дозволяли встановити розмір податкових зобов'язань.

Документація, створена у процесі укладення йосифінського кадастру, була доволі багатою. Метрика складалася з основних та додаткових документів. До групи основних належали: опис меж місцевості – як правило шлях, який треба подолати, щоб обійти всі межові стовпці (кіпці); засади фашіювання – опис нив та розміщених у їхніх межах різного роду ґрунтів, принципи оцінки розміру врожаю; книга обмірів – табеляричний перелік усіх ділянок та їхніх власників; сумарій фашії громади (знаний як сумарій домінікальних та рустикальних ґрунтів), що містив зіставлення площі земельної власності двору та громади, а також зібраного на них врожаю.

Найважливішою частиною метрики була книга обмірів. Вона укладалася на готових друкованих аркушах, кожен з яких поділено на 3 основні частини: 1) номер місцевого топографічного порядку – номер ділянки (уможливлює ідентифікацію даної ділянки у Францисканській метриці); 2) ім'я та прізвище землевласника, а також номер його будинку (у цій рубриці вказувався також рід угіддя, будівлі або об'єкта); 3) площа земельних ділянок та розмір врожаю з поділом на орні землі, луки, винниці та ліси. Площу подано у моргах і сажнях (1 морг = 1600 квадратних сажнів = 0,5755 га), врожай зерна – у кірцях та гарнцях (1 корець = 32 гарнці або 64 півгарнці = 122,9984 л), врожай сіна – в центнерах/цетнарах (1 центнер = 100 фунтів = 40,55 кг); збір деревини – в кубічних сажнях (1 сажень = 8 стіп = приблизно 4 м³).

Додаткові документи Йосифінської метрики представлені: генеральним сумарієм обміру всієї власності – документ подібний до сумарію домінікальних та рустикальних ґрунтів, доповнений даними про церковну земельну власність; сумарієм церковних ґрунтів – перелік земель, що перебували у власності костелів, церков та монастирів; сумарієм підрахунку контрольованого прибутку від землі за 3 роки (служив для перевірки даних щодо розміру врожаю); табелем оцінки прибутку від двірських лісів – документ, у якому оцінювався розмір прибутку

від лісових ділянок (укладався циркулярними службовцями); сумарієм «прибутку» (врожаю) від домінальних та рустикальних ґрунтів із перерахунком на грошову вартість – фактична оцінка розміру врожаю, як підстави для нарахування земельного податку. Трапляються й сумарії екстрактів – перелік землевласників з інформацією про прибутки з полів, лук та лісів.

Опис та класифікація будинків

Опрацювання земельного кадастру мало причинитися до детальної оцінки прибутку від орних земель і тим самим до більш ефективного стягування податку. Досягнення подібної мети передбачала також реформа, що запроваджувала податок від будинків.

Оподаткуванню підлягали всі житлові будинки за винятком будинків, джерелом утримання власників яких був обробіток землі, будівель державних установ, митниць, шкіл, шпиталів, фабрик, ремісничих майстерень тощо. Ставка податку вираховувалася на підставі чиншу, який можна було отримати від найму будинку чи його частини. Нархування податку відбувалася за спеціальною процедурою, пов'язаною з укладенням відповідних інвентарів. У першу чергу належало укласти т. зв. опис (перелік) усіх будинків певної місцевості. Після цього домінія мала підготувати фасію податку – перелік будинків, що підлягали оподаткуванню, у якому зафіксовано прибутки від їх можливого найму.

Комплекс документації, укладеної у процесі проведення оцінки прибутків від будинків налічував 3 документи:

– «Перелік усіх будинків і приналежних до них городів, що знаходилися в межах громади N. разом з аргументуванням щодо оподаткування або ж звільнення від нього з якихось причин». Документ містив рубрики: конскрипційний номер будинку, топографічний номер будинку і городу (номери ділянок), прізвище власника, інформацію про підлягання чи не підлягання оподаткуванню з обґрунтуванням причин;

– «Формуляр одинарного фасіювання земельного прибутку від будинків, що служив для службової перевірки цього прибутку» (більше знаний як «Фасія за цілий минулий рік від св. Юрія 1787 до св. Юрія 1788») – перелік будинків, що підлягали оподаткуванню. Цей документ, подібно до попереднього, містив рубрики із конскрипційними та топографічними номерами будинків й городів, прізвищами власників. Цю інформацію доповнювали: детальна характеристика (опис) зайнятих чи орендованих приміщень, сума задекларованої власником отримуваної орендної плати, прибуток нетто, а також вирахована сума податку;

– «Формуляр до поточного одинарного фасіювання з орендної плати для власників будинків у більших містах» – допоміжний документ, що використовувався при опрацюванні формуляра одинарного фасіювання.

Податково-урбаріальна реформа 1789 р.

Кульмінацією, а заодно й продовженням змін, започаткованих у 1785 р., була податково-урбаріальна реформа, запроваджена патентом від 10 лютого 1789 р. Закон поділявся на 2 частини. У першій частині йшлося про «монархічний земельний податок», ставка якого визначалася на підставі йосифінського кадастру. Становила вона 8,28% і ставала обов'язковою від 1 листопада 1789 р. У другій частині впроваджено рішення, що мали на меті забезпечення підданим засобів на утримання родини та розвиток господарства. Відтак встановлено принцип, що розмір податку та зобов'язань щодо двору не повинні перевищувати 30% бруто-прибутку від господарства. Тому річний розмір усіх феодалних повинностей, зокрема й десятини, мав бути не більшим, ніж 17,78% земельного прибутку, а розмір державних податків – 12,22%. У подальшій перспективі плановано заміну панщини на чинш.

Урбаріально-податкова реформа так і не була реалізована (у 1790 р. її припинено), втім після неї залишився повний комплекс документації. Складався він із трьох серій документів: опису місцевості і т. зв. порівнянь, «анотації» (*Erledigung*) та додатків.

Опис місцевості складався з двох частин. У першій частині (традиційно званій описом громади) подавалася інформація, скільком власникам належала ця місцевість, а також детально охарактеризовано правове становище населення, описано повинності, до виконання яких були зобов'язані окремі групи мешканців. Другу частину складала т. зв. підрахування і порівняння, у яких вказувалися: загальна сума прибутку з поділом на окремі категорії підданих, перелічених в описі місцевості; розмір повинності, вирахованої згідно з принципами, зазначеними в урбаріальному патенті, розмір попередньо відроблюваної панщини та інших повинностей, а також суму, на яку попередні повинності перевищували їх максимально допустимий розмір.

Укладена німецькою мовою «анотація» (*Erledigung*) містила скорочену версію опису громади.

Додатки, часто звані також консігнаціями, являли собою табеляричні списки підданих, які в описі громади були зараховані до певних визначених категорій населення. Обсяг інформації у додатках був доволі різним, але, як правило, вона містила такі дані: ім'я та прізвище власника, а також номер будинку; розмір господарства та отримуваних від нього земельних прибутків; феодалні повинності, їх кількість, розмір чиншів тощо.

Універсал 17 вересня 1789 р. був останнім із низки правових актів, що стосувалися реформи земельного податку. Містив він технічні регламенти, пов'язані зі збором земельного податку і податку від будинків, зокрема терміни їх сплати.

Використання податкових документів

На підставі обговорених джерельних матеріалів можна досліджувати різні аспекти функціонування міст, зокрема правовий статус і структуру власності, елементи міського, суспільного та соціального простору.

Правовий статус та структура власності відображені в урбаріальних описах. Наведемо 3 приклади: Броди – місто мало трьох власників; Тернопіль – мешканці володіли правом спадкування й продажу будинків, що характеризувало їх як типових міщан; Янів (тепер – с. Долина Тернопільської обл.) – мешканців фактично потрактовано як селян без права спадкування будинків та зобов'язаних до відробітку панщини.

На підставі опису меж, засад фасіювання, сумаріїв громади, книги обмірів та інших документів Йосифінської метрики можна встановити й різні елементи міського простору: площу міських ґрунтів, структуру земель, що оброблялися і не оброблялися. Відтворення просторового устрою міста стає можливим завдяки здійсненню поділу території міста на ниви, межі яких найчастіше визначалися на основі мережі доріг та річок. Дані книги обмірів дозволяють здійснити характеристику забудови міста (двори, дворики, будинки, халупи), визначити наявність господарських об'єктів (крамниці, винниці, заїжджі будинки), об'єктів технічної інфраструктури (вулиці, дороги, мости, греблі тощо) та фізіографічних об'єктів (потoki, ріки, стави, озера, болота).

Наявність осередків міської, двірської, державної, церковної чи військової влади уможливує відтворення суспільно-політичного простору міста.

Інформація книги обмірів, інвентарів будинків та урбаріальних описів є важливою для дослідження соціального простору міста, зокрема соціально-професійної та релігійно-етнічної структури мешканців. Варто однак пам'ятати, що інтерпретація етнічної структури (поляки, українці, євреї, інші) є складною з огляду на наявний у тогочасних джерелах поділ населення на 2 групи: євреїв і християн; серед християн натомість не розрізнено католиків та уніатів (у деяких випадках виділено вірмен). Підписання документів, які творять фасцикулу Йосифінської метрики, представниками громади дозволяє визначити міську еліту.

Загальна характеристика міста (приклад Олеська)

Практичність використання податкових джерел 1780-х років для дослідження міст Галичини пропонуємо розглянути на прикладі Олеська. Це одне із небагатьох міст, для якого зберігся фактично цілий комплекс податкових документів: Йосифінська метрика, інвентар будинків та урбаріальний опис¹⁴

Олесько адміністративно належало до Бродівського (з 1789 р. – до Золочівського) циркулу і, відповідно до опису меж, сусідувало з такими селами, як: Білий Камінь, Гутисько Олеське (Гута Олеська), Кути, Підгірці, Підлисса, Хватів, Черемошня та Юськовичі.

Місто входило до складу заставних (збанкрутілих) маєтків графа Вацлава Жевуського, обов'язки адміністратора та управителя яких виконував Теодор із Пшиборова Гурський. Окрім того, власниками незначних частин міста, що не підлягали владі власника, були: римо-католицька парафія (пробоц Радванський), 3 греко-католицькі парафії (парохи Павло Качинський, Михайло Сподинкевич та Якуб Косій), а також монастир оо. капуцинів.

Загальна площа Олеська становила 3871 морг $1038\frac{3}{6}$ сажнів землі. До категорії домінальних (двірських) земель зараховано угіддя, що перебували у руках власника міста, римо-католицьких священників та шпиталю (при костелі). Їхня площа разом займала 2663 морги $858\frac{2}{6}$ сажнів, з яких 329 моргів $1532\frac{3}{6}$ сажні склали орні землі, 2285 моргів $1535\frac{5}{6}$ сажнів – луки, 47 моргів 990 сажнів – ліси. Площа рустикальних (громадських) земель, до яких зараховано також ґрунти греко-католицьких священників, становила відповідно: 733 морги $92\frac{3}{6}$ сажні орної землі та 475 моргів $87\frac{4}{6}$ сажнів лук.

Сумарно орні землі Олеська займали площу 1063 морги 25 сажнів, луки (тут також городи й сади, пасовища, стави, чагарники, теребежі) – 2761 морг $23\frac{3}{6}$ сажні, ліси – 47 моргів 990 сажнів. Деякі з угідь мали власні чи топографічні назви, як от: двірський сад на Псярні, двірське поле, зване «Тухлів», двірський лан у Циківській долині, сад на Гридовщині, поле над Гнилим потоком, поле і луки Війтівщина, луки Багністі, луки, звані «Під Болотом», міське пасовище «Пушкарня», пасовище під Липиною, сіножаті на хмільнику під капуцинським муром тощо. Ліс віком від 60 до 80 років мав назву «Вільшина під замком». В описах меж Олеська згадані також й інші ліси – «Божев», «Циків», «Мочари», «Вапнисько», «Гавареччизна», «За Деберкою», «На Вугляриськах», «Над Дубовою», «Над Рипіном».

Територія Олеська займала 6 великих нив: I. Городи (Місцева площа); II. Біля Мостика; III. Мочин; IV. Фільварки; V. Четвертина; VI. Загуменки. Кожна з них складалася з менших частин, також додатково подрібнених. Для прикладу, у межах ниви I. Городи (Місцева площа) розмішувалися середмістя та 5 передмість: Гончарське, Пекарське, Підзамче, Підвалля і Воля зване, «Від львівської брами» у старому місті – зараз зване Воля. Виокремлено також міську ринкову площу, площу, на якій знаходилися єврейські винниці та гуральні «понад річкою Ліберцією», площу на передмісті Підвалля і Воля званому.

Топографічне розміщення сільськогосподарських угідь було різним і залежало від родючості землі чи окремо визначеного способу її обробітку. На ниві «Городи» знаходилися городи й сади, а також частина тих угідь, які були розміщені у межах інших нив – орні поля, луки, сіножаті, пасовища, стави й копанки, ліси.

Прибуток від орних полів визначався на підставі врожаю чотирьох основних зернових культур: пшениці, жита, ячменю та вівса. Врожай з двірських земель (разом із шпитальним ґрунтом) складав (в кірцях): пшениця – $333^{36}/_{64}$, жито – $972^{49}/_{64}$, ячмінь – $739^{57}/_{64}$, овес – $1097^{39}/_{64}$. Громада зі своїх ґрунтів збирала $479^{46}/_{64}$ кірців пшениці, $2131^{17}/_{64}$ – жита, $1737^{40}/_{64}$ – ячменю, і $1861^{35}/_{64}$ – вівса. Загальний урожай зернових за 3 роки становив $9353^{60}/_{64}$ кірці, середній урожай з 1 морга – $4^{25}/_{64}$.

Луки та зараховані до них угіддя приносили дворові 411,55 центнери солодкого та 13612,03 центнери кислого сіна, а також 102,88 центнери отави. Громада з лук, городів та пасовищ отримувала 3246,92 центнери солодкого та 1717,69 центнери кислого сіна, 828,29 центнери отави.

Ліс, прибуток від якого таксовано за щорічним приростом твердих та м'яких порід дерев, приносив дворові $41\frac{1}{4}$ сажнів дерева.

В Олеську функціонували об'єкти двірської (домініальної) адміністрації та міської влади: замок, ратуша (з мурованими крамницями) та будинок канцелярії домінії.

У місті налічувалося 224 будівлі, зарахованих до житлових, серед яких: 222 будинки (повністю або частково дерев'яні), 1 халупа¹⁵ та ратуша, власником якої був Лейба Поніковецький. Найбільша кількість будинків була сконцентрована у середмісті – 60, трохи менше на кожному з передмість: на Пекарському – 48, Підвалля і Воля званому – 46 (5 з них були розташовані на окремо виділеній площі з винницями та гуральнями), на Гончарському – 33, на передмісті «Від львівської брами» у старому місті – зараз зване Воля – 20, на Підзамчі – 15. Виокремлено також порожні ділянки (*place puste*), переважно від будинків. На одному з них збудовано офіцини.

В Олеську було щонайменше 6 сакральних споруд: монастир оо. капучинів, 2 муровані костели: Св. Трійці (фарний), при якому діяло братство, та Св. Катерини, а також 3 греко-католицькі церкви: Успіння Пресвятої Богородиці (*Św. Uspięńska*), Св. Дмитрія (*Św. Dmytrowska*), Св. Миколая (*Św. Mikolińska*). У книзі обмірів згадано також дерев'яну церкву та «Пречисту» церкву (ймовірно, йшлося про якісь із перелічених вище церков). Окрім того, у місті було 3 цвинтарі: 1 новий (на ньому, за даними засад фасіювання, стояв костел (*kościółek*), можливо, Св. Катерини) та 4 старих – церкви Св. Миколая та церкви «Пречистої», 2 – без означення. У книзі обмірів зафіксовані також лани, на яких під час епідемії холери (*«podczas powietrza»*) було 2 цвинтарі (1 – єврейський). Діючий єврейський цвинтар (кіркут, окопище) знаходився поміж ґрунтами села Юськовичі¹⁶.

У книзі обмірів не виявлено інформації про наявність в Олеську синагоги, датованої то XVII, то XVIII і навіть XIX ст. Щоправда, місцевий рабин (невідомий з імені та прізвища) фігурує як власник нерухомості у Бродах (буд. № 74 і 936)¹⁷. В Олеську знаходився «єврейський

дім» (*dom żydowski*), призначення якого однак не вказано; відомо лише, що у ньому мешкав (?) профос. У наявному в місті будинку єврейського кагалу мешкав вірник (урядник єврейської громади), знаходилися комора і стайня для коней, а також ятки, де продавали м'ясо¹⁸.

У місті функціонували також громадські будівлі для охорони здоров'я та освіти – шпиталь (при костелі) та єврейська школа. Діяли також єврейська лазня в середмісті та лазні (*lazienki*) на Гончарському передмісті.

В Олеську функціонували 2 фільварки: один у власності двору, званий Северинівка, інший – греко-католицького священика Михайла Сподинкевича (буд. № 157). З інших господарських об'єктів зафіксовано один або ж кілька млинів («*ulica do młyna idąca*», «*łan nad młynami*») та 7 винниць (у власності євреїв). Для торгівлі служили муровані крамниці при міській ратуші; торги проводилися також на Ринковій площі.

Добре була розвинена й інфраструктура міста. Фактично у межах кожної ниви знаходилися дороги та вулиці, означені переважно напрямками: до Пекарського передмістя, до церкви, до Ринку, із замку в місто, з передмістя до окопища, до болота тощо. Окремі шляхи сполучення, звані гостинцями, з'єднували Олесько з Хватовом, Підгірцями, Сасовом, Юськовичами. Існували також 2 брами (Бридська та Львівська), вал навколо міста, гребля та міст через річку Ліберцію. На площі передмістя Підвалля і Воля званому були стайня (*stajnia cesarska*) та криниця.

Через місто протікали річка Ліберція та потічок Гнилий Потік. Згадані також двірський став Покрова, ставок Ставицько, копанки, болота й рови.

У книзі обмірів немає інформації про функціонування у місті військових об'єктів, однак фігурування там осіб із військовими званнями – ад'ютанта і профоса – може свідчити про наявність принаймні невеликого військового загону чи складу. Відомо також, що монастир оо. капуцинів у 1785–1788 рр. використовувався як військовий шпиталь¹⁹.

Зважаючи на структуру власності землі, характеристику забудови та соціальну структуру Олеська, можна відтворити і його суспільно-політичний простір. Тут виокремлюємо 3 осередки влади:

- двірська влада – власник міста граф Вацлав Жевуський (у цьому випадку – адміністратор маєтків Теодор із Пшиборова Гурський);
- міська влада – 2 війти та магістрат;
- духовна влада – 2 римо-католицькі (Св. Трійці та Св Катерини) та щонайменше 3 греко-католицькі парафії (Успіння Пресвятої Богородиці, Св. Дмитрія, Св. Миколая), а також єврейська громада на чолі з рабіном.

Можна припустити, що у місті діяв також осередок військової влади, репрезентований невідомими з імені та прізвища ад'ютантом та профосом.

У світлі Йосифінської метрики в Олеську було 548 землевласників (разом із власником міста та церковною власністю), зокрема й священник Попейко із сусідніх Чижок. Серед них 39 осіб, що мешкали переважно у середмісті та на передмістях, володіли лише будинками, 4 – будинками і винницями, 1 – будинком, винницею та порожньою ділянкою, 2 – винницями, 1 – ратушею, 8 – лише порожніми ділянками. Будинки й городи з садами площею до 1 морга перебували у власності 111 осіб. 1 власник мав будинок та 2 порожні ділянки, 1 з яких була зарахована як город площею до 1 морга. Такі ж порожні ділянки перебували у руках ще двох власників. Будинки, городи та інші угіддя площею до 1 морга належали 6 особам, земельні ділянки такої ж площі, однак без будинків – 111, сад, записаний без площі – 1. Решта 261 міських власників обробляли ґрунти площею понад 1 морг²⁰. Серед них 130 осіб мали господарства площею від 1 до 2 моргів, 75 – 3–5 моргів, 38 – 6–10 моргів, 14 – 11–20 моргів. Ділянками площею понад 21 морг володіли лише двір, а також римо- та греко-католицькі священники. Окрім них, власниками найбільшої кількості землі були: Ян Озерянський (буд. № 119) – 20 моргів $1073\frac{3}{6}$ сажнів, Іван Вернюк (№ 330) – 19 моргів $568\frac{4}{6}$ сажнів, Александр Віденський (№ 324) – 18 моргів $399\frac{1}{6}$ сажнів, Пйотр Пньовський [бургграф] (№ 374) – 17 моргів 517 сажнів, Ян Залевський (№ 254) – 16 моргів 1264 сажнів.

Власників будинків та городів і садів, площа яких не перевищувала 1 морга земельних, зараховуємо до типових міщан, зайнятих ремеслом, торгівлею чи найманою працею; натомість власників земельних наділів площею понад 1 морг варто вважати міщанами-землеробами, джерелом утримання яких був обробіток землі.

Соціально-професійну структуру Олеська відтворює також збережений інвентар будинків, що підлягали оподаткуванню. У ньому зафіксовано 123 власники, у руках яких на той час перебувало 159 об'єктів нерухомості (будівля як окрема одиниця разом із прилеглими до неї приміщеннями), зокрема й у різних частинах міста. Серед них нараховуємо 129 житлових будівель, 11 заїжджих будинків, 6 винниць, 5 магазинів, 3 пивниці, по 1 крамниці, шинку та шпихліру (комори, амбару) на збіжжя. При деяких будинках виявлено кухні, пекарні, пивниці, крамнички, возівні та стайні.

Найчисленнішу групу цих власників становили представники ремісничих професій: ткачі, шевці, столярі, ковалі, гончарі, кушнірі, пекарі та кравці; згадано також по одному різнику, винарю, каменяру та цирульнику. Відомо також, що на двірських ґрунтах мешкали мельники, звільнені від виконання шарварку. До «людей торгівлі», представ-

лених переважно євреями, належали купці, гендлярі, шинкарі, крамарі, фактори (посередники), а також гуртівники. Нерухомість у місті мали й оплачувані кагалом четверо вчителів єврейської школи. На підставі подання прізвищ окремих власників можемо припускати наявність й інших професій: боднарі, фурмани, кантори, котлярі, мулярі, склярі та ін.

Відповідно до урбаріального опису, громада міста Олеська, окрім однієї римо-католицької (пробоц Радванський) та трьох греко-католицьких парафій (парохи Павло Качинський, Михайло Сподинкевич та Якуб Косій), а також монастиря оо. капуцинів, підпорядковувалася владі Теодора Гурського, адміністратора та управителя маєтків.

Кількість усіх міщан (разом з євреями), згаданих в урбаріальному описі, складала 392 особи. Зважаючи на структуру власності міста, їх можна поділити на: власників будинків і халуп та невеликих ділянок (загородники або халупники); власників земельних ділянок, типових для селян – цілогрунтових земель. Представників перших двох груп зараховуємо до типових міщан (220 осіб), третьої – до міщан-землеробів (172 особи).

Міщани Олеська зобов'язані були відбувати різного роду повинності, обсяг яких залежав від розміру землі, що перебувала у їхній власності. Одним із обов'язкових, як для християн, так і євреїв, було жниво збіжжя на двірських ланах (християни – 375 кіп, юдеї – 125); допускалася його заміна на грошовий чинш. Обов'язковим для всіх, за винятком мельників, був також відробіток шарварку для забезпечення мостів, доріг та греблі. Для міщан, які мали власні будинки та винниці, був передбачений грошовий чинш від нерухомості. Деякі піддані сплачували також додаткові данини, наприклад, власники пасік – «*zawiadujący forszpanami*» десятину. Піддані греко-католики платили своїм парохам церковну десятину – проскурне та на церковне вино, додатково – дякові або церковній прислузі. Вільними від повинностей залишалися вїт («*zawiadujący forszpanami*») та 2 збирачі податків.

Релігійно-етнічна структура міщан Олеська була менш строкатою. За віросповідною ознакою виокремлюємо 2 групи: християни (католики, уніати) та юдеї. Кількість міщан-християн, репрезентованих в урбаріальному описі, переважала кількість міщан-євреїв – 325 та 67 осіб відповідно. Дещо відмінними ці пропорції були у Йосифінській метриці – 488 та 59 осіб. Значно складнішим є визначення етнічної приналежності християнського населення, позаяк написання імен та прізвищ у документах не завжди є однозначним. Утім, кількість та розміщення костелів і церков дають підстави вважати, що чисельність поляків та українців могла бути приблизно однаковою, з можливою незначною перевагою останніх.

Представники громади, підписи яких містяться у документах, творили тогочасну еліту. До неї належали:

– представники двірської адміністрації: Теодор Гурський – адміністратор та управитель маєтками, Юзеф Тимінський, Войцех Одровонж Годковський, Францішек Венявський – уповноважені;

– представники міста: Миколай Озерянський та Ян Невереньчук – війти (перший фігурує також як депутат, другий як присяжний); Антоній Селевон, Станіслав Білецький та Павло Віденський (Відемський) – уповноважені (останній фігурує також як «польовий»); Ян Якимович, Григорій Якимович – депутати; Пйотр Кішай, Марцін Весоловський, Базилій Троянський, Павло Туробульський, Григорій Мандюк, Ян Шуневич, Теодор Токарський та Стефан Курилко (Курилкевич) – присяжні; Ян Вернюк – з громади;

– духовні особи: пробощ Радванський, греко-католицькі священники Павло Качинський, Михайло Сподинкевич та Якуб Косій.

Документи, створені у процесі реалізації податкових реформ 1780-х років, мають важливе значення для дослідження історії галицьких міст. Приклад Олеська демонструє, що одночасний аналіз Йосифінської метрики та урбаріальних описів дозволяє не лише точно встановити площу міських земель, але й вказати структуру їх власності. Стає можливим і дослідження просторового устрою міста – розміщення нив та земельних ділянок, структури та площі угідь. Матеріали йосифінського кадастру мають фундаментальне значення для визначення типу забудови, зокрема житлових будівель, наявності об'єктів громадського користування, релігійних чи освітніх інституцій, господарських об'єктів. Містять вони й інформацію про функціонування технічної інфраструктури міста, а саме: кількості та розміщення доріг, вулиць, бродів, мостів, валів, гребель тощо.

Йосифінська метрика, інвентарі будинків та урбаріальні описи дають значні можливості дослідження суспільно-політичного та соціального простору міст. На підставі метрики можна встановити наявність у місті органів влади (двірської, державної, релігійної), а також визначити соціальну структуру землевласників, тобто осіб, що володіли землею. Використання інформації інвентарів будинків (якщо вони збереглися) та урбаріальних описів дозволяє не лише окреслити соціально-професійну структуру населення, а й охарактеризувати правове становище окремих груп мешканців та виокремити тогочасну еліту міста.

Найбільшою ж перевагою представлених податкових джерел є їх масовий характер, що уможливує здійснення порівняльних студій, зокрема й у масштабі всієї Галичини.

¹ Стаття підготовлена у рамках реалізації наукового проекту під назвою «Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym», що фінансується Національним центром науки і зареєстрований під номером 2016/22/M/HS3/00163.

² Edicta et mandata universalia Regnis Galiciae et Lodomeriae a die 11 septembr. Initae possessionis promulgata, Leopoli [1772] (далі – Pilleriana, 1772, Pilleriana, 1785 і тд.). S. 24–25; Pilleriana, 1785. S. 61–76, 148–149; Pilleriana, 1788. S. 154–173; Pilleriana, 1789. S. 49–54, 122–123, 140, 165–167, 171–172; Pilleriana, 1790. S. 32–36. Детальніше про склад та інформаційний потенціал цих джерел див.: *Ślusarek K.* Materiały podatkowe jako źródło do dziejów miast galicyjskich w czasach józefińskich // *Galicyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII–XIX wieku / zbiór studiów pod red. T. Kargola, B. Petryszak i K. Ślusarka.* Kraków-Lwów, 2018. S. 255–268.

³ Повний перелік збережених документів можна знайти у виданні: *Gospodarka Galicji 1772–1867. Inwentarz materiałów historycznych z archiwów i bibliotek Polska, Austrii i Ukrainy.* T. I / pod red. K. Ślusarka. Kraków, 2015. S. 253–255; T. II / pod red. K. Ślusarka. Kraków, 2015. S. 107–169, 264–271, 279–318. Див. також: *Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів.* Київ, 1965.

⁴ *Fierich J.* Kultury rolnicze, zmianowanie i zbiory w katastrze józefińskim // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* 1950. T. XII. S. 162–175; *Rozdolski R.* Die grosse Steuer- und Agrarreform Joseph II, Warschau, 1961; *Його ж.* Stosunki poddańcze w dawnej Galicji. T. 1–2. Warszawa, 1962; *Rutkowski J.* Galicyjski kataster gruntowy jako podstawa statystyki własności ziemskiej // *Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych.* 1917. T. 25. Z. 3. S. 23–36; *Styś W.* Metryki gruntowe józefińskie jako źródło do historii gospodarczej Galicji // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* 1932. T. II. S. 86–97.

⁵ *Falniowska-Gradowska A.* Studia nad społeczeństwem województwa krakowskiego w XVIII wieku. Struktura własności ziemskiej i użytkowanie gruntów w świetle katastru józefińskiego. Warszawa, 1982; *Falniowska-Gradowska A., Leśniak F.* Struktura własności ziemskiej i użytkowania gruntów w Galicji w cyrkulach rzeszowskim, sanockim i tarnowskim w świetle katastru józefińskiego (1785–1787). Toruń, 2009.

⁶ *Drobesh W.* Bodenerfassung und Bodenbewertung als Teil einer Staatsmodernisierung. Theresianische Steuerrektifikation, Josephinischer Kataster und Franziszeischer Kataster // R. Furter, A.-L. Head-König, L. Lorenzetti (Red.), *Les migrations de retour. Rückwanderungen, Histoire des Alpes – Storia delle Alpi – Geschichte der Alpen.* 2009/14. S. 165–184; *Feucht R.* Flächenangaben im österreichischen Kataster. Diplomarbeit am Institut für Geoinformation und Kartografie der Technischen Universität Wien, 2008.

⁷ *Kulczykowski M.* Andrychowski ośrodek płócienniczy w XVIII i XIX wieku. Wrocław, 1972; *Його ж.* Chłopskie tkactwo bawełniane w ośrodku andrychowskim w XIX wieku. Wrocław, 1976; *Ślusarek K.* Drobna szlachta w Galicji 1772–1848. Jędrzejów – Kraków, 2011; *Wasył F.* Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne. Kraków, 2015.

⁸ *Білінська Л.* Мікротопоніми Тисменичини відомного походження // *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Мовознавство, Тернопіль, 2009.* Вип. 2 (17). С. 172–181; *Лужецька О. Б.* Мікротопонімія Південно-Західного Опілля : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Лужецька Ольга Богданівна; Тер-

нопільський нац. пед. ун-т імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2014; *Вирста Н.* Українські та німецькі прізвиська, мотивовані назвами професій (лексико-семантичний аналіз) // Актуальні проблеми філології та перекладознавства. Хмельницький, 2013. Вип. 6(1). С. 36–46; *Долинська М.* Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Львів, 2006; *Її ж.* Йосифінська метрика – головне джерело для відтворення історичної топографії (культурного краєвиду) міст, містечок і сіл Галичини // *Galicyskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII–XIX wieku / zbiór studiów pod red. T. Kargola, B. Petryszak i K. Ślusarka, Kraków – Lwów, 2018. S. 81–94; Долинська М., Погорілко М.* З історичної топографії Львова (гори Львова) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2015. Т. 268. С. 107–127.

⁹ Див.: *Państwo wojnickie w metryce józefińskiej z 1785–1787 roku. Wojnicz, Zamoście, Ratnawy i Łopon / wyd. J. Szymański. Wojnicz, 2000.*

¹⁰ *Jewuła Ł.* Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848. Kraków, 2013.

¹¹ *Adelsgruber P., Cohen L., Kuzmany B.* Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918, Wien-Köln-Weimar, 2011; *Kuzmany B.* Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert, Wien-Köln-Wiemar, 2011.

¹² *Іваночко У.* Вплив соціально-функціональних процесів на розвиток урбанізації в Галичині кінця XVIII – початку XX ст. // Історична топографія та соціотопографія України : зб. наук. праць / редкол.: Я. Дашкевич, П. Сохань та ін. Львів, 2006. С. 258–298; *Лаба В.* Історія міста Перемишляни від найдавніших часів до 1939 року. Львів, 2001; *Петришин Г., Іваночко У.* Еволюція принципів класифікації міст Галичини в австрійський період // Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. Вісник Державного ун-ту «Львівська політехніка». Львів, 1999. № 379. С. 67–95.

¹³ Перші результати досліджень вже опубліковані. Див.: *Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym. T. I: Brody / opr. T. Kargol, Kraków, 2018. URL: <http://www.miasta-galicji.pl/assets/materialy/Brody.pdf> (дата звернення: 09.10.2018); Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym. T. II: Husiatyn i Tarnopol / opr. V. Dolinovskyi, Kraków, 2018. URL: http://www.miasta-galicji.pl/assets/materialy/Husiatyn_Tarnopol.pdf (дата звернення: 09.10.2018). Див. також: *Доліновський В.* Соціально-професійна структура міщан Олеська на підставі інвентаря будинків 1789 р. // *Galicyskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych ... S. 21–50; Kańkowski M.* Miasto Józefów w świetle opisań urbarialnych // *Galicyskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych ... S. 123–130; Kargol T.* Konfrontacja metryki józefińskiej z innymi źródłami historycznymi na przykładzie topografii i społeczeństwa Brodów w II połowie XVIII wieku // *Galicyskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych ... S. 131–148; Ruszala K.* Społeczeństwo miasteczka galicyjskiego w pierwszych latach rządów austriackich w świetle pierwszego katastru gruntowego, tzw. metryki józefińskiej na przykładzie Jasła // *Społeczeństwo i gospodarka Galicji w latach 1772–1867. Źródła i perspektywy badań / Zbiór studiów pod red. T. Kargola i K. Ślusarka. Kraków, 2014. S. 129–144; Zamojski G.* Nowy Targ i jego mieszkańcy w świetle metryki józefińskiej // *Galicyskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych ... S. 289–313.**

¹⁴ ЦДІАЛ України (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 19 (Йосифінська метрика). Оп. 18. Спр. 149; Ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів). Оп. 18. Спр. 1578. Інвентар будинків записаний як «*Klasyfikacja w tomach 3 Państwa Oleskiego Miasta Oleska*». Характеристику цього джерела див.: *Доліновський В.* Соціально-професійна структура міщан Олеська ... S. 51–80.

¹⁵ Не виключено, що їх було більше, однак при класифікації житлових будівель у книзі обмірів відсутні інші означення, окрім вказаних.

¹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 19. Оп. 18. Спр. 153. Арк. 14зв. –15.

¹⁷ Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym. T. I: Brody / opr. T. Kargol, Kraków, 2018. URL: <http://www.miasta-galicji.pl/assets/materialy/Brody.pdf> (дата звернення: 09.10.2018).

¹⁸ *Доліновський В.* Соціально-професійна структура міщан Олеська ... S. 72.

¹⁹ Olesko // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / wydany pod red. B. Chebowskiego i W. Walewskiego. T. VII. Warszawa, 1886. S. 465.

²⁰ Серед них 2 особи були власниками двох будинків – в середмісті та на передмісті. Ними були греко-католицький парох Павло Качинський (буд. № 76; один із будинків – «на міському ґрунті») та Григорій Якимович (буд. № 168).

An overview of the complex of sources that emerged as a result of tax reforms in the Austrian Empire in the late 1780s is given. The composition and information potential of these sources have been characterized, their significance is analyzed for the study of the history of the cities of Galicia. On the example of the city of Olesko the practicality of using tax documents for studying urban issues has been demonstrated.

Key words: Joseph II metric; the urbarical descriptions; inventory of houses; cities of Galicia; urban space; socio-professional structure.

УДК 930.253:929Гончар

О. С. ДУБОВИК*

**ОЛЕСЬ ГОНЧАР У ДОКУМЕНТАХ ЦДАМЛІМ УКРАЇНИ
(до 100-річчя від дня народження)**

У тематичному огляді розглянуто комплекс документів із фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, що висвітлюють життя і діяльність українського письменника та громадського діяча О. Т. Гончара. Здійснено аналіз первинного потоку інформації, що міститься в окремих фондах.

Ключові слова: О. Т. Гончар; історичне джерело; особові фонди; документи; ЦДАМЛІМ України.

О. Т. Гончар. 1988 р.
ЦДАМЛІМ України. Ф. 34.
Із нових надходжень

3 квітня 2018 р. українська громада відсвяткувала 100-літній ювілей від дня народження патріарха української літератури Олесь Терентійовича Гончара (1918–1995).

У рамках відзначення цього надзвичайного для української національної культури ювілею Центрального державного архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛІМ України) подає загальний огляд документів про О. Т. Гончара.

У центрі уваги – архівні джерела ЦДАМЛІМ України з відомостями про життя, творчість і громадську діяльність письменника.

Про творчість О. Т. Гончара написано багато книг, статей, досліджень. Критика була уважною до його щедрого, яскравого, сильного таланту. Здавалося, все вивчено досконало, розглянуто всі аспекти його багатогранної літературної діяльності. Що можна сказати про О. Т. Гончара нового? Чи немає небезпеки повторення вже сказаного й усталеного?

* Дубовик Сергій Олександрович – науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Біографію та громадсько-політичну діяльність О. Т. Гончара значною мірою досліджено, тому в цій статті ми зосередимося саме на джерелознавчому огляді архівних документів письменника, що зберігаються у ЦДАМЛМ України.

За браком місця в межах цієї статті зацентруємо увагу лише на тих джерелах, які, на наш погляд, є найпоказовішими в аспекті відзначення 100-річчя від дня народження О. Т. Гончара. Природно, що переважна більшість джерел зосереджена в особовому фонді письменника «Гончар Олесь (Олександр) Терентійович, український письменник» (ф. № 34). Щодо історії формування цього фонду, то згідно з обліковими даними, надходження архівних документів фонду до ЦДАМЛМ України було здійснено у 1968–1983 рр. особисто О. Т. Гончаром, у 1971 р. – Г. Ф. Яремчуком, у 1981 р. – референтом Київської організації Спілки письменників України (СПУ) Г. Ф. Кучером і редактором газети «Радянська Україна» В. О. Прощановим, а у 1984 р. – дружиною фондоутворювача В. Д. Гончар та фотокореспондентом Г. Я. Волянським. Хронологічні рамки документів фонду охоплюють 1935–1982 рр. На сьогодні фонд складається з 1 опису, що включає 456 од. зб.

До опису увійшли творчі документи О. Т. Гончара, здебільшого це – автографи та авторизовані машинописи з авторською правкою. Серед них – романи: «Дредноути на горизонті» (1957)¹, «Перекоп» (1957–1958)², «Людина і зброя» (1958–1959)³, «Тронка» (1960–1962)⁴, «Собор» (1963–1967)⁵, «Циклон» (1968–1970)⁶, «Берег любові» ([1970], 1975–1976)⁷, «Твоя зоря» (1976–1979)⁸, «Прапорonoсці» (1977)⁹, «Політ» (б/д)¹⁰; повісті: «Щоб світився вогник» (1953)¹¹, «Микита Братусь» (1954)¹², «Маша з Верховини» (1958)¹³, «Японські етюди» (1961)¹⁴, «Бригантина» (1970–1972)¹⁵; кіносценарій «Абітурієнтка» (1971); оповідання та новели: «Чари-комиші» (1957)¹⁶, «Усман та Марта» (1958)¹⁷, «Літньої ночі»¹⁸, «Панорамна земля»¹⁹ (обидва 1959), «Берег його дитинства»²⁰, «Цементний пил»²¹ (обидва 1962), «Двоє в ночі»²², «Кресафт»²³ (обидва 1963), «Omnia Vincit amor» (1963–1964)²⁴, «Березневий каламут» (1965)²⁵, «На косі»²⁶, «Птахи над Бродщиною»²⁷, «Фронтівичка»²⁸, «Чаровниця»²⁹ (усі 1966), «Под далекими соснами» (1970)³⁰, «Пізнє прозріння» (1974)³¹, «Там, на заре» (1975)³², «Орхідеї з тропіків» (1981)³³, «Корида» (1982)³⁴, «Художник утренней зари» (б/д)³⁵; автобіографії: «Рассказ о себе», фрагменти (б/д)³⁶; публіцистичні статті (1960–1972)³⁷; тексти виступів, доповідей, промов (1959–1979)³⁸; спогади про М. М. Ауэзова (1967)³⁹ та Н. С. Рибак (1971)⁴⁰ – всього 51 рукопис.

Епістолярій представлений листами різних осіб до О. Т. Гончара. Коло адресатів, які зверталися до письменника, репрезентоване всіма верствами суспільства: від знаних у письменницько-мистецьких колах особистостей до простих робітників і колгоспників, студентів, учнів.

Велику ціну мають листи, автори яких – творчі люди, активні учасники всього, що відбувалося навкруги них. Так, варто виокремити листи М. О. Абалкіна (1966)⁴¹, В. Є. Александрова (1964)⁴², П. А. Загребельного (1965)⁴³, І. М. Гончара (1966)⁴⁴, Ф. Д. Калиниченка (1952)⁴⁵, В. В. Кочевського (1973)⁴⁶, Д. Ф. Красицького (1962)⁴⁷, Ю. С. Мельничука (1956)⁴⁸, М. Т. Рильського (1962)⁴⁹, М. М. Строковського (1959)⁵⁰. Окремим підрозділом у фонді виділені листи від читачів і прихильників таланту О. Т. Гончара⁵¹. Подивовує й захоплює їх жанрове розмаїття. Серед написаних і надрукованих текстів переважають не ділові, а звичайні епістоли – листи-подяки, листи-запрошення, листи-захоплення, а передусім – листи-прохання. Прохання, з якими зверталися прості люди з великих і малих міст та сіл України до О. Т. Гончара як голови СПУ (1959–1971), депутата Верховної Ради СРСР та УРСР (1959–1986), а частіше – як до простої, чесної, небайдужої людини, не мають нічого спільного з якоюсь вигодою чи наживою. Мова йде в цих листах не про вирішення житлових і побутових справ, одержання престижної роботи, а про героїв його творів, придбання книг, написання дипломних і курсових робіт, надання літературних консультацій, підтримку у розшуку друзів і рідних.

Увесь епістолярій, що нараховує 85 документів, наповнений щирістю, сердечною шаною, наснажений світлою любов'ю до адресата.

Цінні відомості про основні віхи життя письменника увійшли до розділу «Матеріали до біографії фондоутворювача». Значний інтерес представляють документи про вступ до аспірантури (1946–1949)⁵², членські квитки творчих і громадських організацій (1947–1968)⁵³, делегатські квитки, мандати, перепустки, посвідчення на конференції, пленуми, сесії, з'їзди (1947–1977)⁵⁴; засвідчена копія свідоцтва про народження (1951)⁵⁵. Значний масив розділу складають документи про святкування ювілеїв О. Т. Гончара, нагородження та присвоєння йому почесних звань. Серед них – привітання, телеграми, листівки, вітальні листи та адреси тощо (1954–1969)⁵⁶. Зібрані за хронологією, вони послідовно й доволі-таки правдиво відтворюють здобутки письменника. Нарешті, у них рельєфно постає він сам. Так, П. А. Загребельний називав О. Т. Гончара «великим письменником, мудрим чарівником слова, мужнім мислителем»⁵⁷, який, на глибоке переконання А. В. Клоччя належить до «флагманів прози»⁵⁸. За твердженням О. С. Коломийченка він, – «лікар людських душ, співець надій народних та мрій»⁵⁹. Книги цього самотнього письменника, слушно зауважує О. О. Климчук, як «джерела і маленькі сонця в руках читача»⁶⁰; він, за спостереженням П. Ю. Шабатина, «один із найталановитіших радянських прозаїків, трудолюбивий, вимогливий, добрий і чуйний, мужній і скромний»⁶¹. Наведені висловлювання можна сприймати як епіграфи до листів.

У складі розділу «Матеріали про фондоутворювача» – статті І. С. Бокия, Г. Коренчука, Н. С. Рибачака, П. Скиби, О. С. Юренка та інших авторів про життєвий і творчий шлях О. Т. Гончара, рецензії на його твори (1973–1978)⁶². До цього розділу увійшли також дипломи: журі книголюбів «Робітничої газети» О. Т. Гончару за роман «Циклон» (1970)⁶³ та переможця літературного конкурсу «Зорі Братерства» (1972)⁶⁴.

Значний інтерес представляють численні фотодокументи. Серед них – фотографії О. Т. Гончара: індивідуальні (17 док., 1935–1978)⁶⁵ та групові, на яких зафіксовано письменника у колі державних, громадських і культурних діячів, у т. ч. з І. А. Багмутом, М. П. Бажаном, Я. В. Башем, Л. Д. Дмитерком, І. Ф. Драчем, П. А. Загребельним, Ю. О. Збанацьким, В. П. Козаченком, А. С. Малишком, Д. В. Павличком, К. М. Симоновим, П. Г. Тичиною, А. І. Шияном, М. О. Шолоховим, Д. А. Яремчуком та ін. (35 док., 1953–1981)⁶⁶. Фотознімки зроблено на різних офіційних і урочистих заходах, під час роботи Верховної Ради УРСР, зустрічей із трудовими колективами різних підприємств і установ, з іноземними делегаціями, під час перебування у складі українських урядових делегацій тощо. Окремо виділений альбом із фотографіями зустрічі виборців із депутатом Верховної Ради СРСР О. Т. Гончаром (1979)⁶⁷. Крім фотографій, розділ містить екслібриси О. Т. Гончара роботи художників Є. І. Безніско, І. Крислога, М. Г. Старовойт та ін. (1968)⁶⁸.

О. Т. Гончар із Прем'єр-міністром Індії І. Ганді. Київ, 1982.
ЦДАМЛМ України. Ф. 34. Із нових надходжень

О. Т. Гончар під час візиту до Японії. 1960-ті.
ЦДАМЛМ України. Ф. 34. *Із нових надходжень*

У 1999 та 2006 рр. особовий фонд О. Т. Гончара поповнився новими документами з особистого архіву письменника, які люб'язно передала до ЦДАМЛМ України його дружина В. Д. Гончар. Серед них – верстки та машинописи прозових творів, виступів, доповідей О. Т. Гончара, текстів радіопередач за його участю; листи до О. Т. Гончара від представників творчої інтелігенції, прихильників таланту, установ і організацій; відгуки різних авторів на твори письменника та стенограма диспуту про його творчість. Хронологічні рамки переданих документів охоплюють період із 1940-х до 1990-х років. На разі вони проходять науково-технічне опрацювання, в результаті якого буде складено опис № 2.

Джерельна спадщина О. Т. Гончара – це сотні документів, що зберігаються й в інших фондах ЦДАМЛМ України. Зокрема, до особових фондів письменників А. В. Головка (ф. 18), О. І. Копиленка (ф. 740), М. Ю. Малиновської (ф. 919), Є. С. Шаблювського (ф. 606), А. І. Шияна (ф. 448), перекладачки Т. Й. Стах (ф. 612), художника І. К. Дряпаченка (ф. 1144), мистецтвознавця та театрознавця І. О. Волошина (ф. 1167), фондів СПУ (ф. 590), видавництв «Радянський письменник» (ф. 212) та «Дніпро» (ф. 730) увійшли творчі документи О. Т. Гончара (романи, оповідання, новели, літературно-критичні та публіцистичні статті, тексти доповідей і виступів) за 1946–1984 рр. В особових фондах письменників Г. П. Бойка (ф. 771), Д. П. Гордієнка (ф. 613), С. М. Жураховича (ф. 115), А. І. Кацнельсона (ф. 918), О. В. Килимника (ф. 992), А. С. Малишка (ф. 22), М. М. Медуниці (ф. 1050), Г. А. Наморадзе

(ф. 209), Б. І. Олійника (ф. 916), К. Д. Трофимова (ф. 51) та Г. М. Тютюнника (ф. 966) містяться листи О. Т. Гончара до них за 1946–1992 рр.

Листи до О. Т. Гончара відклалися в особових фондах письменників М. П. Годованця (ф. 42), С. О. Голованівського (ф. 404), Д. П. Гордієнка (ф. 613), В. П. Минка (ф. 738), Г. А. Наморадзе (ф. 209), мистецтвознавця та театрознавця І. О. Волошина (ф. 1167) від названих фондоутворювачів за 1954–1982 рр. У фондах СПУ (ф. 590) та Комітету із Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка (ф. 979) зберігаються документи, що висвітлюють діяльність О. Т. Гончара як громадського діяча, першого лауреата Національної премії ім. Т. Г. Шевченка та Голови СПУ. Репрезентують їх постанови, протоколи, довідки, листи, списки, програми, афіші за 1949–1976 рр.

Значний масив документів про О. Т. Гончара (спогади, роздуми, статті, рецензії) відклався в особових фондах письменників і літературознавців Б. С. Буряка (ф. 701), М. Г. Жулинського (ф. 997), В. П. Іванисенка (ф. 769), Л. М. Коваленка (ф. 878), В. П. Козаченка (ф. 400), Ю. М. Мартича (ф. 1381), Б. І. Олійника (ф. 916), О. О. Сизоненка (ф. 639), Г. М. Тютюнника (ф. 135), І. А. Цюпи (ф. 627), І. К. Чаплі (ф. 982), у фондах видавництв «Дніпро» (ф. 730) та «Радянський письменник» (ф. 212), редакції газети «Літературна Україна» (ф. 911). Хронологічно цей масив документів охоплює 1948–1979 рр.

Великий інтерес викликають фотографії, які висвітлюють головні напрями громадсько-політичної діяльності О. Т. Гончара. Представлені вони в особових фондах письменників і літературознавців Б. С. Буряка (ф. 701), Ю. О. Збанацького (ф. 663), В. О. Коротича (ф. 599), А. С. Малишка (ф. 22), А. М. Ніженця (ф. 150), Б. І. Олійника (ф. 916), С. І. Панька (ф. 951), О. М. Підсухи (ф. 957), Н. С. Рибака (ф. 687), Ф. К. Сарани (ф. 1305), К. Д. Трофимова (ф. 51), А. М. Хорунжого (ф. 266), В. А. Шевчука (ф. 603), М. М. Шумила (ф. 1064), драматурга О. Ф. Коломійця (ф. 720). На них письменник слухає, виступає сам, зустрічається з відомими артистами, політичними діячами, борцями за мир із різних країн світу під час форумів, конференцій, літературно-мистецьких свят, зустрічей, виступів тощо (1950-ті–1980-ті). На фотографіях зібрані у єдиний фокус різні думки, почуття, враження, епізоди, минуле і сучасне. І цей фокус – сам О. Т. Гончар, який мислить, хвилюється, відстоює свою точку зору.

Звичайно, в одному огляді дати повну характеристику всім документам і матеріалам про О. Т. Гончара, що зберігаються у ЦДАМЛМ України, неможливо. Зрештою, сподіваємося, що побіжний огляд сприятиме всебічному науковому осмисленню спадщини митця, яка вражає і викликає повагу, зважаючи на ті питання, які підіймав О. Т. Гончар. Але головною турботою і гордістю письменника завжди була проста людина – вона надихала і живила його творчість. Віру в добро, силу

і мораль українського народу О. Т. Гончар проніс через усе своє життя. Тяжкі моральні випробування не зломили духу письменника. Він завжди залишався вірним собі, своїм принципам, знаходив сили для творчості та активного громадського життя, адже він був серед тих, хто наприкінці ХХ ст. підтримав Народний Рух, студентське голодування, що увійшло в історію як «Революція на граніті»; безпосередньо брав участь у розробленні та прийнятті Закону «Про мови в Українській РСР», який юридично закріпив державний статус української мови; ставав на захист довкілля та архітектурних скарбів України, зокрема, долучився до відбудови Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Крім ЦДАМЛМ України, певні зібрання документів О. Т. Гончара та про нього увійшли до складу фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву зарубіжної україніки, Державного архіву м. Києва, державних архівів Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської та Київської областей, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Музею-кімнати імені О. Т. Гончара Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

На честь святкування 100-річчя О. Т. Гончара по всій країні пройшли виставки, читання та вечори пам'яті класика, вийшли в світ численні публікації, знято документальні фільми; 28 березня 2018 р. Укрпошта ввела в обіг художній поштовий конверт з оригінальною маркою із зображенням письменника.

Олесь Гончар своєю творчістю залишається сучасним письменником. Незважаючи на те, що його немає серед нас уже багато років, його діалоги із сучасниками продовжуються.

¹ ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 34. Оп. 1. Од. зб. 280, 281.

² Там само. Од. зб. 418–420.

³ Там само. Од. зб. 412, 413.

⁴ Там само. Од. зб. 2–5, 282, 414.

⁵ Там само. Од. зб. 6, 7.

⁶ Там само. Од. зб. 283.

⁷ Там само. Од. зб. 284–286.

⁸ Там само. Од. зб. 287, 423.

⁹ Там само. Од. зб. 288, 422.

¹⁰ Там само. Од. зб. 421.

¹¹ Там само. Од. зб. 1, 290.

¹² Там само. Од. зб. 290.

¹³ Там само. Од. зб. 290.

¹⁴ Там само. Од. зб. 290.

-
- 15 Там само. Од. зб. 292, 293, 424, 425.
 - 16 Там само. Од. зб. 8.
 - 17 Там само. Од. зб. 11.
 - 18 Там само. Од. зб. 10.
 - 19 Там само. Од. зб. 9.
 - 20 Там само. Од. зб. 432.
 - 21 Там само. Од. зб. 12.
 - 22 Там само. Од. зб. 14.
 - 23 Там само. Од. зб. 13.
 - 24 Там само. Од. зб. 15.
 - 25 Там само. Од. зб. 16–18.
 - 26 Там само. Од. зб. 20.
 - 27 Там само. Од. зб. 21.
 - 28 Там само. Од. зб. 19.
 - 29 Там само. Од. зб. 22.
 - 30 Там само. Од. зб. 426.
 - 31 Там само. Од. зб. 427.
 - 32 Там само. Од. зб. 428.
 - 33 Там само. Од. зб. 429.
 - 34 Там само. Од. зб. 430.
 - 35 Там само. Од. зб. 431.
 - 36 Там само. Од. зб. 23.
 - 37 Там само. Од. зб. 433–436.
 - 38 Там само. Од. зб. 24–36, 38, 295–317, 438–445.
 - 39 Там само. Од. зб. 37.
 - 40 Там само. Од. зб. 437.
 - 41 Там само. Од. зб. 318.
 - 42 Там само. Од. зб. 319.
 - 43 Там само. Од. зб. 325.
 - 44 Там само. Од. зб. 321.
 - 45 Там само. Од. зб. 61.
 - 46 Там само. Од. зб. 328.
 - 47 Там само. Од. зб. 329.
 - 48 Там само. Од. зб. 330.
 - 49 Там само. Од. зб. 334.
 - 50 Там само. Од. зб. 338.
 - 51 Там само. Од. зб. 45–51, 60, 68.
 - 52 Там само. Од. зб. 53.
 - 53 Там само. Од. зб. 54.
 - 54 Там само. Од. зб. 57, 446, 447.
 - 55 Там само. Од. зб. 52.
 - 56 Там само. Од. зб. 73–271, 344–387.
 - 57 Там само. Од. зб. 75. Арк. 31.
 - 58 Там само. Од. зб. 106. Арк. 6.
 - 59 Там само. Од. зб. 76. Арк. 40.
 - 60 Там само. Од. зб. 146. Арк. 11.
 - 61 Там само. Од. зб. 106. Арк. 109.

⁶² Там само. Од. зб. 272, 273, 390–395.

⁶³ Там само. Од. зб. 396.

⁶⁴ Там само. Од. зб. 397.

⁶⁵ Там само. Од. зб. 403, 404.

⁶⁶ Там само. Од. зб. 405–408, 451–456.

⁶⁷ Там само. Од. зб. 452.

⁶⁸ Там само. Од. зб. 277.

The thematic review deals with the complex of documents of the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine, covering the life and activities of Ukrainian writer and public figure O. T. Gonchar. The analysis of the primary flow of information contained in separate collections has been carried out.

Key words: O. T. Gonchar; historical source; personal fonds; documents; the Central State Archive Museum of Literature and Arts of Ukraine.

УДК 94(477)«1825/1855»

А. Е. ИЙСЛУУ*

**ПРИЗНАЧЕННЯ ЧИНОВНИКІВ НА ДЕРЖАВНІ
ПОСАДИ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ МИКОЛИ І (1825–1855):
МІЖ ПОКРОВИТЕЛЬСТВОМ І ЗДІБНОСТЯМИ**

Розглянуто систему механізмів призначення чиновників на державні посади в період правління Миколи І. На прикладі київського цивільного губернатора І. І. Фундуклея (1804–1880) показано, як змінювалися критерії доступу до державної служби.

Ключові слова: цивільний губернатор; протекція; державна служба; чиновник; «Табель про ранги»; Київська губернія; І. Фундуклей.

До часів Петра І і довгий час після його реформ у Російській імперії існувала система патроно-клієнтських зв'язків, за якою чиновники призначалися на державні посади. Як зауважив німецький дослідник Східної Європи Й. Баберовскі, здібності і заслуги відігравали мінімальну роль у просуванні державною службою. Лише безпосередній контакт з імператором та розгалужена система зв'язків із високопоставленими чиновниками дозволяли посадовцям зберігати свою впливовість¹. Петро І був противником такої системи патронажу. Ініційований ним на початку XVIII ст. процес централізації і раціоналізації влади передбачав зміну критеріїв, на які керівництво повинно було орієнтуватися при призначенні чиновників на державні посади. Одним із головних чинників тепер стало не походження, а здібності претендента. До того ж державні службовці отримували у винагороду грошове жалування, а не маєтки. Проте така ситуація не влаштовувала представників дворянства. Почесний професор Колумбійського університету Р. Уортман зазначає, що в часи Олександра І, який намагався ввести нову систему освіти задля підготовки людей до державної служби, дворяни рідко вступали до університетів, адже це ставило під загрозу їх особисті і сімейні зв'язки, які забезпечували їм доступ до державних посад. Не бажаючи навчатись, вони у той же час протидіяли переходу посад до рук не дворян². У цьому полягала дилема царських еліт: у своїх публічних репрезентаціях вони поставали служителами держави, в той час як їх владні практики ґрунтувалися на персональній лояльності та патронажі³. Показово, що на чолі установи, покликаної здійснювати контроль

* *Ийслуу Аліна Еедіківна* – науковий співробітник відділу інформації та використання документів Державного архіву м. Києва, аспірантка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

над цивільною службою і її реформувати, – Власної Його Імператорської Величності канцелярії – протягом 80 років, аж до 1917 р., стояло 3 покоління династії Танєєвих.

Метою нашого дослідження є з'ясувати на прикладі служби київського цивільного губернатора І. Фундукля, у який спосіб система патронажу у Російській імперії, за якою чиновники призначалися на посади, співіснувала з новою системою, запровадженою ще Петром I, результатом якої стали призначення за здібностями, а не завдяки протекції.

Інститут губернаторства, як форма адміністративно-територіального управління, був запроваджений уперше указом Петра I від 19 грудня 1708 р. Саме тоді й було створено Київську губернію, яка у ході імперських реформ постійно трансформувалася і змінювала свої обриси. Після поділів Речі Посполитої з метою налагодження процесу управління приєднаними територіями почала вибудовуватися система адміністративного управління на місцевому рівні, яка за часів Миколи I на Західних губерніях Російської імперії виглядала так: імператор – генерал-губернатор – губернатор. Київська губернія стала частиною створеного після Листопадового повстання Київського генерал-губернаторства. Правовий статус генерал-губернатора, на відміну від губернатора, не був чітко врегульований на законодавчому рівні. Його повноваження були досить широкими: генерал-губернатор мав право законодавчої ініціативи, був відповідальним за реалізацію імперської політики в регіоні, слідкував за призначенням на державні посади чиновників, керував діяльністю губернаторів. Відома українська дослідниця В. Шандра зауважила, що ставлення до польського питання та досвід участі у військових діях були чи не найважливішими критеріями, що впливали на призначення, службу та звільнення чиновників з посади генерал-губернатора⁴.

Натомість губернатори, які хоча й іменувалися «хазяїнами губерній» відповідно до «Загального наказу цивільним губернаторам» (далі – Наказ), виданого Миколою I у 1837 р., все ж реальними важелями впливу на ситуацію в регіоні не володіли⁵. У вказаному документі наголошувалося на виконанні губернатором двох по суті різних функцій – нагляду та активного управління: «Губернаторы, как непосредственные начальники вверенных им Высочайшею Государя императора волею губерний, суть первые в оных блюстители неприкосновенности верховных прав Самодержавия, польз Государства и повсеместного, точного исполнения законов, уставов, Высочайших повелений, указов Правительствующего Сената и предписаний Начальства»⁶. Однак, як зауважив російський дореволюційний історик О. Градовський, губернатор був представником вищої влади, який виконував не лише політичні, а й адміністративні функції, до яких входили-

ло, окрім обов'язку нагляду, ще «...множество обязанностей по всем частям управления»⁷.

Зауважимо лише деякі з обов'язків губернатора як керівника всієї місцевої адміністрації: формування адміністративного апарату; контроль виконання державних і місцевих повинностей; вирішення господарських питань; участь у комітетах і комісіях, які укладали кошториси земських зборів, встановлювали ціни на продовольство; нагляд за виконанням рекрутської повинності; перевірка діяльності медичної і санітарної служб; виконання функцій начальника місцевої поліції. Губернатор також головував у місцевих установах різних відомств, таких як міністерство фінансів чи юстиції, завдяки чому було посилено державний контроль на місцях за законністю і терміном виконання розпоряджень влади⁸. За підрахунками російського дослідника Л. Шепелева, у середині XIX ст. губернатори повинні були підписувати у рік до 100 тис. паперів, або понад 270 кожного робочого дня⁹. У той же час Наказом встановлювалося, що губернатор перебував у фактичному підпорядкуванні у Міністерства внутрішніх справ і не мав права самостійно видавати нові постанови або змінювати чинні, вводити нові податки. Згідно зі ст. 3, губернатори управляли, як правило, через очолювані ними губернські правління, прямим способом від своєї особи приписами та розпорядженнями вони могли діяти тільки в справах особливо таємних або невідкладних.

Для розуміння системи призначення чиновників на губернаторські посади перш за все важливо з'ясувати, за якими критеріями вони обиралися. Відповіді на це питання в «Учреждениях для управления губерний Всероссийской империи», що був головним документом, який визначав повноваження губернаторів з 1775 р., на жаль, немає. 1905 р. вийшов історико-юридичний нарис російського юриста і історика І. Блінова «Губернатори», який до сьогоднішнього дня є одним із найбільш повних і узагальнюючих досліджень інституту губернаторства. Щодо комплектації губернаторського корпусу у праці зазначається, що з другої чверті XVIII ст. (від прийняття «Учреждения для управления Всероссийской империи») і до Великих реформ «як і раніше не треба було жодного цензу і взагалі це питання лишалося нерегульованим, вибір тієї чи іншої особи був майже завжди справою випадку чи, вірніше сказати, – протекції»¹⁰.

Перші спроби змінити такий стан речей відбулися на поч. XIX ст. За одним із указів Сенат мусив надати 10 «найдостойніших» кандидатів на посаду губернатора, з яких імператор міг вибирати чиновників на ці урядові посади в залежності від наявності вакантних місць¹¹. Достойності кандидатів полягали не лише в управлінських здібностях, важливими були також їх безкорисність, чесність, люди мали їм довіряти і поважати. Проте, на думку І. Блінова, ані ця, ані інші подібні спроби

успіху не мали¹². Як стверджує історик, археограф та джерелознавець А. Мінаков, імператору імпонував вольовий порядок вибору кандидатів, тому механізми формування губернаторського корпусу склалися під впливом інших, не пов'язаних із законодавчою регламентацією факторів¹³.

Про перші результативні зміни в системі призначення чиновників можемо говорити лише з 30-х років XIX ст. 1832 р. Миколою I був виданий «Свод уставов о службе гражданской», який визначив порядок вступу на цивільну службу та головні критерії, на які в першу чергу зверталася увага при призначенні чиновників (походження, вік та освіта). За своїм походженням необмежене право вступати на службу мали спадкові дворяни. Для представників інших верств населення це право було радше виключенням, ніж правилом. «Свод» забороняв приймати на службу іноземців, купців і їхніх дітей, окрім синів купців першої гільдії християнського віросповідання, що перебували у цьому званні не менше 12 років¹⁴.

Формально посаду губернатора могла обіймати людина, яка згідно з «Табелем про ранги» посідала чин дійсного статського радника (IV клас). А. Мінаков наголошує, що більшість губернаторів таки мали цей чин, проте це не було вирішальним критерієм їх відбору на посади, тим паче, що згідно з указом «О расписании должностей гражданской службы по классам от XIV до V включительно» від 20 листопада 1835 р., на посади допускалися чиновники, які мали чини одним класом вище, чи двома нижче тієї міри, в якій знаходиться посада. З іншого боку, імператор не мав можливості перевіряти, а тим більше знати особисто всі пропонувані йому кандидатури. Ступінь активності його участі у виборі кандидатур залежав від регіону, куди передбачалося направити керівника¹⁵.

Відомо, що на початку XIX ст., із заснуванням в імперії міністерської системи, підбір кандидатів на губернаторські посади перемістився від Сенату до Міністерства внутрішніх справ. Такий порядок отримання посад залишався незмінним за весь час існування інституту губернаторства. Процедура призначення відбувалася таким чином: претенденти на посаду губернатора відбиралися міністром внутрішніх справ, який особисто сповіщав про них імператору, після чого видавався іменний указ про призначення кандидата і він затверджувався Сенатом¹⁶.

Варто також зауважити, що переважна більшість губернаторів не були місцевого походження, їх на службу переправляли з інших регіонів. Можливо, це пояснюється тим, що в губернаторах влада хотіла бачити адміністраторів, які б налагоджували зв'язки з місцевою дворянською елітою, але у той же час були незалежними від місцевих настроїв та лояльними до центру. Український дослідник Д. Ніколай-

чук вважає, що такі призначення також обмежували корупційні ризики в регіоні¹⁷.

За період від створення Київського генерал-губернаторства (1832) до кінця правління Миколи I (1855) посаду київського губернатора обіймало 5 осіб: Г. Лашкар'юв (1832–1833), О. Корнілов (1834–1835), О. Гур'єв (1835–1837, був військовим губернатором), Ф. Переверзєв (1835–1839), І. Фундуклей (1839–1852), А. Кривцов (1852–1855). Більшість із них мало чини IV класу за «Табелем про ранги», якому відповідали посади дійсного статського радника та генерал-майора, і лише Г. Лашкар'юв мав чин статського радника, що відповідав V класу. Варто зауважити, що за часів Миколи I було взято курс на мілітаризацію губернського корпусу, у зв'язку з чим губернаторські пости обіймали люди з військовими чинами¹⁸. Так, наприклад, Г. Лашкар'юв служив у Гродненському полку, неодноразово брав участь у боях та пішов у відставку з військової служби у чині підполковника. О. Корнілов брав участь у російсько-турецькій війні, О. Гур'єв – у війнах проти Наполеона, Ф. Переверзєв був підполковником Олонецького піхотного полку, а А. Кривцов служив у лейб-гвардії Саперного батальйону та отримав чин генерал-майора. До того ж, щонайменше двоє з перелічених вище губернаторів мали вищу освіту. Так, наприклад, Ф. Переверзєв навчався в Харківському університеті, а О. Корнілов мав військову освіту, яку здобув у Царськосельському ліцеї. Термін їхнього перебування на посаді не перевищував чотирьох років.

На тлі київських губернаторів вирізняється Іван Іванович Фундуклей, який обіймав посаду 13 років та не мав жодного відношення до військової служби. Це саме той випадок, коли чиновник, маючи величезний матеріальний достаток та впливових патронів, був надзвичайно здібним та зробив чимало для розбудови Київської губернії та Києва зокрема.

Народився майбутній губернатор 1799 р.¹⁹ у Єлисаветграді (нині – м. Кропивницький) у родині грецького купця. Дід Івана був старшиною Єлисаветградського магістрату та купецького правління²⁰, а батько, придбавши відкуп на спиртне та тютюнові вироби у Новоросійській губернії, швидко накопив значні статки, що дозволило зав'язати знайомства з найвпливовішими людьми та зробити чиновницьку кар'єру не лише собі (у 1818–1819 рр. він був головою міста Єлисаветграда²¹), а й сину²². Освіту І. Фундуклей здобував удома і вже з 12-ти років працював канцеляристом у Почтовому департаменті²³. З 1818 р. служив у Канцелярії Кабінету Міністрів, а вже наступного року отримав чин титулярного радника та посаду у канцелярії з прийому прохань на Височайше ім'я. За «отличную усердную службу» був нагороджений орденом Святої Анни III ступеня, орденом Святого Володимира II ступеня²⁴, а 1826 р. йому було пожалувано чин колезького асесора, який

надавав право на спадкове дворянство. Зазначимо, що відповідно до іменного указу Олександра I від 6(18) серпня 1809 р. титулярний радник міг бути підвищений у ранзі до колезького асесора лише за умови отримання претендентом університетської освіти або після складання іспитів для отримання чину²⁵. За кілька років І. Фундуклей став кавалером Ордену Святої Анни II ступеня, а 1829 р. йому було пожалувано чин надвірного радника.

Незаперечним є факт, що батько майбутнього губернатора був особисто знайомий з Новоросійським генерал-губернатором. У його маєтку, що знаходився на розі вулиць Херсонської та Торгової, певний час розміщувалася резиденція генерал-губернатора²⁶. Таке знайомство позитивно вплинуло на кар'єру І. Фундуклея. З 1831 р. він став чиновником з особливих доручень при Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторі. Варто зауважити, що граф М. Воронцов при підборі кандидатів на чиновницькі посади зважав на професійні здібності кандидатів, їх освіченість, досвід служби. Так, наприклад, дипломатичну діяльність М. Воронцову допомагав здійснювати випускник Лепцігського університету Ф. Брунов, який зробив блискучу дипломатичну кар'єру посланника до іноземних держав, а секретарем та чиновником з особливих доручень був історик, етнограф та успішний дипломат О. Льовшин, якого мемуарист Ф. Вігель назвав «единственным дельным приобретением Воронцова в Петербурге»²⁷. Однак, якщо довіряти спогадам Ф. Вігеля, який з 1824 р. служив бессарабським віце-губернатором, а згодом градоначальником Керчі, серед новоприбулих чиновників було й чимало гульвіс, які гуртувалися навколо канцелярії як «добровільні засланці»²⁸. З частиною чиновників граф мав родинні зв'язки (наприклад, з 1822 р. до 1829 р. ад'ютантом М. Воронцова був його двоюрідний брат І. Сенявін, який згодом став новгородським і московським губернатором). Це свідчить про те, що поряд із професійними здібностями для генерал-губернатора не меншу роль продовжували відігравати особисті зв'язки з чиновниками.

За час служби при графові М. Воронцові І. Фундуклею було присвоєно чин колезького радника та звання кавалера ордену св. Анни 2 ступеня, прикрашеного імператорською короною. Майбутній губернатор також неодноразово був удостоєний «монаршого благоволення»²⁹.

1837 р. майбутньому губернаторові було пожалувано герб та дворянське звання³⁰, а вже 1838 р. його призначено Волинським віце-губернатором, після чого він отримав чин дійсного статського радника і з травня 1839 р. на 40 році життя вступив на посаду Київського цивільного губернатора. 1842 р. його нагороджено імператорським орденом Святого Станіслава I ступеня, а згодом – орденом Святої Анни

1 ступеня³¹. Відтак, отримання високих чинів та орденів не лише підвищило респектабельність чиновника, а й змінило його соціальний статус.

За 13 років служби на посаді губернатора І. Фундуклей залишив про себе добрі спогади. За його часів було побудовано Київський університет Св. Володимира, обсерваторію, Інститут шляхетних дівчат, Анатомічний театр, Першу чоловічу гімназію, а також перший у центрі міста фонтан, що згодом отримав назву «Фундуклеївський» та заклав початки спорудження київського водогону³². За його участі та фінансової підтримки було вимощено бруківкою частину вулиць та площ у центрі міста, побудовано Миколаївський ланцюговий міст, що був одним із найкрасивіших у тогочасній Європі, видано ряд публікацій з історії Київської губернії та Києва зокрема: «Обозрение Киева в отношении к древностям» (1847), «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848), «Статистическое описание Киевской губернии» (1852).

Київський губернатор також займався благодійницькою діяльністю. Зокрема, після стихійного лиха 1845 р., яке зруйнувало десятки будівель на Подолі, І. Фундуклей власним коштом утримував багатодітні сім'ї та сприяв будівництву нових житлових приміщень для потерпілих³³. Одна з перших жіночих гімназій Російської імперії з'явилася завдяки пожертві губернатором власного кам'яного будинку, у якому вона розмістилася, та його щорічному фінансовому сприянню її утримання. На знак подяки за таку жертву ім'ям мецената була названа як сама гімназія, так і вулиця, на якій вона розташовувалася. За заслуги І. Фундуклея міщани Києва клопотали про надання губернаторові звання почесного громадянина міста Києва, яке меценату було присвоєно 1872 р.³⁴, а ще через 2 роки він був нагороджений орденом Св. Апостола Андрія Первозванного, що вважався найвищою нагородою в Російській імперії.

Завдяки радянському історичу П. Зайончковському про І. Фундуклея склався образ як про вельми освіченого та чесного губернатора. Автори часто посилаються на оповідь П. Зайончковського про те, як одного разу Микола I вирішив зібрати свідчення про губернаторів, які не брали хабарів³⁵. Таких виявилось лише двоє: київський І. Фундуклей і подільський, вітебський та ковенський А. Радищев. Стосовно цього Микола I зауважив: «Те, що не бере хабарів Фундуклей – це зрозуміло, тому що він дуже багатий, ну а якщо не бере їх Радищев, значить він занадто вже чесний»³⁶. У спогадах колезького секретаря Ф. Лучинського, який служив чиновником поліції у Київській губернії, – «Провинциальные нравы за последние полвека» про губернатора читаємо лише схвальні відгуки: «Фундуклей был человек добрый, справедливый, магнат и притом одинокий. Все свое жалование он отдавал на канцелярию,

нескольким давал бесплатные квартиры в своих домах; были и такие, что имели у него постоянный стол... Вообще все чиновники канцелярии во время губернаторства Фундуклея считались в Киеве золотой молодежью»³⁷.

Отже, посада губернатора передбачала виконання як політичних, так і адміністративних функцій. Практично кожна сфера місцевого врядування безпосередньо стосувалася чиновника, тому перевага при призначенні віддавалася особам, які мали вищу освіту, досвід чиновницької служби та обіймали високі чини (не нижче V) відповідно до класифікації «Табеля про ранги». Це свідчить про те, що хоч протекція і відгравала важливу роль при призначенні на посади, не менш важливими були також особистість кандидата та його службові досягнення. У той же час імператор вже не брав безпосередньої участі у при відборі чиновників, а до претендентів було висунуто ряд вимог, зафіксованих у «Наказі цивільним губернаторам» 1837 р. І. Фундуклей є яскравим прикладом чиновника, який, маючи впливового покровителя в особі графа М. Воронцова, пройшов усі шаблі «Табеля про ранги» та мав високі управлінські здібності. Завдяки їм вдалося не лише зробити чиновницьку кар'єру, а й змінити власний соціальний статус. Його службовий шлях свідчить про початок розриву з попередньою патроно-клієнтською традицією та впровадження якісно нової системи призначення чиновників, що активно втілювалася в життя після Великих реформ, коли державний апарат поповнився спеціально підготовленими чиновниками.

¹ *Баберовски Й.* Доверие через присутствие. Домодерные практики власти в поздней Российской империи // *Ab imperio.* № 3. Москва, 2008. С. 83.

² *Уортман Р.* Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России. Москва, 2004. С. 45.

³ *Баберовски Й.* Указ. соч. С. 79.

⁴ *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні. Київ, 2005. С. 20.

⁵ Высочайше утверждённый Общий наказ гражданским губернаторам: именной указ, данный Сенату, № 10303 от 3 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ), Т. XII, Ч. 1, С.-Петербург, 1838. С. 362.

⁶ Там само.

⁷ *Градовский А. Д.* Собрание сочинений, Т. 9: Начала русского государственного права. Ч. 3: Органы местного самоуправления. 2-е изд., С.-Петербург, 1908, С. 270.

⁸ *Шандра В. С.* Губернатор: історичний вимір // День. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/gubernatoristorichniy-vimir> (дата звернення: 25.10.2018).

⁹ *Шепелев Л. Е.* Чиновничий мир России XVIII–начало XX в. С.-Петербург, 1999. С. 85.

¹⁰ *Блинов И. А.* Губернаторы. Историко-юридический очерк. С.-Петербург, 1905. С. 165.

¹¹ О предоставлении 10 кандидатов для выбора в гражданские губернаторы, № 20071 от 8 декабря 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. 26. С.-Петербург, 1801. С. 859.

¹² *Блинов И. А.* Указ. соч. С. 165.

¹³ *Минаков А. С.* Губернаторский корпус и центральная власть: проблема взаимоотношений. Орел, 2011. С. 80.

¹⁴ Свод уставов о службе гражданской // Свод законов Российской империи. Кн. 1, Т. III. С.-Петербург, 1896. С. 1, 5.

¹⁵ *Минаков А. С.* Формирование губернаторского корпуса в пореформенной России // Вопросы истории. № 12. Москва, 2007. С. 3.

¹⁶ *Бикташева А. Н.* Социальный капитал казанских губернаторов (первая половина XIX века) // Вестник Омского университета. № 3. Омск, 2009. С. 110.

¹⁷ *Николайчук Д. О.* Київські цивільні губернатори: деякі аспекти соціо-професійного портрету (друга половина XIX–початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць. Вип. 25. 2016. С. 102.

¹⁸ *Черепанов А. І.* Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри / дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черепанов Андрій Ігорович; Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ін-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 43.

¹⁹ Державний архів Одеської області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 70. Арк. 1, 6.

²⁰ *Македонов А. В.* Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. Запорожье, 2011. С. 48.

²¹ *Пашутин А. Н.* Исторический очерк Елисаветграда. Елисаветград, 1897, С. 31.

²² *Губарь О. И.* Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы // Дерибасовская-Ришельевская. Одесса, 2011. № 46. С. 15.

²³ *Ковалинский В. В.* Меценаты Киева. Киев, 1998. С. 6.

²⁴ Держархів м. Києва (Державний архів м. Києва). Ф. 108. Оп. 23. Спр. 88. Арк. 73.

²⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. С.-Петербург, 1830. Т. 30. № 23771.

²⁶ *Губарь О. И.* Путеводитель по пушкинской Одессе // Дерибасовская-Ришельевская. Одесса, 2016. №64. С. 22.

²⁷ *Вигель Ф. Ф.* Воспоминания. Часть VI. Москва, 1865, С. 80.

²⁸ *Шандра В. С.* Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (1822–1874): структура, особовий склад, архів // Архіви України. № 3(246), 2001. С. 39–64.

²⁹ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 4. Спр. 10.

³⁰ *Лукомский В., Тройницкий С.* Списки лицам, Высочайше пожалованным дипломами с гербами на дворянское достоинство Российской империи и Царства Польского. С.-Петербург, 1911, С. 61.

³¹ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 4. Спр. 10; Оп. 1. Спр. 71. Арк. 14–67.

³² Там само. Ф. 19. Оп. 4. Спр. 45.

³³ Ковалинский В. В. Указ. соч. С. 12.

³⁴ Держархів м. Києва. Ф. 163 Оп. 39. Спр. 47.

³⁵ Федорченко В. И. Императорский дом. Выдающиеся сановники. Энциклопедия биографий. Т 2. Москва, 2003. С. 495.; Третьяков А. П. Киевский губернатор Фундуклей – человек образованный, щедрый и сам писатель // ZN.ua. URL: https://zn.ua/HISTORY/kyevskiy-gubernator-fundukley-chelovek-obrazovannyyu-schedryy-i-sam-pisatel-272579_.html (дата звернення: 25.10.2018).

³⁶ Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва, 1978. С. 156.

³⁷ Русская старина. Выпуски 7–9, Т. ХСІ. 1897. С. 650.

There are considered the system of mechanisms for the appointment of officials on government positions during the reign of Nicholas I in the research. The article examines how the criteria for access to the civil service have changed on the example of the Kyiv civilian governor I. I. Fundukley (1804–1880).

Key words: civilian governor; patronage; civil service; official; «The Table of Ranks»; Kyiv Province; Ivan Fundukley.

УДК 930.253-028.26:94(477)«19/20»

Л. Г. КАСЯН*

АУДІОВІЗУАЛЬНІ ДОКУМЕНТИ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Представлено документний масив ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, присвячений репресіям радянської доби. Проаналізовано тематику, змістове наповнення та інформаційну структуру аудіовізуальних документів. Окреслено їхнє місце та роль у процесі формування історичної пам'яті українського суспільства кінця ХХ – ХХІ ст.

Ключові слова: політичні репресії; аудіовізуальні документи; історична пам'ять; культурна пам'ять; місця пам'яті; документальне кіно.

Тривалий час тема політичних репресій та переслідувань суворо табуувалася в офіційній науці, пресі та суспільній свідомості. Спогади про репресії були атрибутом «неофіційної», «опозиційної» пам'яті. Лише в 1985–1991 рр. у зв'язку з процесами «гласності», демократизації та «перебудови» суспільства стало можливим оприлюднення численних фактів політичних репресій.

16 січня 1989 р. Президією Верховної Ради СРСР прийнято Закон «Про додаткові заходи з відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років», 17 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Ці документи стали правовим підґрунтям початку цілеспрямованої реабілітаційної роботи, введення у науковий та громадський обіг раніше недоступних для широкого користування документальних матеріалів стосовно репресій, проведення державних та громадських комеморативних заходів та акцій. Почав формуватися науковий історіографічний наратив, присвячений темі репресивної політики радянської влади, який на сьогодні налічує сотні праць і продовжує поповнюватися різноаспектними дослідженнями з цієї тематики¹.

Зі здобуттям Україною незалежності активізувалися процеси, спрямовані на розширення поля історичної пам'яті за рахунок раніше замовчуваної інформації про минуле, оскільки «історична пам'ять – не тільки один із головних каналів передачі досвіду і свідчень про минуле, але й важлива складова самоідентифікації індивіда, соціальної групи

* *Касян Людмила Григорівна* – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

і суспільства в цілому. Це той тип пам'яті, який відіграє особливу роль для конструювання соціальних груп сучасності»². Окрім наукових досліджень джерел особового походження величезну роль у висвітленні теми репресій відіграли митці-документалісти. Кінознавець і культуролог І. Зубавіна зазначає, що цілком закономірно у вітчизняному кінематографі часів перебудови помітно зростає «питома вага» фільмів національної та історичної проблематики: «Кіноекран взявся за виконання амбітного завдання – оприлюднити невідомі факти національної історії, розповісти правду про події недалекого минулого, згадати призабуті або заборонені для згадування імена – відкрити Україну для українців і світу»³.

Ю. Лотман вказує: «Сила впливу кіно – у різноманітності побудованої, складно організованої і максимально сконцентрованої інформації, яка в широкому сенсі розуміється, як сукупність різноманітних інтелектуальних і емоційних структур, які передаються глядачеві і здійснюють на нього складний вплив – від заповнення комірок його пам'яті до перебудови структури його особистості»⁴. Завдяки своїй синтетичній природі аудіовізуальні документи дозволяють «побачити історичну дійсність у русі, в процесі, перенестися в минуле»⁵. Вони посідають особливе місце у процесі формування історичної пам'яті суспільства в епоху високорозвинутого інформаційного середовища. З одного боку, аудіовізуальні документи (зокрема хронікально-документальні і документально-публіцистичні, біографічні фільми і т. п., які є жанровим різновидом кіномистецтва) належать до джерел формування історичної пам'яті, завданням яких є «фіксація перетворення історичної інформації в образи (література, мистецтво) або логічні структури (наука)»⁶, з іншого – до механізмів трансляції історичної інформації, які «відповідають за трансляцію наявних в суспільстві історичних знань і уявлень»⁷, оскільки «потрапляють» у простір засобів масової інформації (телебачення, інтернет) та є «місцями пам'яті», «продуктом\товаром історії, який споживається суспільством»⁸.

Поняття «місце пам'яті», введене в науковий обіг П. Нора, вживається вченим на позначення символічних об'єктів, з якими певна група людей пов'язує свої спогади та цінності, й де «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок»⁹. Місця пам'яті, на думку дослідника, співіснують у трьох смислових вимірах – матеріальному, символістському й функціональному, тому охоплюють найрізноманітніші культурно-історичні явища й феномени. До місць пам'яті П. Нора відносить географічні та архітектурні об'єкти, будівлі, пам'ятники, меморіали, монументи, цвинтарі, архіви, літературні твори, книги, рукописи, кінофільми, різноманітні колекції та предмети, свята, храми, історичні події, окремі постаті («фігури пам'яті») й цілі покоління, які «так само як і мармуровий меморіал здатні зберігати пам'ять»¹⁰.

Тобто все, що сприяє актуалізації, підтримці і збереженню колективної пам'яті.

Мета нашої статті – на прикладі архівного зібрання ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного окреслити місце та роль аудіовізуальних документів, зокрема українських документальних фільмів та кіносюжетів кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст., присвячених темі політичних репресій у процесі формування історичної пам'яті українського суспільства кінця ХХ–ХХІ ст., проаналізувати тематику, змістове наповнення та інформаційну структуру аудіовізуальних документів.

У ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного зберігається близько п'ятдесяти аудіовізуальних документів, присвячених політичним репресіям радянської доби, які були зняті українськими кіностудіями («Укркінохроніка», «Укртелефільм», «Київнаукфільм») і студією Республіканського телебачення в період «перебудови» та перших років незалежності – 1987–1995 рр.

За способом організації екранного матеріалу й змістовим наповненням документи цього масиву належать до двох видів: 1) інформаційно-описова (екранна) кіноперіодика, яка жанрово охоплює кіножурнали, окремі кіносюжети, інформаційні хронікально-документальні фільми (про події сьогодення). У цих жанрах переважає документальна, хронікальна зйомка в режимі реального часу; 2) проблемно-образна кіно-, телепубліцистика (фільми-біографії, розгорнуті багатопланові оповіді, фільми-портрети, фільми-монологи і т. п.). Відповідно до творчої інтенції авторів візуальна складова стрічок цього виду за допомогою монтажу може містити матеріал, знятий у різний час і в різних місцях, як натурну зйомку часу створення фільму, так і кадри історичної хронікальної зйомки, які можуть зберегтися, як окремий аудіовізуальний документ, так і входити до кіноперіодики певного історичного відтинку, функціонувати у вигляді сюжетів кіножурналів та інформаційних кінозбірників.

Хронікальна кіноперіодика (28 од. обл.) представлена сюжетами з кіножурналу «Україна сьогодні» та окремими кіносюжетами. Тематично вона висвітлює такі явища та події: а) розкопки місць масових розстрілів та поховань жертв репресій, перезахоронення останків. Серед документів цієї тематичної групи – зйомки розкопок та перепоховання жертв сталінських репресій в урочищі Дем'янів Лаз під Івано-Франківськом, (спецвипуск «Україна сьогодні», № 2, 1990 р., архівний номер – од. обл. 10983), Руженківському полі в Донецьку («Україна сьогодні» № 23, 1989 р., од. обл. 10383), селі Пасічна Надвірнянського району Івано-Франківської області (Збірник кіносюжетів, 1989 р., од. обл. 10825), на території Замарстинівської в'язниці у м. Львові (Збірник кіносюжетів, 1991 р., од. обл. 11235, сюж. 11) та ін.; б) заходи зі вшанування

пам'яті жертв репресій, мітинги-реквієми, вечори пам'яті в різних містах України (наприклад, Збірники кіносюжетів 1990 р., од. обл. 11234, 11030); в) висвітлення роботи Державної комісії з питань реабілітації репресованих, інтерв'ю з її членами (наприклад, Збірник кіносюжетів, 1992 р., од. обл. 1191, сюж. 15).

В архівній колекції зберігається кіносюжет (од. обл. 10310), в якому зафіксовано проведення 4 березня 1989 р. установчої конференції громадської організації «Всеукраїнське добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал», метою створення якого було громадське розслідування масових репресій в Україні, увіковічнення пам'яті жертв радянських репресій (з 1992 р. товариство має сучасну назву «Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» ім. Василя Стуса) та кіносюжет студії «Укркінохроніка» про перепоховання В. Стуса, О. Тихого, Ю. Литвина 18–19 листопада 1989 р. (од. обл. 10350): зафіксовано зустріч домовин із тілами в аеропорту Бориспіль, похоронну процесію на вулицях Києва, поховання на Байковому кладовищі.

Хронікальні кадри екранної періодики як історичні джерела увіковічують у матеріальній формі динамічні візуальні образи подій і людей, фіксуючи інформацію у режимі реального часу. Відтворюючи її, вони об'єктивізують візуальну картину минулого. Дослідникам у роботі з цим видом джерел слід враховувати, що хроніка порівняно з іншими видами кінопродукції має менший ступінь суб'єктивності, але вона все ж таки присутня на рівні ракурсу зйомки.

Кінодокументалістика (проблемно-образна кіно-, телепубліцистика) кінця 1980-х – початку 1990-х років намагалася виявити іпостасі радянської репресивно-каральної політики в Україні, донести до глядача масштаб трагедії. На відміну від інформаційно-описової кіноперіодики, проблемно-образна кіно-, телепубліцистика має високий рівень суб'єктивності, а її жанри, як аудіовізуальні документи, не лише відображають минулу реальність, але й інтерпретують її.

За тематичним спрямуванням документальні фільми з архівного зібрання стосуються різних умовних періодів, «хвиль» репресивних заходів: а) *«Розстріляне українське Відродження» – репресії проти українських письменників, митців кінця 20-х–30-х років ХХ ст.* («Микола Куліш» («Київнаукфільм», 1990 р., режисер С. Супрунук, од. обл. 11129); «И голос наш услышит мир» («Укртелефільм», 1988 р., режисер Р. Синько, од. обл. 10944); «Драй-Хмара. Останні сторінки» («Київнаукфільм», 1990 р., режисер Л. Анічкін, од. обл. 11555); «Моя адреса: Соловки. Пастка» («Київнаукфільм», 1991 р., режисер Л. Анічкін, од. обл. 11579); «Моя адреса: Соловки. Тягар мовчання» («Київнаукфільм», 1991 р., режисер Л. Анічкін, од. обл. 11580); «На цвинтарі розстріляних ілюзій» («Київнаукфільм», 1989 р., режисер О. Михайлова, од. обл. 11012); «Більшовики теж плачуть» («Укркінохроніка», 1992 р.,

режисер І. Родаченко, од. обл. 11380); б) *великий терор (1936–1938 рр.) Пік масових репресій представників усіх прошарків суспільства* («Криниця вдовиних сліз» («Укртелефільм», 1989 р., режисер В. Кузнецов, од. обл. 10952); «Останець духу» («Укртелефільм», 1993 р., режисер В. Василенко, од. обл. 12209); «Розірвання договору» («Укртелефільм», 1990 р., режисер М. Мамедов, од. обл. 1116); «Вони стоять переді мною» («Укркінохроніка», 1990 р., режисер О. Максимов, од. обл. 11331); «Лагерная пыль» («Київнаукфільм», 1990 р., режисер Г. Давиденко, од. обл. 11544); «Батальйони НКВС» («Укркінохроніка», 1990 р., режисер Л. Букін, од. обл. 11423) в) *репресії проти митців та науковців в добу пізнього сталінізму 1946–1953 рр.* («Любіть», «Укркінохроніка», 1989 р., режисер Л. Букін, од. обл. 10914); г) *масові політичні репресії на Західних землях 1939–1941 рр.* («Я єсть народ» («Укркінохроніка», 1990 р., режисер П. Фаренюк, од. обл. 11327); «Світ Параски Горицвіт» («Укркінохроніка», 1992 р., режисер П. Фаренюк, од. обл. 11422); «Грішна» Дозя з Криворівні» («Укркінохроніка», 1992 р., режисер О. Коваль, А. Карась, од. обл. 12151); д) *боротьба з ОУН–УПА 1944–1954 рр., репресії проти учасників підпілля* («Політв'язні. Сторінки ненаписаного щоденника» («Укртелефільм», 1992 р., режисер Г. Давиденко, од. обл. 12153); «Чия правда, чия кривда» («Укркінохроніка», 1993 р., режисер А. Микульський, од. обл. 11518); «Тверді мелодії» («Укркінохроніка», 1993 р., режисер Г. Давиденко, О. Давиденко, од. обл. 11721); «Кров людська» («Укркінохроніка», 1994 р., режисер В. Шестопалова, од. обл. 11746); ж) *репресії проти релігійних конфесій, переслідування за релігійні переконання* («Заповіт Йосифа Сліпого. Терновий вінок» («Укркінохроніка», 1995 р., режисер О. Коваль, од. обл. 11952); з) *переслідування інакомислячих. Боротьба з дисидентським рухом (середина 60-х – початок 80-х років ХХ ст.)* («Познавший истину» («Укртелефільм», 1990 р., режисер В. Кузнецов, од. обл. 12460); «Інакодумець» («Укркінохроніка», 1990 р., режисер В. Шестопалова, од. обл. 11192); «Наш злочин – спів» («Укркінохроніка», 1991 р., режисер В. Шестопалова, од. обл. 11765); «Усім нам смерть судилася зарання. Пам'яті Алли Горської» («Укртелефільм», 1991 р., режисер С. Дудка, од. обл. 11867); «Просвітлої дороги свічка чорна. Пам'яті Василя Стуса» («Галичина-фільм», 1992 р., режисер С. Чернілевський, од. обл. 11635); «Покинув світ мене» («Укркінохроніка», 1992 р., режисер В. Шестопалова, од. обл. 11943); «Панас Заливаха. Автопортрет» («Укркінохроніка», 1992 р., режисер В. Шестопалова, од. обл. 12137); «Тарас Мельничук. Доля і слово» («Укртелефільм», 1992 р., режисер Ю. Кметюк, од. обл. 12118); «Спочатку було їх сорок» («Укркінохроніка», 1992 р., режисер М. Савченко, од. обл. 11409); «Підсумовуючи мовчання» («Укркінохроніка», 1993 р., режисер В. Шестопалова, од. обл. 11814); «Голобородькові пастелі» («Укртелефільм», 1993 р.,

режисер С. Дудка, од. обл. 12309); «Український світ Євгена Товстухи» («Укртелефільм», 1993 р., режисер В. Образ, од. обл. 12306).

Змістовим наповненням цих документальних кінострічок є ретельно підібрані і ґрунтовно підтверджені різними джерелами, часто малодоступними широким колам глядачів (наприклад, архівні данні, усні свідчення), факти масових репресій, які у фільмах піддаються осмисленню і узагальненню, набувають якості документальних образів, що об'єднують загальне і конкретне, раціональне і емоційне, об'єктивне і суб'єктивне. Фільми розповідають про жертв репресій, специфіку проведення арештів і слідства, допити і тортури у в'язницях, масові розстріли ув'язнених, систему доносів, фальшування документів, фізичний і моральний тиск, провокації, методи переслідування і залякування, злочини конвойних батальйонів НКВС, систему каральних органів, табори ГУЛАГу, особливості утримання в кожному з них у різний період, повстання в'язнів, установи каральної медицини і т. п.

Кіно як синтетичний вид мистецтва має складну інформаційну структуру, яка включає: 1) візуальний ряд; 2) текст; 3) звуковий супровід (природно-шумовий, музичний). У розглянутій кінодокументалістиці візуальний ряд містить образи людей в статиці та динаміці, географічні і ландшафтні об'єкти (у т. ч. місця розстрілів, захоронень), будівлі (будинки, в'язниці, таборові бараки), інтер'єри (помешкань, кабінетів слідчих, тюремних камер), пейзажі (місць, пов'язаних із подіями, про які йдеться чи особами, про яких розповідається), предмети (які виступають пам'ятними знаками), тобто створює часопросторові координати подій минулого і часу зйомки. З метою максимальної візуалізації історичної реальності включає хронікальні кадри, фотографії, відзняті судові справи, документи, листи і т. п. Застосовується натурна та натурно-інтер'єрна зйомка.

Текст існує (частково) як сценарій, після завершення роботи над фільмом – як його монтажний запис, закадровий дикторський текст, внутрішньокадрові чи закадрові монологи, діалоги героїв стрічки, коментарі дослідників, свідків чи учасників подій. Як оповідна структура фільму текстовий рівень реалізується у формі розповіді (наприклад, «Микола Куліш», «И голос наш услышит мир»), монологу (наприклад, «Панас Заливаха. Автопортрет», «Розірвання договору»), діалогу (інколи між авторами стрічки і її героями, наприклад, «Любіть», «Грішна» Дозя з Криворівні), полілогу (наприклад, «Криниця вдовиних сліз», «Чия правда, чия кривда»). Візуальний і текстовий рівні у представлених фільмах тісно взаємопов'язані: закадровий, інколи внутрішньокадровий текст доповнює, розширює, декодує візуальний ряд, візуальна складова ілюструє текст.

Звуковий супровід (переважно музичний і закадровий) слугує для посилення емоційного забарвлення, додаткової мобілізації уваги гляда-

чів, використовується як засіб розкриття образу персонажа. З такою ж метою в ролі закадрового супроводу в документальних стрічках використовуються поетичні твори.

Репресії радянської доби в аудіовізуальних документах репрезентуються через призму «індивідуалізованого Я» – розповідь про окремих людей, які стали жертвами репресивної системи, як відомих діячів культури і мистецтва, імена яких довго замовчувалися, твори знищувалися чи перебували в закритих спецфондах, так і звичайних пересічних громадян, міських і сільських жителів із різних куточків України, та через розповідь про окремі події та явища, що проектуються на тисячі людських долі.

Особливістю документальних стрічок кінця 1980-х – початку 1990-х років, присвячених репресіям, є включеність у фільмовий простір свідчень жертв репресій та членів їхніх родин, близьких друзів. Переважно це безпосереднє пригадування перед кінокамерою, рідше письмові свідчення, які дійшли в листах (наприклад, у стрічці «Драй-Хмара. Останні сторінки» поряд із спогадами доньки поета О. Драй-Хмари-Ашер звучать фрагменти листів М. Драй-Хмари, в яких розповідається про перебування у таборі на Колимі). У ході оповідей виявляються і фіксуються події, факти, деталі, обставини, які зберігалися до цього переважно тільки в людській пам'яті. Такі живі, емоційно забарвлені спогади виявляють історичний досвід у межах індивідуальних біографій. Наявність цих свідчень, з одного боку, посилює довіру до пропонованої версії минулого, кардинально змінює погляд глядача на історичні події, спонукає до їх переоцінки, оскільки усні свідчення сприймаються як альтернативна, справжня історія на протигагу фальсифікованої, пропагованої радянською владою. З іншого – виводить історичний травматичний досвід з особистого, приватного, групового нарративу в суспільний, державний, офіційний нарратив. Загалом документальні фільми кінця 1980-х – початку 1990-х років, присвячені репресіям, можна розглядати як своєрідний нарратив, покликаний оприятити травматичний досвід і через суспільний резонанс, своєрідну соціальну реабілітацію жертв сприяти зціленню історичної травми. Глядачам тут відводиться роль символічної моральної спільноти, свідків та очевидців, за діяльної участі яких відбувається реабілітація жертв і визнання вини злочинцями.

Кінопростір стає унікальним місцем, в якому взаємодіють два види колективної пам'яті. Комунікативна пам'ять або модус біографічного пригадування (спогади, пов'язані з недавнім минулим, пам'ять, що «виникає в часі та проходить разом зі своїми носіями, поступаючись новій пам'яті»)¹¹. Я. Асман¹² зазначає, що максимальна тривалість (значення) цієї пам'яті становить не більше вісімдесяти років, закріплюється в культурній пам'яті, яка є «особливою символічною формою передачі й актуалізації культурних смислів та виходить за межі досвіду

окремих людей і груп»¹³ (документальний фільм є однієї із форм, практик її побутування – *Л. К.*). А. Асман¹⁴ порівнює культурну пам'ять із резервуаром, що здійснює накопичувальну функцію. Вона має транспоколінневий характер, базується на образних, символічних засобах репрезентації, включає в себе реактивацію минулого і можливість його широкого засвоєння активною функціональною пам'яттю. Культурна пам'ять формує певний соціокультурний фон, який об'єднує суспільство в одне ціле.

Документальні фільми та хронікально-документальні сюжети 80-х – початку 90-х років ХХ ст., присвячені темі політичних репресій радянської доби, вирізняються фактологічною докладністю та залученням широкого спектру джерел, зберігають і дозволяють відновити образи і часові зрізи карти історичної пам'яті українського суспільства, будучи фактично «місцями пам'яті» про ті трагічні події. Як аудіовізуальні документи, вони водночас відображають комеморативні заходи та специфіку політики пам'яті української держави перших років Незалежності.

Документальні фільми відіграли особливу роль у процесі формування історичної пам'яті та самоідентифікації українського суспільства кінця ХХ–ХХІ ст., адже колективна пам'ять спочатку повинна бути вербалізована, сконструйована, а потім прийнята окремим індивідом і суспільством загалом. У ХХ–ХХІ ст. суспільство все більше репрезентує та інтерпретує себе через медійні образи минулого. Кінодокументи стають важливим засобом артикулювання та активного підтримання пам'яті.

¹ Репресії в Україні (1917–1990 рр.): науково-допоміжний бібліографічний покажчик / авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока; авт. вступ. ст. С. І. Білокін. Київ: Смолоскип, 2007. 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / упоряд.: Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна; автор вступ. ст. Ю. І. Шаповал; Держ. іст. б-ка України. Київ, 2008. 684 с.; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ, 1994. 428 с.; *Білокін С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Київ, 1999. 446 с.; *Баран В. К., Токарський В. В.* «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Луцьк: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 456 с.; *Русін Р. М.* Проблема масових політичних репресій в Україні в працях радянських та вітчизняних дослідників (1920–1970 рр.) // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: зб. наукових праць. Вип. 3.34: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2013. С. 292–297. URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/441.pdf> (дата звернення 25.07.2018); *Довбня О.* Політичні репресії на Волині (1939–1953 рр.): історіографічний аспект // Науковий вісник Східноєвропейського національного уні-

верситету імені Лесі Українки. 2017. № 4. С. 150–154. ULR: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/13192/1/29.pdf> (дата звернення 24.07.2018).

² *Бондар В.* Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції // Історіографічні дослідження в Україні. 2013. Вип. 23. С. 377–400. ULR: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Idvu_2013_23_20 С. 380 (дата звернення 29.07.2018).

³ *Зубавіна І. Б.* Кінематограф незалежної України: тенденції, фільми, постаті. Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. Київ, 2007. С. 15.

⁴ *Лотман Ю. М.* Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Таллин, 1973. С. 53.

⁵ *Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. І.* Історичне джерелознавство. Київ, 2002. 488 с. ULR: http://pidruchniki.ws/15840720/istoriya/istorichne_dzhereloznavstvo_-_kalakura_yas (дата звернення 12.07.2018).

⁶ *Мазур Л. М.* Образ прошлого: формирование исторической памяти // Известия Уральского федерального университета. Серия 2. «Гуманитарные науки». Т. 15. № 3 (117). С. 247. ULR: <https://journals.urfu.ru/index.php/Izvestia2/article/view/1589> (дата звернення 12.07.2018).

⁷ Там само. С. 247.

⁸ Там само.

⁹ *Нора Пьер.* Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). ULR: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> (дата звернення 10.07.2018).

¹⁰ *Нора Пьер.* Поколение как место памяти // Новое литературное обозрение. 1998. № 30. ULR: <http://magazines.russ.ru/authors/n/nora/> (дата звернення 10.07.2018).

¹¹ *Ассман Я.* Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 141.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 156.

¹⁴ *Ассман А.* Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. С. 58.

The documentary array of The Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi dedicated to the repressions of the Soviet era is presented. The subject, content and information structure of audiovisual documents are analyzed. Their place and role in the process of forming the historical memory of Ukrainian society at the end of the 20–21 centuries are outlined.

Key words: political repressions; audiovisual documents; historical memory; cultural memory; places of memory; documentary film.

УДК 930.253:94(477)«195/199»

В. Г. СЕМКОВ*

РАДІОСКРИПТИ РАДІО «СВОБОДА» ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПОДІЇ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

На основі документів ЦДАЗУ розкрито важливість використання радіоскриптів передач радіо «Свобода» як альтернативної інформації про стан подій у різних сферах життя України II пол. ХХ ст. Подано поняття та основні характеристики радіоскриптів, визначено їхню тематику.

Ключові слова: радіо «Свобода»; радіоскрипт; Українська Гельсінська група; Українська РСР; транскрибація.

Сьогодні незалежна Україна святкує 100-річчя з часів першої Демократичної Української Держави. Багато діячів – українців за походженням – довгі роки на чужині боролися за її відновлення. Одним із найбільш дієвих засобів боротьби стала правдива інформація про події в Україні, рупором якої було радіо «Свобода». Воно відіграло важливу роль не тільки в інформаційному, а й у пропагандистському плані під час т. зв. холодної війни. За його допомогою велика аудиторія дізнавалася про приховану інформацію з Радянського Союзу, мала змогу чути рядки забороненої літератури.

У наш час досліджено лише історію і розвиток радіо «Свобода», тоді як аспекти його діяльності у різних країнах світу та їх вплив на суспільно-політичні процеси ще недостатньо висвітлені і потребують нових історичних і публіцистичних розвідок. Документи, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), допоможуть дослідити події на теренах України від середини ХХ ст. і до здобуття нею незалежності.

Радіо «Свобода» (ще відоме як радіо «Вільна Європа») – некомерційна інформаційна служба, яку фінансує Конгрес Сполучених Штатів Америки. «Свобода» веде мовлення і поширює інформаційні програми через радіо, Інтернет і телебачення у понад 20-ти країнах Східної і Південно-Східної Європи, Кавказу, Центральної Азії, Близького Сходу. Її аудиторія станом на жовтень 2017 р. складала понад 23 млн користувачів, які слухали передачі, читали матеріали і знайомилися з мультимедійними продуктами¹.

* Семков Володимир Георгійович – головний спеціаліст відділу формування НАФ Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Перша передача Української редакції радіо «Свобода» (в Україні – радіо «Визволення») вийшла в ефір із м. Мюнхена (Німеччина) 16 серпня 1954 р. У 1995 р. радіо «Свобода» на запрошення президента Чехії Вацлава Гавела переїхало з м. Мюнхена до м. Праги (Чехія). Понад тисячу годин мовлення щотижня радіо «Свобода» транслює сьогодні з нового центру у столиці Чехії. «19 місцевих бюро радіо «Свобода» з понад 900 штатними і позаштатними кореспондентами передають репортажі з місць подій та аналітичні матеріали»². Служби радіо «Свобода» ведуть ефір мовами країн, на які вони транслюються. Радіо «Свобода» бачить свою місію у просуванні демократичних цінностей та інститутів шляхом звернення до аудиторії тих країн, в яких свобода преси обмежена владою або наразі ще не стала нормою суспільного життя. Тому припинили трансляції служби: естонська, латвійська, литовська, польська, словацька, угорська, чеська, адже на думку редакції радіо у цих країнах встановилася демократія. Журналісти радіо «Свобода» надають своїй аудиторії те, що їй недоступно з місцевих засобів масової інформації: новини без цензури, відповідальний обмін думками, відкрите обговорення проблем³.

Радіо «Свобода» бореться з будь-якими проявами нетерпимості, сприяє зміцненню взаєморозуміння між народами та подає приклад об'єктивності і професіоналізму місцевим засобам інформації, сприяє навчанню та зростанню майстерності журналістів, формуванню їхньої незалежної позиції, розвиває партнерські відносини з місцевими засобами інформації. Після здобуття Україною незалежності, з 1991 р. радіо «Свобода» відкрило бюро у м. Києві⁴.

Важливим джерелом вивчення основних напрямів діяльності радіо «Свобода», тематики передач тощо є радіоскрипти, що зберігаються у фондах ЦДАЗУ. Радіоскрипт (транскрибація радіопередачі) – розшифрування радіопередачі, перетворення її у письмовий варіант за допомогою букв і символів із дослівним збереженням її аудіозвукового ряду. Для створення радіоскриптів відсутні якісь усталені правила чи норми. Все залежить від типу аудіозапису, бажань замовника транскрибації, складності передачі важливих чи емоційно насичених моментів і бажаного вигляду кінцевого текстового варіанта.

Основні варіанти радіоскриптів, що зберігаються у фондах ЦДАЗУ, можна розділити на 5 типів: 1-й – радіоскрипт, що в загальних рисах передає суть запису; 2-й – радіоскрипт, що складається з розшифрування лише важливих моментів радіозапису; 3-й – радіоскрипт, що передає запис зі змінами у вигляді відсутності слів-паразитів, заїкань, заміни безграмотно побудованих речень тощо; 4-й – радіоскрипт, що дослівно і повно передає запис; 5-й – радіоскрипт, що дослівно і повно передає запис, зазначаючи у дужках емоції, що трапляються у ньому.

Радіоскрипти можна також поділити на такі види:

Інтерв'ю. Цей вид радіоскрипту, що складається з питань радіоведучого та відповідей гостя студії, зустрічається найчастіше. Бувають випадки, коли серед радіоскриптів-інтерв'ю зустрічаються записи у вигляді суцільного тексту мовлення гостя без питань радіоведучого. Це трапляється через те, що за бажанням замовника (у цьому випадку – ведучого радіопередачі) його слова не записані (так як вони не несуть важливої інформації) і тому опущені в тексті радіоскрипту.

Надиктовки – види радіоскриптів, що являють собою суцільний текст. У фондах ЦДАЗУ вони зустрічаються у вигляді оповідань, розповідей учасників подій, віршів, пісень. Зазвичай ці твори відносяться до забороненої літератури або творів репресованих культурних чи громадсько-політичних діячів.

Серед документів майже не трапляються *радіоскрипти, що були розшифровані з субтитрів чи рухомих рядків*. Цей вид радіоскрипту з'явився не так давно завдяки появі цифрового варіанту радіопередач, де, крім звуків, демонструється картинка зі студії, звідки транслюється радіопередача та супровідний до неї інформаційний текст. Цей текст після розшифрування також стане радіоскриптом або його частиною.

Синхрони – варіант радіоскрипту, що являє собою діалог, у якому зазначаються тайм-коди. Тайм-код – це показник часу (відмітка часу), що зазначається у відповідному форматі при перетворенні аудіозапису в текстовий варіант (радіоскрипт). Він потрібен для співставлення тексту з аудіозаписом. Зазвичай тайм-код використовують для полегшення роботи при подальшому монтажі, а також для показника, що і в якій послідовності вийде в ефір. Також тайм-кодами помічають певні ділянки тексту радіоскрипту, де інформація відсутня або не є достовірною через неможливість її прослухати у аудіозаписі і передати дешифрувальником*. Це трапляється через запис поганої якості, нерозбірливе мовлення тощо. У таких випадках тайм-коди записуються з урахуванням секундних відміток в аудіозаписі і частіш за все несуть недостовірну інформацію або інформацію, яка лише передає суть сказаного. Також тайм-кодами відмічають початок і кінець якоїсь дії: технічне мовлення, розмова не за темою, перерви тощо.

Синхрони відрізняються від інтерв'ю лише тим, що в них присутні тайм-коди. Ці радіоскрипти зустрічаються у вигляді грубого, дослівного тексту з великою кількістю слів-паразитів, заїкань, суржику, некоректно побудованих речень. Це записи радіоконференцій, «круглих столів» тощо. Такі радіоскрипти легко впізнати за присутністю в них модератора (голови, ведучого), який «дає гостям слово» (можливість висловити свою думку) чи коротко коментує сказане, та навпаки – його

* Людина, яка прослуховує і переводить аудіозапис у текст.

відсутністю, що призводить до хаосу, де кожен перебиває свого співрозмовника.

До радіоскриптів, що майже не трапляються у фондах ЦДАЗУ, можна віднести так звані *фокус-групи*. Це вид радіоскрипту, що являє собою обговорення певною групою осіб результатів соціологічного або маркетингового опитування. Такі радіоскрипти виокремлюють в особну категорію через їх інформативність і у подальшому використовують як текстовий матеріал для побудови графіків і презентацій.

Лекція – це вид радіоскрипту, який являє собою пряму мову радіоведучого і відрізняється від надиктовки лише тим, що інформація, яка подається, несе в собі складний, спрямований на певний науковий профіль матеріал і не розрахована на сприйняття кожним радіослухачем. Окремо від лекцій виділяють *радіоскрипти вебінару*. Це також новий вид радіопередачі, під час якої ведучий, крім надиктовки тексту, відповідає на питання слухачів у електронному чаті або на їхні дзвінки у студію.

Радіоскрипти судових засідань є останнім видом, що трапляється у фондах ЦДАЗУ. Він являє собою розшифрування аудіозапису засідань суду, де передаються слова кожного присутнього дослівно і не допускається перефразування, домислювання або виключення будь-яких деталей аудіозапису. В радіоскриптах судових засідань обов'язково вказують того, хто говорить.

Всі перераховані вище види радіоскриптів є лише частиною варіантів способів передачі радіозапису в текстовому вигляді, що зберігаються у фондах ЦДАЗУ.

У радіоскриптах діалогів, інтерв'ю, конференцій або будь-якого іншого виду, де присутні декілька співрозмовників, мова кожного співрозмовника подається з абзацу та обов'язковим зазначенням імені того, хто говорить. Якщо імена невідомі, їх у радіоскриптах можуть замінити маркерами (чоловік_1, ж_1 або співрозмовник_1 та ін. варіанти). Якщо якесь слово дешифрувальник не зміг розчутити – він передає його на письмі у вигляді трьох крапок у лапках, після яких у переважній більшості стоїть тайм-код. Це робиться для того, щоб у подальшому цей фрагмент був помітний і пропущене слово вставлено від руки, що інколи і зустрічається в документах.

Точний рік у радіоскрипті подається без приставки літер через дефіс. Наприклад: «1991 рік». Якщо вказується, протягом яких років відбулася подія, застосовується скорочення числівника з приставкою літер після дефісу. Наприклад: «80-ті роки» або «80–90-ті роки». Століття подаються у вигляді римських цифр, наприклад: «XIX століття». Числівники до десятків включно у радіоскриптах зазначаються прописом крім дат, одиниць валюти і виміру, наприклад: «один тиждень», але «1 січня», «1 відсоток».

У радіоскриптах лапки застосовуються при передачі власних назв і слів іншомовного походження. Аббревіатури у переважній більшості пишуться без лапок.

Радіоскрипти у ЦДАЗУ широко представлені документами опису № 3 «Радіоскрипти радіо «Свобода» (1975–1992 років) фонду № 71 «Колекція документів української діаспори, зібраних видавництвом «Смолоскип».

Опис складається з документів, які дають змогу уявити ситуацію в Україні другої половини ХХ ст. У ньому переважно трапляються документи українською мовою, менше – англійською.

Опис фонду містить такі радіоскрипти (сценарії радіопередач): про правозахисника генерала П. Григоренка (1978–1981 років), статтю М. Волобуєва «До проблем Української економіки» (1981 року), виступи Л. Темофеева «Про становище селян в СРСР» і В. Дарчука «Економія хліба і сільськогосподарська політика КПРС» (1981 року), стосовно Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (1981–1982 років), літературних читань, спогадів із життя письменників і розповідей, що стосуються забороненої літератури (1981–1982 років), з релігійної тематики (1982–1986 рр.), щодо Українського олімпійського комітету (1984–1992 років) та ін.

Із радіоскриптів, де висвітлюється «польське питання», дізнаємося про гоніння, побиття та клінічні ув'язнення активістів, які боролися за створення «Вільної Профспілки» в УРСР, у той час як у Польщі активно почала діяти польська незалежна профспілка «Солідарність» на чолі з Лехом Валенсою. У тексті запису є такі рядки: «...ще в шістдесяті роки комуніст Володимир Клебанов, котрий працював тоді гірничим майстром у Донбасі, намагався створити Вільну Профспілку у себе на шахті. Цю профспілку власті негайно розгромили, а самого Володимира Клебанова заарештували, звинуватили за статтею сто вісімдесят сім риска один частина перша Карного кодексу Української РСР, визнали не осудним і відправили на примусове лікування до Дніпропетровської психолікарні спеціального типу...». «...на клебанівців звалився ряд репресій. Їх схоплювали на вулицях, у метро, на вокзалі, на центральному телеграфі, висилали силоміць із Москви, засуджували на п'ятнадцять діб, насильно госпіталізовували в психолікарні, були також випадки побиття»⁵.

Про утиски робітничого класу Української РСР відомо зі сторінок радіоскриптів стосовно Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (далі – Українська Гельсінська група). Зокрема, у них йдеться про лист Миколи Погиби до Української Гельсінської групи та Комітету з прав людини Організації Об'єднаних Націй, де автор пише про його ув'язнення за те, що він обороняв права робітників і висловлював свої думки. Наприклад: «Що в СРСР державний апарат

грабує трудящих і це відбувається без будь-якого протесту з боку офіційних профспілок»⁶.

Серед радіоскриптів, що висвітлюють економічне становище України, варто виокремити такий запис, як обговорення статті М. Волобуєва «До проблем Української економіки» (1981 р.). У ньому всебічно висвітлюється економічний стан України та її знесення Москвою: «Наслідки російської економічної політики були складні та двоїсті. Вони обезкровлювали торгівлю українську, що її було тепер втягнуто до орбіти російської, очевидячки, в інтересах останньої і прямо чи посередньо українську промисловість підриваючи»⁷.

Одним із ключових елементів суспільства Української РСР було селянство. На думку деяких економістів (серед яких був Лев Темофіїв – учений-економіст, письменник, народний діяч, дисидент), уся економіка держави трималася на плечах селян, які у другій половині ХХ ст. ще продовжували складати більшість серед кількості зайнятих робочих місць у державі. Він писав: «...вся радянська система, починаючи від нашого зарозумілого уряду і кінчаючи вченими-атомниками та поетами-піснярами, живе за рахунок селянської сім'ї»⁸.

Сільське господарство, натомість, дуже сильно контролювалося усілякими нормами, планами, обліками і зобов'язаннями, що потроху його нищило і не дозволяло йому розвиватися, розширювати свої межі і власноруч контролювати збут і фінансові потоки. Відміна таких норм сільському господарству і набуття самостійності дало б дивовижні фінансові результати, але вони не цікавили керівництво країни, про що відомо з «експерименту Худенка»* та його наслідків.

Радіоскрипти висвітлюють ще один цікавий фактор економіки Української РСР – «чорний ринок», який засновувався на обміні «я – тобі, а ти – мені». Це явище було очевидне для всіх, розвивалося публічно і навіть для більшості було нормою. Воно могло бути знищено державою, але настільки прижилося, що було вигідно усім: «Якщо терплять – значить без цього власті не втримаються»⁹. І це економічне явище було настільки потужним, що створило перепону для розвитку зовнішньої економіки та експорту товарів і послуг гарної якості з відсутністю обмежень на їх купівлю: «Чорний ринок – не лазівка, не потаємні дверцята в стіні, що їх ми хитро пробрили. Чорний ринок – це й лазівка і сама стіна»¹⁰.

Читаючи сторінки радіоскрипту про Українську Гельсінську групу, дізнаємося про випадки порушення конституції СРСР, Загальної декларації прав людини та інших документів, що захищають права і свободи людини. На сторінках радіоскриптів зустрічаються рядки

* Худенко Іван Никифорович (1918–1974) – радянський економіст. У 1960-і роки зробив спробу запровадити у сільському господарстві капіталістичні методи ведення справ.

і стосовно сфабрикованої справи проти активіста Української Гельсінської групи – В'ячеслава Чорновола. Під такі арешти зі сфабрикованими справами потрапляли всі активісти, які приймали участь у правозахисному чи релігійному русі (список включає 19 засуджених і 20 заарештованих в Україні). Також у радіоскрипті йдеться про звернення організації «Міжнародна християнська солідарність» до Третього світового конгресу психіатрів, «...щоб цей конгрес вимагав припинити у Радянському Союзі примусове запроторення політичних дисидентів до психіатричних лікарень». У цьому заклику згадані справи українців Йосипа Терелі, Володимира Хайла, Владислава Завальнюка і Федора Сиденка»¹¹.

Якщо звернути увагу на радіоскрипти з релігійної тематики, можна дізнатися про контроль над релігійним життям українців з боку партійних функціонерів, його обмеження рамками церковних ритуалів, заборону в'їзду на територію Радянського Союзу закордонних місіонерів. Також вважали антирадянською і вилучали будь-яку релігійну літературу, що потрапляла з-за кордону. Разом із тим, деякі «релігійники» знайшли спосіб поширення своїх вчень шляхом «релігійних листівок». Але цей спосіб не набрав би таких масштабів, якби не був таким хитрим і підступним. Справа у тім, що релігійні листівки мали у своєму тексті (крім вчень) погрози і залякування, наприклад: «тебе спіткає велика хвороба, невиліковна, а то й смерть...»¹². Ці листівки були спрямовані на психічно слабкі верстви населення – неповнолітніх і молодь, адреси яких були вказані в «телефонній книзі». І щоб врятувати себе, вони повинні були написати ті ж самі тексти і відправити іншим. Таким чином, за короткий проміжок часу релігійна лихоманка охопила маси і не одразу її вдалося вгамувати. Як наслідок цих дій, збільшилася кількість людей, які стали носити релігійні символи, розмішувати в квартирах образи і відвідувати церкви. Також це стало поштовхом для появи підпільних релігійних сект.

З 1965 і до 1980-х років відбулися гоніння, обшуки і арешти українських священнослужителів. Усіх активістів відправили до таборів за антирадянську агітацію та пропаганду, деяких після виходу на волю ув'язнили на другий термін¹³. У цей час на території Західної України розвивався рух на підтримку Української греко-католицької церкви в Україні і захисту прав людини («Ініціативна група захисту прав віруючих і Церкви на Україні»), на чолі якої стояли Йосип Тереля (колишній політв'язень), Василь Кобрин та католицький священник Григорій Будзинський. Цей рух видавав «Український католицький вісник» і писав матеріали до радіо «Свобода» в програму «За права людини, права нації». Зміст вісника включає в себе не тільки релігійні матеріали, а й інформацію про переслідування віруючих, листи, поезію та статті з різної тематики. Рух за «легалізацію Церкви» тривав з 1982 р.

і до чергового ув'язнення Й. Терелі, після чого він пішов на спад, а послідовники руху замислилися: «а чи потрібна нам ота легалізація»¹⁴. Справа в тім, що ті, хто потрапляв на другий термін ув'язнення, мали всі шанси не вийти з табору, наприклад: «Убито в пермських таборах одного із засновників Української Гельсінської групи Олексу Тихого. Вбито його планово й свідомо»¹⁵. Якщо не вдавалося вбити, то просто не надавали необхідної медичної допомоги і погіршували умови перебування в місці ув'язнення.

Зі сторінок радіоскриптів дізнаємося про тяжке становище католиків в Україні: «...триста десять українських католиків одержали останнє попередження, щоб до 17 листопада прийняли радянські паспорти, які віруючі віддали властям. Ні один католик не виконав наказ властей, так що радянські тюрми й концтабори поповняться новими жертвами свавілля комуністів»¹⁶. Дійсно, відсутність громадянства чи радянського паспорта неодноразово ставала причиною ув'язнення і заслання.

Не менш цікавими є радіоскрипти щодо культурного стану України у другій половині ХХ ст. Читаючи сторінки тексту запису «До сучасного театру в Україні», дізнаємося про його занепад. Це відбувалося через постановки однотипних прем'єр, де глядач не мав вибору, оскільки існували певні накази, наприклад: «...всім театрам України рекомендовано ставити п'єсу «Сині роси» Миколи Зарудного – всім без винятку»¹⁷. Управління театрів Міністерства культури Української РСР не допускало постановки українських письменників, у культурних колах стан театру називали «летаргічним». Василь Фольварочний у своєму виступі на 9-му з'їзді спілки письменників у 1986 р. зазначив: «...театральна справа в республіці нагадує човен з веслярами, які представляють різні відомства, і кожен намагається веслувати до свого берега»¹⁸. В цей час, за словами Леся Танюка (стаття «Летаргія українського театру»), прикметами, якими характеризували театр, були: «розважальність і хохляцько-горілчаний вихваляс»¹⁹.

Відродження національного театру почалося після ХХVII з'їзду КПРС 1986 р., коли Міністерство культури Української РСР на чолі з Юрієм Олененком (у минулому – театральним актором), постановило відродити український театр, зацікавити глядача і покращити якість прем'єр. Початок «експерименту» з відновлення поклала п'єса «Диктатура совісті» Михайла Шатрова, яку у 1987 р. поставив у Київському Молодіжному театрі Лесь Танюк.

Наразі засоби масової інформації продовжують бути не просто інформаційним засобом, а й несуть у собі пропагандистську складову. Відтак, ми можемо вважати радіоскрипти радіо «Свобода», які зберігаються у ЦДАЗУ, важливим джерелом інформації для відображення стану в Україні у другій половині ХХ ст., оскільки за їх допомогою відтворюється картина подій у таких сферах як заборонена література,

судові справи над правозахисниками та активістами, занепад сільсько-го господарства та економічна відсталість України, спроба відродження театру, двобій між релігією і владою тощо. Радіоскрипти є джерелом замовчуваного, забороненого і того, що критикувалось майже півстоліття. Вони зберегли в собі інформацію про боротьбу за незалежність в Україні та за її межами. Але це не вся інформація, а лише крихта із всього того, про що можна дізнатися, вивчаючи сторінки записів радіо-передач радіо «Свобода».

¹ Говорить «Радіо «Визволення»: зб. матеріалів Української редакції. Кн. 1. Мюнхен: Заходом Української редакції «Радіо «Визволення», 1956. 144 с.

² Про радіо «Свобода». URL: <https://www.radiosvoboda.org/p/4388.html> (дата звернення: 05.12.2018).

³ *Примаченко Я. Л.* Радіо «Свобода» // Енциклопедія історії України. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 112.

⁴ *Богуславський О.* «Визволення» веде до «Свободи»: внесок одного радіо в незалежність України або свобода як краєць хліба. URL: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/vypusk7/visnyk07-23.pdf> (дата звернення: 05.12.2018).

⁵ ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки). Ф. 71. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 1–2.

⁶ Там само. Спр. 5. Арк. 2.

⁷ Там само. Спр. 4. Арк. 2.

⁸ Там само. Спр. 6. Арк. 1.

⁹ Там само. Арк. 2.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. Спр. 5. Арк. 6.

¹² Там само. Спр. 14. Арк. 2.

¹³ Там само. Арк. 18.

¹⁴ Там само. Арк. 15.

¹⁵ Там само. Арк. 20.

¹⁶ Там само. Арк. 25.

¹⁷ Там само. Спр. 18. Арк. 1.

¹⁸ Там само. Арк. 2.

¹⁹ *Танюк Л.* Летарія українського театру // Сучасність. 1969. № 8. С. 86.

This article shows the importance of using Svoboda radio radioscripts as the alternative information about episodes in different life spheres in Ukraine during the second half of 20th century on the documents of the Central State Archives of Archival Ukrainica. There is given the concept and main characteristics of radioscripts and considered their topics.

Key words: Svoboda radio; radioscript; Ukrainian Helsinki Group; Ukrainian SSR; transcription.

УДК 930.253:[351.85:008-054.72(=161.2)]

В. О. ТИХЕНКО*

**ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ
(за документами ЦДАЗУ)**

На основі документів ЦДАЗУ висвітлено здобутки Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–2000) та її наступниці – Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011) з повернення в Україну культурної спадщини української діаспори.

Ключові слова: українська діаспора; творчий доробок; культурна спадщина; повернення; колекція; культурний обіг.

Українська діаспора у світі протягом багатьох десятиліть зберігала свою ідентичність та мовно-культурну традицію. Цей спадок є унікальним і потребує збереження та вивчення. Проголошення незалежності та демократизація суспільно-політичного життя України відкрили широку можливість чисельній українській діаспорі налагодити тісні духовні та культурні зв'язки зі своєю етнічною Батьківщиною. Як зазначив Стефан Романів (Австралія), секретар Світового Конгресу Українців, «...у всі періоди імміграції, українці організовувалися як спільнота та розвивали своє українське життя, зберігаючи українську культуру, історію та традиції в країні поселення. Виникає ключове питання, яке ми повинні собі поставити: «Чому, з якою метою вони це зробили і роблять далі?». Мабуть, є дві причини, і обидві залежні одна від одної, а саме: самозбереження, тобто, прагнення зберегти свою національну ідентичність у даній країні з метою втримання свого коріння, бажання «Триматися свого гнізда»; а друге – щоб бути ефективною допомогою у відновленні Української самостійної держави (до 1991 р.), згодом – до утвердження державності»¹.

У Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ) зібрані документи, що проливають світло на проблему повернення культурної спадщини відомих діячів культури, науки, які опинилися за межами України. Вони згруповані, переважно, у фонді № 68 «Колекція документів щодо повернення в Україну творчої спадщини громадсько-політичних, культурних та наукових діячів української діаспори».

* *Тихенко Володимир Олександрович* – головний науковий співробітник Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Завдяки архівним документам фонду, що вводяться у науковий обіг вперше, розкривається робота Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992 р.) (далі – Комісія), а згодом її наступниці – Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011 рр.) (далі – Служба) щодо реалізації ст. 54 Конституції України, а саме: «Держава вживає заходів для повернення культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами»².

Основними завданнями Комісії (Служби) було виявлення і сприяння поверненню в Україну культурних цінностей, що за різних обставин та у різні історичні періоди були переміщені за межі її території, захист національних інтересів України щодо культурних цінностей українського народу, які перебувають за її межами, запобігання втратам культурних надбань, створених відомими діячами української діаспори. Варто зауважити, що тільки з утворенням цього органу в Україні стала не тільки формуватися, але й активно втілюватися в життя державна політика щодо повернення і реституції культурних цінностей.

Багато наших відомих діячів науки і культури, опинившись на еміграції, мріяли про повернення свого творчого доробку на батьківщину. Навіть живучи на чужій землі, вони не втрачали свого коріння, творили власне на національному ґрунті, жили для України. Особливий внесок у розвиток науки і культури зробили представники другої та третьої хвиль української еміграції. Багато з них, маючи середню чи вищу освіту, продовжили своє навчання за кордоном. Часом, маючи не творчу професію, весь вільний час присвячували улюбленій справі: малюванню, скульптурі, декоративно-прикладному мистецтву, літературній діяльності (бо самим мистецтвом мали змогу жити лише одиниці). На зароблені гроші вони самотужки видавали книжки, наукові монографії, редагували газети і журнали, організували індивідуальні та групові виставки, видавали буклети і каталоги, проводили різноманітні конкурси, фестивалі, концерти тощо. Крім того, брали активну участь у громадсько-політичному та релігійному житті українських громад.

Документи ЦДАЗУ висвітлюють роботу Комісії (Служби) з виявлення, налагодження зв'язків, обліку та організації повернення мистецької спадщини, архівних документів, бібліотечних збірок відомих діячів української діаспори, які тривалий час знаходилися за межами України. У цих питаннях Комісія (Служба) тісно співпрацювала з Міністерством культури України, Міністерством закордонних справ України, Державною архівною службою України, Державним комітетом телебачення і радіомовлення України, Національною академією наук України, творчими спілками, Міжнародним фондом «Відродження», Українським

фондом культури, Всеукраїнською спілкою краєзнавців, посольствами України у різних країнах, громадськими організаціями. До роботи активно залучилася й українська діаспора, з якою Комісія мала найтісніші зв'язки та контакти. Найбільш активні з них ставали повноважними представниками Комісії (Служби) в країнах свого проживання. Серед них особливе місце посідає Маріян Коць – один із безкорисливих сподвижників української діаспори США, організатор багатьох культурологічно-гуманітарних акцій, спрямованих на підвищення авторитету нашої держави за кордоном. З часу державної незалежності України він надавав нашій країні велику гуманітарну, фінансову допомогу, сприяв культурно-просвітницькій діяльності. М. Коць власним коштом видавав наукові, історичні, мистецькі книжки українських авторів (понад 45). Гідна поваги була і його допомога українським дітям-сиротам, дітям-чорнобильцям. А чого варто асигнування ним 250 тис. доларів США для придбання комп'ютерної техніки для шкіл України. М. Коць сприяв поверненню в Україну величезного пласту культурної спадщини української діаспори: архіву В. Авраменка, офортів Т. Шевченка, художніх творів Л. Морозової, матеріалів з архіву Ю. Косача, скульптур П. Капшученка та багатьох інших. У 1998 р. за подвижницьку діяльність у якості представника Національної комісії у США, за постійне сприяння і допомогу у справі повернення в Україну національного історико-культурного надбання його було нагороджено орденом «За заслуги» третього ступеня³.

З метою пошуку, повернення в Україну та впровадження в національну культуру спадщини відомих українських діячів науки та мистецтва, увічнення їх пам'яті на батьківщині та за її межами, у березні 1996 р. була затверджена Державна програма «Повернуті імена». Програмою передбачалася послідовна реалізація системи наукових, практично-організаційних, просвітницьких заходів. Серед головних напрямів роботи програма включала: підготовку й видання науково-популярної серії «Повернуті імена»; розроблення науково-методичних матеріалів із питань повернення культурних цінностей та випуск серії «Культурне надбання України: проблеми, завдання, перспективи»; створення банку даних «Повернуті імена»; проведення круглих столів, семінарів-практикумів із питань організації повернення культурних надбутків в Україну, поетичних вечорів, художніх та літературних виставок; висвітлення проблем повернення культурних цінностей в ЗМІ⁴.

У цьому ж році Кабінет Міністрів України затвердив Державну програму «Українська діаспора на період до 2000 року». Ця програма мала на меті сприяти правовому захисту українців, які проживають за кордоном, допомагати у розв'язанні проблем їхнього національно-культурного відродження, а також розвивати співпрацю з української діаспорою у різних сферах, залучати її до державотворення в Україні⁵.

Реалізація цих програм дозволила виявити цілий пласт української культури, напрацьованої письменниками, художниками, вченими, які опинилися в еміграції. Офіційне мистецтвознавство, літературознавство, наукові кола впродовж існування України в межах СРСР, коли й згадувало імена найвідоміших із митців-емігрантів, то обов'язково з тавром «буржуазний націоналіст», що одразу ставило під сумнів значимість їхньої творчості, а то й просто відкидалося, як щось зайве, маловартісне. А вся система комуністичної пропаганди була спрямована на те, щоб представити українську діаспору лише з одного боку – як ворогів, запродавців, як людей, які втратили рідну землю, українське коріння заради кращого життя. Саме тому на все, що робила українська творча спільнота, було накладено табу.

Це була хибна й недалекоглядна політика, яка на довгий час припинила контакти у різних сферах науки та культури між фахівцями. Внаслідок цього загальна українська культура збідніла, адже вагомий творчий доробок української діаспори не став її складовою частиною. Цей висновок був підтверджений вже пізніше, коли культурна спадщина, напрацьована в інших країнах, почала повертатися в Україну. Документи проливають світло на цей складний та тривалий процес, показують труднощі й проблеми, які стояли на шляху їх реалізації.

Варто зазначити, що склад документів фонду «Колекція документів щодо повернення в Україну творчої спадщини громадсько-політичних, культурних та наукових діячів української діаспори» досить різноманітний. Сюди увійшли: листування з діячами української діаспори чи їх представниками, офіційне листування з дипломатичним корпусом, митниками, транспортними службами, доручення, контрольні картки, дарчі, заповіти, переліки подарованого, переліки з грошовою оцінкою, митні накладні, акти про передачу культурних цінностей, біографічні довідки, ксерокопії документів про життя та творчість видатних діячів української діаспори, вирізки з газет та журналів, прес-релізи, запрошення, афіші, плани-сценарії заходів, буклети, звіти.

Виконання програми «Повернуті імена» дозволило повернути в Україну творчу спадщину багатьох відомих діячів української діаспори, що утворює цілий пласт невідомої донедавна української культури. До культурного обігу увійшли:

- Австралія: художник Степан Хвиля;
- Австрія: художники Олександр Шайкевич, Віктор Грозний; композитор Сергій Борткевич;
- Болгарія: скульптори Михайло Паращук, Веджі Рашидов;
- Бразилія: письменниця Віра Вовк;
- Велика Британія: письменниця та поетеса Галя Мазуренко; співак Володимир Луців; правник та громадський діяч Теодор Тадей Данилів;

- Венесуела: художники Василь Григорович Кричевський, Микола Васильович Кричевський;
- Естонія: художник Петро Ганський;
- Ізраїль: художник Михайло Дементьєв;
- Канада: художники Тетяна Булавицька-Сенкевич, Вадим Доброліж, Василь Курилик, Мирон Левицький, Галина Горюн-Ливицька; письменник Улас Самчук; поет та літературознавець Олег Зуєвський; Митрополит Іларіон (Іван Огієнко); родинний архів Скоропадських;
- Німеччина: поет та перекладач Михайло Орест (Зеров); письменник та громадський діяч Іван Багряний; філолог та філософ Дмитро Чижевський; військовий та громадський діяч Степан Сулятицький;
- Польща: письменник та громадський діяч Богдан Лепкий; вчений-металознавець Іван Фещенко-Чопівський;
- Російська Федерація: кінорежисер Олександр Довженко; художник Олександр Осмьоркін; письменник Віталій Коротич; мистецтвознавець Олександр Дейч;
- Румунія: письменник Орест Масикевич;
- Словаччина: письменник Олександр Олесь; громадський діяч Олег Ольжич; театральний діяч Юрій Августин Шерегій (Юрій Грім);
- США: хореограф Василь Авраменко; письменник Василь Барка; поетеса Гізела Лахман; археологи Юрій Шумовський, Левко Чикаленко; художники Діонізій Шолдра, Людмила Морозова, Любослав Гуцалюк, Василь Дядинок, Василь Кричевський, Микола Кричевський, Ірена Твердохліб, Олекса Грищенко, Валентина Соло, Любослав Гуцацюк, Юрій Соловій, Мирослав Радиш; митець та громадсько-політичний діяч Володимир Вінниченко; скульптори Міртала Пилипенко, Петро Капшученко, Михайло Черешньовський, Микола Мухін; композитор Василь Безкоровайний; митці Святослав Гординський, Володимир Січинський; архівіст та дослідник Володимир Міяковський; громадські діячі Олекса Повстенко, Надія Світлична; різьбяр Михайло Коргун; меценат Маріян Коць; документи та бібліотеки Патріарха Мстислава I, родини Скоропадських;
- Франція: художники Темістокл Вірста, Василь Хмелюк, Іванна Нижник-Винник, Юрій Кульчицький; науковець та громадсько-політичний діяч Аркадій Жуковський; хореограф і танцівник Серж Лифар;
- Чехія: науковці Степан Сірополко, Людмила Красовська, Симон Наріжний; художник Іван Лошак; майстер декоративного мистецтва Марія Горова-Мішанич;
- Швеція: співак Модест Менцинський.

До України почали повертатися цілі колекції, що збиралися протягом багатьох років. Так, у 1986 р. розпочалася робота з повернення колекції книг, альбомів, періодики, власного архіву, унікальної археологічної колекції професора археології з США Юрія Шумовського.

У 1997 р. із Канади була отримана колекція музейних предметів, архівних документів, бібліотека, зібрана громадським діячем Олександром Ромасом. А через рік професор Юрій Луців подарував особисті речі Івана Мазепи, Пилипа і Григорія Орликів, які колись перебували в колекції Романа Смаль-Стоцького. У 2008 р. відбулася передача картини Федора Кричевського «На коні вороному», що колись належала письменнику Уласу Самчуку. Цей дарунок зробило подружжя Оксани та Ярослава Соколиків.

До України також були передані й цілі колекції мистецьких творів, які зібрані з метою передачі на батьківщину. Так, у липні 2005 р. була отримана велика добірка, зібрана Українським конгресовим комітетом Америки (УККА) з нагоди 125-річчя імміграції українців до Америки. До збірки увійшло 19 високомистецьких художніх творів. Серед них були роботи Катерини Кричевської-Росандіч, Ірени Твердохліб, Олександра Гуненка, Анатолія Коломайця та ін. Після проведення виставки вони були передані до фондів Музею «Культурна спадщина» (філія Музею історії міста Києва). Національний університет «Острозька академія» у 2011 р. одержав у дар від відомого американського скульптора українського походження Міртали Пилипенко-Кардиналовської п'ятнадцять скульптур її авторства. Оціночна вартість творів мистецтва, за найскромнішими оцінками експертів, сягала близько 70 тис. доларів США. За вагомий особистий внесок у збереження та збагачення національної історико-культурної спадщини, активну діяльність у справі повернення в Україну культурних цінностей її було нагороджено орденом княгині Ольги III ступеня⁶.

Одним із головних напрямів роботи Комісії (Служби) була популяризація серед широкого загалу культурного надбання, що поверталось в Україну. Розроблялися та впроваджувалися в життя різноманітні культурно-мистецькі заходи. Серед них: міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю з дня народження архітектора, графіка, мистецтвознавця Володимира Січинського (1993 р.); міжнародна наукова конференція «Михайло Андрієвський і європейське мистецтво XX ст.» (1994 р.); міжнародна конференція «Василь Хмелюк: художник і поет. Повернення на Батьківщину» до 100-річчя з дня народження (2003 р.); музичний фестиваль «Стравінський та Україна» (1994 р.); виставка-презентація до 90-річчя з дня народження письменника Уласа Самчука (1994 р.); науково-практична конференція «Богдан Лепкий: повернення в Україну» до 125-річчя з дня народження письменника (1996 р.); наукова конференція «Василь Авраменко та українська культура» та фестиваль «В. Авраменко та світова українська хореографічна культура» (1995 р.); науково-практична конференція до 100-річчя з дня народження історика Симона Наріжного (1996 р.); виставка-презентація мистецької спадщини відомого громадсько-політичного та куль-

турного діяча Володимира Винниченка до 130-річчя з дня народження (2010 р.) та ін. Всі ці заходи стали помітними явищами в сучасному культурному процесі України.

Не залишилася поза увагою й видавнича діяльність. В науково-популярній серії вийшов з друку цілий ряд монографій, збірників матеріалів конференцій, художніх альбомів й каталогів, присвячених життю та діяльності відомих діячів української діаспори, чий творчий доробок повернувся на батьківщину. В серії «Повернуті імена» були надруковані монографічні дослідження про Василя Хмелюка, Миколу Бутовича, мистецькі альбоми та каталоги до виставок Володимира Винниченка, Аки Перейми, Людмили Морозової, Петра Капшученка, численні розвідки та публікації у мистецтвознавчих журналах, збірниках, енциклопедичних словниках про Олексу Грищенка, Іванну Нижник-Винник, Ірену Твердохліб, Григорія Крука, Темістокля Вірсту, Тетяну Осадцу, Юрія Новосельського та ін.

До виходу в світ цих видань та публікацій долучився Олександр Федорук – д-р мистецтвознавства, громадський діяч, академік НАМ України. У 1991 р. його обрали членом Національної комісії у справах ЮНЕСКО, а через рік призначили заступником голови Колегії з питань гуманітарної політики Державної думи України та головою Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України (1992–2004 рр.). Саме на цій посаді на повну силу розкрився його талент не лише як знаного в світі мистецтвознавця, але й як керівника з неординарними організаторськими здібностями. Очолований ним невеликий колектив Комісії спромігся на виконання важливих державних завдань і за свою велику за обсягом роботу завоював повагу та авторитет в Україні та серед української громади в усьому світі. «...Україні повернуто неоціненні цінності культурного й мистецького значення. Серед них твори митців давніх і модерних, наукова, літературна й культурна спадщина діячів розстріляного Відродження і тих, яких тоталітарна система замовчувала і таврувала як націоналістів»⁷.

Українська діаспора за весь час існування боролася за відновлення незалежності України. Ця боротьба велася не тільки на зовнішньополітичній ниві, а й у культурному житті. Через твори художнього та літературного мистецтва, виставки, презентації тощо вони постійно нагадували світовій спільноті про існування українського народу, який зберіг свою культурну та національну ідентичність. За роки незалежності у мистецько-культурне життя України влився невідомий доти потік імен митців, науковців, громадсько-політичних діячів. Без оприлюднення їхнього творчого доробку, популяризації їх творчості ми збіднимо себе, свою культуру, свою духовність. Документи фонду № 68 «Колекція документів щодо повернення в Україну творчої спадщини

громадсько-політичних, культурних та наукових діячів української діаспори», що зберігаються в ЦДАЗУ, дають таку можливість науковцям та дослідникам розкрити цю надзвичайно цікаву та актуальну тему.

¹ Закордонне українство й Україна: взаємодія на шляху утвердження Незалежності: зб. матеріалів науково-практичної конференції. Київ: Видавництво «Українська Видавнича Спілка імені Ю. Липи», 2016. С. 81.

² Конституція України. Київ, 1997. С. 23.

³ ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки). Ф. 68. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 81.

⁴ Там само. Спр. 54. Арк. 62.

⁵ Там само. Спр. 49. Арк. 51.

⁶ Там само. Спр. 29. Арк. 11.

⁷ Олександр Касіянович Федорук: бібліографічний покажчик. Київ: Фенікс, 2010. С. 10.

The achievements of the National Commission on Return to Ukraine of Cultural Property (1992–2000) and their successor – the State Service for the Control of the Movement of Cultural Property through the State Border of Ukraine (2000–2011) on the return to Ukraine of the cultural heritage of the Ukrainian Diaspora are highlighted in the article on the documents of the Central State Archives of Archival Ukrainica.

Key words: Ukrainian Diaspora; creative contribution; cultural heritage; restitution; collection; cultural introduction.

УДК 930.253:82-6(477)(Перетц В. М.)

А. І. ШАПОВАЛ*

**СПІВПРАЦЯ В. М. ПЕРЕТЦА З НАУКОВИМ
ТОВАРИСТВОМ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
ЛИСТІВ УЧЕНОГО ДО М. С. ГРУШЕВСЬКОГО**

Відображено співпрацю видатного українського та російського філолога В. М. Перетца з Науковим товариством імені Шевченка у Львові через призму його листів до голови НТШ та редактора видань Товариства М. С. Грушевського, що відклалися в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ.

Ключові слова: В. М. Перетц; М. С. Грушевський; «Записки Наукового товариства імені Шевченка»; листи; наукова співпраця.

Цінним джерелом дослідження розвитку національного наукового та суспільно-культурного життя кінця XIX – першої чверті XX ст. є епістолярна спадщина українських учених і громадсько-культурних діячів, зокрема таких видатних, як філолог В. М. Перетц та історик М. С. Грушевський, активна діяльність яких значною мірою вплинула на становлення української науки і культури в цей період. Учених єднала більш ніж тридцятирічна співпраця на українській науково-організаційній та видавничій ниві, а оскільки В. М. Перетц і М. С. Грушевський мешкали в різних містах та навіть країнах, то, природньо, що вони широко листувалися.

Листи М. С. Грушевського до В. М. Перетца не збереглися. А от листи В. М. Перетца до М. С. Грушевського відклалися в архівному фонді родини Грушевських у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Кількісно цей масив епістолярних документів, що складається з 137 листів, є найбільшою частиною в епістолярній спадщині В. М. Перетца, яка сформувалася внаслідок його листування з українськими вченими, а нині зберігається в архівосховищах України. Разом із тим, масив листів В. М. Перетца є й одним із найбільших у межах епістолярної спадщини М. С. Грушевського, кількісно уступаючи лише комплексам листів членів родини історика та таких його кореспондентів, як І. М. Джиджора, О. Г. Лотоцький, Ю. П. Тищенко і С. Т. Томашівський¹.

* *Шаповал Андрій Іванович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Хронологічно листи В. М. Перетца до М. С. Грушевського можна умовно поділити на 3 частини: 1-ша – перший лист, надісланий із Санкт-Петербурга до Львова 25 лютого 1896 р.; 2-а – основний масив епістолярних документів, написаних В. М. Перетцем під час його роботи в Києві й датованих 1 липня 1905 р. – 26 березня 1914 р.; 3-я – останній лист до М. С. Грушевського від 23 листопада 1927 р, надісланий вже з Ленінграда до Києва.

Однак, хоча епістолярна спадщина вчених в останній час викликала сталий інтерес у дослідників², листи В. М. Перетца до М. С. Грушевського досі залишалися поза увагою науковців. Виключення складає лише лист В. М. Перетца до М. С. Грушевського від 23 листопада 1927 р., написаний з приводу конфлікту у Всеукраїнській академії наук, який розглянуто в праці В. І. Пристайка і Ю. І. Шаповала³.

Серед головних тем, що обговорювалися в листах В. М. Перетца до М. С. Грушевського, були співпраця філолога з Науковим товариством імені Шевченка у Львові (далі – НТШ) та публікація його праць у «Записках Наукового товариства імені Шевченка», а також інших виданнях НТШ. У пропонованій статті ми ставимо за мету висвітлити співпрацю В. М. Перетца з НТШ через призму листів ученого до М. С. Грушевського, який був головою НТШ та одним із редакторів видань Товариства.

З листа від 25 лютого 1896 р. дізнаємося, що ініціатором листування між ученими був В. М. Перетц, який, закінчивши історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету, із середини 1890-х років почав активно досліджувати питання історії української літератури. Ймовірно, на його прохання М. С. Грушевський надіслав до Санкт-Петербурга видання НТШ, які цікавили В. М. Перетца, а вказаний лист Володимира Миколайовича був подякою за надану йому послугу. За порадою М. С. Грушевського, В. М. Перетц висловив готовність сплачувати кошти за надіслані видання НТШ⁴, які з того часу він регулярно й отримував.

У цьому листі обговорювалася й інша важлива тема, що стосувалася підготовки до друку «Енеїди» І. П. Котляревського під егідою НТШ із нагоди святкування 100-річчя виходу в світ першого видання твору в 1798 р. Нова публікація готувалася під загальною редакцією та з передмовою М. С. Грушевського. З листа зрозуміло, що М. С. Грушевський цікавився думкою В. М. Перетца щодо того, як краще поступити: чи здійснювати передрук першого видання, яке містило лише три з шести частин твору, чи передрукувати одне з наступних, але повне видання «Енеїди», здійснене, наприклад, П. О. Кулішем у 1862 р., а може надрукувати одночасно обидва варіанти. М. С. Грушевський, ймовірно, також просив В. М. Перетца спробувати відшукати в архівах Санкт-Петербурга рукопис поеми. У відповідь В. М. Перетц радив,

якщо не знайдеться рукопис «Енеїди», то опублікувати один із варіантів, подавши фотокопії титулу та кількох сторінок першого видання твору⁵. Як відомо, у 1898 р. НТШ здійснило передрук першого видання «Енеїди» І. П. Котляревського з фотокопією титульної сторінки та поясненнями М. С. Грушевського. Отже, до видання видатного твору долучився і В. М. Перетц, рекомендації якого були враховані головою НТШ і це стало початком багаторічної співпраці філолога з Товариством.

Наступний з тих листів В. М. Перетца, що відклалися у родинному фонді Грушевських, був надісланий Володимиром Миколайовичем до Львова 1 липня 1905 р. уже з Києва, де він із 1903 р. обіймав посаду професора кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира. У листі філолог сповіщав М. С. Грушевського, що надіслав для публікації в «Записках НТШ» свою статтю, як і обіцяв⁶. Отже, напевне, були й інші листи, написані раніше, в яких, зокрема, йшлося про публікацію праці В. М. Перетца в науковому збірнику НТШ. У цьому ж листі окреслені прохання, з якими Володимир Миколайович зазвичай звертався до редакції журналу при публікації своїх статей: перекласти розвідку з російської, але філолог обіцяв і сам навчитися писати праці українською; якщо стаття була «обтяжлива для «Записок» або невідповідна», то негайно її повернути; ознайомити з коректурою, щоб не було «брехні в текстах», особливо зі слов'янських питань; після публікації надіслати йому 50 відбитків статті за рахунок гонорару⁷. У листі не вказано назву праці, можливо, йдеться про дослідження В. М. Перетца «Матеріали до історії української літературної мови (зі збірника П. Ф. Симсона, № 2, XVI в.)» – єдину статтю вченого, що побачила світ у «Записках НТШ» у 1905 р.

Взагалі, тема публікацій праць В. М. Перетца в «Записках НТШ» є домінуючою в багатьох його листах до М. С. Грушевського. Так, у листі від 13 лютого 1906 р. він звернувся до редактора наукового збірника з такою пропозицією: «Прошу Вас, повідомте, чи могла б Вам для «Записок» знадобитися статейка про Весп[асіана] Коховського, польськ[ого] поета XVII ст., та про його ставл[ення] до українців і до Хмельн[ицького], яких він часто зачіпає в своїй «Поетії». Якщо годилася б – я би надіслав, ні – двинув би до «К[иївської] Стар[овини]»; але її читачі польськ[ої] мо[ви] не знають, а [у] Кох[овського] є цікаві паралелі з віршами українців, наприклад, щодо Берестейської битви»⁸. Пропозицію В. М. Перетца було прийнято та його статтю «Українське питання в освітленні польського поета XVII ст.» опубліковано у третьому томі «Записок» за 1906 р.⁹

Листом від 29 березня 1906 р. В. М. Перетц інформував М. С. Грушевського: «В мене готова статейка про українського поета поч[атку] XVIII ст. [С.] Климовського, про якого я раніше писав, а до того ж

Срезневський видав дві його дидактич[ні] поеми, які я в свій час марно дошукувався в Академ[ічній] бібл[іотеці]. Якщо годиться – сповістить. Можна пустити і у вигляді рецензії, треба тільки переставити посилання на мою працю 1903 р. і Срезн[евського] 1905 [р.] вгору, поперед тексту»¹⁰. М. С. Грушевський погодився й з цією пропозицією В. М. Перетца, розвідку якого в «Записках НТШ» було опубліковано як рецензію¹¹. До речі, цю публікацію В. М. Перетца не відображено в узагальнюючій бібліографії його праць, підготовлених В. П. Адріановою-Перетц¹², що, зрозуміло нині, потребує доповнення, адже виявлено й інші, не внесені до неї, публікації філолога¹³.

Варто зазначити, що для «Записок НТШ» В. М. Перетц підготував низку рецензій, які теж не увійшли до опублікованої бібліографії вченого¹⁴. Працюючи над рецензіями для видання, у листі від 26 лютого 1906 р. він консулювався у М. С. Грушевського: «Пишу про II вип[уск] опис[ів] Тов[ариства] іст[орії] та ст[арожитностей]. I^и – Ви мабуть забули – вийшов у 1846 р., склад[ений] [П. М.] Строевим. Чи не пізно писати про [М. І.] Петрова (III вип[уск] Опис[ів] київськ[их] рукоп[исів]). Чи отримали Ви 2 вип[уск] мого огляду «Описів» за 1902–1905 рр.? Якщо потрібно – напишу і про Петрова; можу дати огляд 1) видань Акад[емії] н[аук] з церк[овнослов'янської] та ін[ших] д[авніх] м[ов], 2) статей, поміщ[ених] у Від[омостях] і Збірн[иках] Акад[емії]... Потім – чи потрібно все або тільки те, що торкається української м[ови]?»¹⁵. А в листі від 29 березня того ж року В. М. Перетц уже інформував редактора «Записок НТШ» про те, що незабаром надішле рецензію на складені українським літературознавцем і мистецтвознавцем М. І. Петровим «Описи рукописних зібрань, що знаходяться в м. Києві». Володимир Миколайович також брав на себе зобов'язання зробити огляди публікацій у «Російському філологічному віснику», «Відомостях з російської мови і словесності Академії наук» і «Журналі Міністерства народної освіти» за 1905 р., передусім статей з мови, а праці з української мови та ліберальні обіцяв реферувати перш за все¹⁶.

З листа від 29 квітня 1906 р. дізнаємося, що В. М. Перетц замість своєї рецензії на праці М. І. Петрова надіслав М. С. Грушевському рецензію, яку підготував один з його найкращих студентів по Університету св. Володимира – С. І. Маслов. Володимир Миколайович був талановитим педагогом, який щиро опікувався своїми вихованцями, уміло вводячи їх до світу науки. Представляючи С. І. Маслова редактору «Записок НТШ», В. М. Перетц рекомендував М. С. Грушевському використовувати його як автора і в майбутньому, наголосивши, що «спеціальні праці» молодого вченого «обертаються в області української літератури XVI–XVII і XVIII ст.»¹⁷. У подальших листах В. М. Перетц не переставав цікавитися долею праці свого підопічного (стаття С. І. Маслова «Рукописи Софійської катедри в Києві» побачила

світ у четвертій книзі «Записок НТШ» за 1906 р.), при цьому звертаючи увагу М. С. Грушевського на те, що за її друк С. І. Маслоу бажано б виплати гонорар, а також надіслати друкарські відбитки його статті¹⁸. А у листі від 22 червня 1906 р., ще раз рекламуючи наукові здібності С. І. Маслоу, Володимир Миколайович зауважив: «Якщо він Вам стане в нагоді – використовуйте його. Він пише велику працю про Кир[ила] Транквіл[іона] й добре знає укр[аїнську] літер[атуру] XVI–XVII ст. Може писати й українською. В нього є й етнограф[ічні] матеріали з Полтавщини»¹⁹.

Піклувався В. М. Перетц й про інших своїх учнів та колег по Університету св. Володимира в Києві, зокрема мовознавців І. І. Огієнка та В. І. Розова, звертаючись до М. С. Грушевського з проханням опублікувати їхні праці у львівських «Записках НТШ». Так, у листі від 21 листопада 1906 р. Володимир Миколайович запитував редактора видання: «Чи можу я розраховувати, що стаття мого уч[ня] Розова про описи грамат[ики] укр[аїнської] – (аркушів 6–7) може бути надрук[ована] в «Записках» до травня»²⁰. А у листі від 27 травня 1907 р. вже нове прохання до М. С. Грушевського: «Якщо можливо, руште до друку статтю Огієнка. Вона, ймовірно, займе аркушів 5, а то і 6, тому прийдеться її помістити у 2х книжках»²¹. І праці підопічних В. М. Перетца вийшли друком на сторінках «Записок НТШ»: статтю В. І. Розова «До старо-руської діалектології (Ще до питання про галицько-волинське наріччя)» було опубліковано в третій книзі за 1907 р., а дослідження І. І. Огієнка «Огляд українського язикознавства» побачило світ у п'ятій та шостій книзі за той же рік. Додамо, що В. І. Розов та І. І. Огієнко й надалі публікувалися на шпальтах «Записок НТШ»²².

Свої праці В. М. Перетц надсилав й до «Літературно-наукового вістника», що був заснований з ініціативи М. С. Грушевського й видавався НТШ. Так, у листі від 18 травня 1906 р. Володимир Миколайович запитував М. С. Грушевського, який був одним із редакторів журналу, чи «не знадобиться для «Літ[ературно]-наук[ового] вістн[ика]» стаття: «Українці у відгуках єзуїтів-місіонерів у Росії за Петра В[еликого]»?²³ У 1907 р. ця розвідка В. М. Перетца, але вже під назвою «Кияни в світлі єзуїтських донесень», була опублікована в «Записках НТШ». А в «Літературно-науковому вістнику» того року побачила світ інша праця філолога, а саме «Українські думи». Цікаво, що В. М. Перетц, надсилаючи її М. С. Грушевському, самокритично зауважив: «Надсилаю Вам статейку про думи. Популярно я писати не вмію – не наділив Господь талантом. Годиться – візьміть; ні – не треба»²⁴. Як відомо, праця В. М. Перетца «Українські думи» увійшла до видавничого портфелю «Літературно-наукового вістника» і згодом була опублікована.

У листі від 21 листопада 1906 р. В. М. Перетц цікавився можливістю опублікувати в «Записках НТШ» ще одну свою працю. Зокрема,

він пише М. С. Грушевському: «Чи можу я сподіватися, що мої «Деякі уваги і матеріали» – про вертеп (аркушів близько 8–10) будуть надруковані в «Записках» 1907 року?». Як видно з листа, із публікацією цієї статті В. М. Перетца квапив літературознавець І. М. Стешенко, який мав намір використати у своїй праці окремі положення дослідження Володимира Миколайовича. Крім того, стаття В. М. Перетца була написана в рамках його дискусії з І. Я. Франком про витоки українського театру. У листі вчений зазначив, що його стаття про вертеп, хоча своєю конструкцією й нагадує працю І. Я. Франка «До історії українського вертепу XVIII в.», але буде «перша на старому матеріалі»²⁵. У статті В. М. Перетц, не погодившись із думкою про безроздільний польський вплив на український театр і концепцією Каменяра про східний вплив на український вертеп, виступив за необхідність вивчення місцевих (тобто українських) традицій.

Зазначимо, що одна із сюжетних ліній в листах В. М. Перетца до М. С. Грушевського розкриває його стосунки та співпрацю з українським письменником і вченим-енциклопедистом І. Я. Франком, який очолював філологічну секцію та етнографічну комісію НТШ. Вже у першому своєму листі до М. С. Грушевського від 25 лютого 1896 р. Володимир Миколайович згадував І. Я. Франка, порівнюючи літературознавчі дослідження К. Й. Студинського та Каменяра, при чому не на користь останнього²⁶. З подальших листів зрозуміло, що між В. М. Перетцем та І. Я. Франком зав'язалося листування та відбувався обмін власними працями, а, крім того, вчені відшукували й надсилали один одному необхідні для їхньої роботи книги інших дослідників²⁷.

Літературознавці навзаєм писали й рецензії на нові праці. Одна з рецензій І. Я. Франка на дослідження В. М. Перетца «До історії польського та руського народного театру. Декілька інтермедій XVII–XVIIIст.» (1905) була опублікована в першій книзі «Записок НТШ» за 1906 р. У листі до М. С. Грушевського від 29 березня 1906 р. В. М. Перетц висловив здивування тим, що І. Я. Франко помилково вважав цю працю продовженням його дослідження «Пам'ятки руської драми епохи Петра Великого» (1903), і, як до такої, висловив ряд критичних зауважень. Насправді ж, це була друга частина нової розвідки В. М. Перетца, що складалася з двох книг. До І. Я. Франка потрапила лише друга книга праці, що, деякою мірою, й спричинило прикрі для В. М. Перетца зауваження рецензента. У листі Володимир Миколайович висловив готовність (при потребі) надіслати І. Я. Франку нещодавно опубліковану брошуру в повному обсязі²⁸. Що й було зроблено. Про це дізнаємося з листа В. М. Перетца від 13 квітня 1906 р.²⁹, а незабаром у «Записках НТШ» з'явилася рецензія І. Я. Франка на першу книгу праці «До історії польського та руського народного театру», де її автора було охарактеризовано як «невтомного збирача рукописного матеріалу до історії літератури»³⁰.

Додамо, що В. М. Перетц мав велике бажання особисто познайомитися з І. Я. Франком. Улітку 1906 р. Володимир Миколайович лікувався в Швейцарії. Перебуваючи за кордоном, учений також планував із науковою метою відвідати Львів та зустрітися там із М. С. Грушевським й І. Я. Франком. У його листі до М. С. Грушевського від 22 червня 1906 р. читаємо: «Пишу Вам з Лозанни, де очікую операції. Якщо вона зійде благополучно, то, трохи оговтавшись, сподіваюся на початку липня, вірніше – в половині, відвідати Львів і поритися в тамтешніх бібліотеках. Мені потрібні старі поети польські. Де їх можу дістати? Ймовірно в Оссолінських. Але як туди потрапити? Хочу вдатися до Вашого освіченого сприяння і допомоги І. Я. Франка, до якого звертаюся з тим же. Чи будете Ви у зазначений час у Львові? Чи будуть відкриті бібліотеки?... Дещо цікаво було б подивитися і в рукоп[исах] Нар[одного] дому, описаних [І. С.] Свенціцьким»³¹. А в листі від 13 липня 1906 р. В. М. Перетц запитував М. С. Грушевського, чи буде І. Я. Франко у Львові в липні, адже дуже хотів би «познайомитися з цією чудовою людиною особисто»³². Однак, у 1906 р. В. М. Перетцу не вдалося попрацювати у бібліотеках Львова і зустрітися з М. С. Грушевським та І. Я. Франком (учені влітку виїхали зі Львова), про що Володимир Миколайович 11 липня 1906 р. написав до Києва українському історичному літературознавцю П. Г. Житецькому, з яким підтримував професійні та дружні стосунки³³.

Більш успішною була поїздка В. М. Перетца до Львова влітку 1907 р., під час якої він у бібліотеках Львівського університету, Оссолінеуму та Народного дому вивчав твори М. Семп-Шажинського, Я.-К. Дахновського, С. Віндакевича, Т. Яворського, Я. Жепецького та інших польських поетів. Цього разу дієву допомогу В. М. Перетцу під час його дослідів у Львові надали голова НТШ М. С. Грушевський та очільник філологічної секції товариства І. Я. Франко. Звітуючи в «Університетських вістях», які видавав Університет св. Володимира в Києві, про свою наукову поїздку до Львова в 1907 р., В. М. Перетц, крім інших, висловив подяку М. С. Грушевському та І. Я. Франку за цінні поради та сприяння у дослідженні фондів львівських бібліотек³⁴.

Щоб завершити розмову про співпрацю між В. М. Перетцем та І. Я. Франком, вкажемо, що, виступаючи в 1906 р. із проектом відкриття в університетах кафедр української історії, літератури, мови, етнографії та звичаєвого права, В. М. Перетц сподівався створити в Університеті св. Володимира в Києві кафедру української мови і діалектології, яку, на думку Володимира Миколайовича, мав очолити І. Я. Франко. Незважаючи на утопічність цієї ідеї, В. М. Перетц приклав чимало зусиль, аби вона стала реальністю. Він розробив детальний план щодо переведення І. Я. Франка зі Львова до Києва, а також робив конкретні кроки задля його реалізації³⁵. Проте чуда не сталося. Епістолярні документи

засвідчують, що В. М. Перетц з великою шаною ставився до І. Я. Франка. У листі до М. С. Грушевського від 23 червня 1907 р. він зізнався, що заздрить витривалості І. Я. Франка та схиляється перед його стоїцизмом³⁶. А коли працю Каменяра «Студії над українськими народними піснями» було висунуто на академічну премію імені Котляревського, саме В. М. Перетц написав на неї позитивну рецензію.

Один із розділів «Записок НТШ», у якому публікувалися джерельні додатки з літератури, історії та етнографії з коментарями вчених, мав назву «Miscellanea». В. М. Перетц був одним з авторів наукового збірника, які подавали матеріал до цього розділу. Так, після поїздки до Львова Володимир Миколайович у листі від 26 жовтня 1907 р. повідомляв М. С. Грушевського, що виписав із бібліотеки Народного дому рукописи віршів та запитував редактора «Записок НТШ», чи не потрібно ці вірші подати до розділу «Miscellanea»³⁷. Варто зазначити, що у цьому розділі «Записок НТШ» були опубліковані такі праці В. М. Перетца, як-от: «Польські пісні записані Українцем при кінці XVII століття» (1906, кн. VI), «Українські питання-відповіді» (1908, кн. IV), «Кілька пісень кінця XVII – початку XVIII вв.» (1908, кн. VI), «Кілька старих вірш» (1911, т. I). Вірші, про які йдеться у листі В. М. Перетца від 26 жовтня 1907 р., були подані до наукового збірника, де вони й побачили світ у вказаних вище публікаціях за 1908 р.

У 1907 р. В. М. Перетц підтримав ініціативу М. С. Грушевського заснувати в Києві за зразком НТШ Українське наукове товариство (далі – УНТ) і брав активну участь у його створенні. З його листів до М. С. Грушевського можна дізнатися про складнощі, що постали перед організаторами УНТ, та пропозиції фундаторів Товариства щодо їх подолання. Наведемо уривок із листа В. М. Перетца від 27 травня 1907 р., де відображено його думки про роботу в УНТ. Лист цікавий ще й тим, що містить висловлювання В. М. Перетца щодо його співпраці з НТШ: «На днях був у Наук[овому] Товар[истві] – з'ясується з ходу дня, що необхідно не воно, а український клуб, преться сила народу, [В. Ф.] Дурдуківський, Єфремови – і tutti quanti; народ все хороший, живий, але до науки – пробачте – жодним боком недоторканий. З такими співчленами Ваш чудовий план – не може бути виконаний. Та і нема авторитетного голови! Вас нема – а [В. П.] Наум[енко] хоче зовсім не те, чого хочете Ви, та й тоді треба було б ядро, для наукової роботи тихо залучити, без литавр і гармат – людей 7–8 словесників і 8–10 істориків, а інші – могли б бути, без великої образи, «членами за змаганнями»: адже я працюю для Наук[ового] тов[ариства] Шевч[енка], не будучи його членом! Хіба це так необхідно?»³⁸.

В. М. Перетца було обрано дійсним членом НТШ у 1908 р., більш ніж через десять років після початку його співпраці з Товариством. У листі від 14 червня 1908 р. він повідомляв М. С. Грушевського, що

«отримав грамоту на звання дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка»³⁹. А у листі від 10 липня Володимир Миколайович подякував голові НТШ за увагу до нього⁴⁰.

Зі створенням УНТ в Києві й обранням В. М. Перетца головою його філологічної секції та одним із редакторів «Записок УНТ», питання діяльності УНТ і підготовки до друку його «Записок» стають головними в листах Володимира Миколайовича до М. С. Грушевського. Однак і далі обговорювалися, хоча й значно рідше, проблеми співпраці філолога з НТШ. Так, у листі від 15 листопада 1908 р. В. М. Перетц інформував Михайла Сергійовича, що надіслав до «Записок НТШ» «заметку для «Miscellanea» – тільки не дуже скромного змісту, але, мабуть, у науковому виданні читачі не будуть нарікати»⁴¹. Можливо, тут йшлося про його працю «Кілька пісень кінця XVII – початку XVIII вв.», яка вийшла друком у шостій книзі «Записок НТШ» за 1908 р. У листі від 2 грудня того ж року В. М. Перетц просив редактора видань НТШ зробити відбитки його статті «До історії вертепної драми. Заметки і матеріали», але їх не брошурувати, адже вчений планував публікувати в «Записках НТШ» продовження свого дослідження⁴². Цікаво, що ці листи до М. С. Грушевського були першими, які В. М. Перетц, листуючись з Михайлом Сергійовичем, написав українською мовою, при цьому він перепрошував: «Вибачте 1) що вдаюся до Вас з такими проханнями; 2) що я наважуюся писати такою поганою мовою. Але спершу кожний помиляється... пізніше писатиму краще»⁴³.

У листі від 28 грудня 1908 р. В. М. Перетц вперше згадує про «Климентія», якого, як указано в документі, філолог приносив М. С. Грушевському⁴⁴. Напевне, тут йдеться про рукопис збірки віршів ієромонаха, а також українського поета і етнографа Климентія Зиновієва, який творив наприкінці XVII – початку XVIII ст. Рукопис віршів у фондах бібліотеки Університету св. Володимира в Києві віднайшов учень В. М. Перетца – літературознавець С. І. Маслов. А Володимир Миколайович вирішив видати цю збірку талановитого, але тоді маловідомого українського поета під егідою НТШ.

За листами В. М. Перетца можна простежити, як складно готувалася книга «Вірші ієромонаха Климентія Зиновієва сина» та як наполегливо вчений долав труднощі, що поставали під час роботи над нею. Отже, 3 березня 1909 р. філолог надіслав до Львова, за домовленістю з М. С. Грушевським, частину тексту збірки поета та «записку» для доповіді» перед членами НТШ про Климентія та майбутнє видання⁴⁵. У листі Володимир Миколайович інформував про те, що обсяг книги, ймовірно, складатиме 230–250 сторінок, тобто він був завеликий для видань, які виходили в такій серії НТШ, як «Українсько-руський архів», однак, на думку вченого, збірка Климентія могла б скласти окремий том іншої серії Товариства – «Пам'ятки українсько-руської мови

і літератури». При необхідності, як вважав В. М. Перетц, у цьому томі можна було б надрукувати й вірші І. Величковського⁴⁶, теж одного з маловідомих українських поетів кінця XVII – початку XVIII ст.

У 1909 р. розпочалася підготовка до друку праці В. М. Перетца «Вірші ієромонаха Климентія Зиновієва сина» в типографії НТШ. Між Києвом і Львовом відбувався обмін бандеролями з підготовленими частинами тексту книги, версткою, вчитаною коректурою тощо. Цьому процесу судилося розтягтися на декілька років: траплялося, що матеріали губилися, нерідко їх доводилося передавати через учених, які їздили з одного міста до іншого. Так, у листі від 23 серпня 1909 р. В. М. Перетц писав М. С. Грушевському: «Надсилаю з [В. Ю.] Данилевичем копію великої частини Климентія і коректуру. Боюся відправляти поштою: в мене вже пропала частина оригінала, що коштувала великої праці, хоча я надсилав її рекомендованим [листом] на ім'я [К.] Беднарського. Придумайте [як] переправити з okazjiю – швидше»⁴⁷.

Робота над книгою була копіткою, про що свідчить хоча б лист В. М. Перетца від 22 листопада 1909 р., у якому читаємо: «Одночасно надсилаю до Типогр[афії] коректуру Климентія – 113/128 стор[інок] з достатньою кільк[істю] поправок. Але щоб швидше все це видання двинути – я написав, щоб там у Типогр[афії] зробили ревізію, чи все виправлено. Чи не можна просити Вас доручити б[удь] кому прослідкувати, щоб все було виправлено, як я зробив червоним олівцем. Далі – прошу надіслати мені чисті надр[уковані] аркуші 2–7^и, я маю тільки 2^и. А пора вже приступати і до коментарів. Я дуже хочу випустити книгу навесні»⁴⁸.

В. М. Перетц бачив, що робота над книгою може затягнутися, у листі від 16 березня 1910 р. він писав львівському колезі, що хвилюється, чи встигне, як планував, надрукувати «Климентія» до літа⁴⁹. Наступну згадку про книгу знаходимо в листі від 26 червня, в якому Володимир Миколайович повідомляв, що текст збірки надрукований і він працює над передмовою до книги, але просив редактора почекати її до осені⁵⁰. У листі від 15 серпня 1910 р. – репліка, що «Климентій» потребує ще багато праці⁵¹. У роботі над завершенням книги непомітно пролетів рік, і в листі від 23 червня, але 1911 р., В. М. Перетц знов пише про своє хвилювання, пов'язане з роботою над книгою, проте запевняє і М. С. Грушевського, що все буде добре: «Я якось розсмикався і тільки поволі повзу зі своєю «Передмовою» до вірш[ів] Климентія, але будьте певні, що пришлю її незабаром»⁵².

З листа від 12 жовтня 1911 р. зрозуміло, що плідній роботі над книгою вченому перешкоджала тяжка хвороба, яка напевне деякою мірою й була спричинена його напруженою працею. В. М. Перетц повідомляв Михайла Сергійовича: «На днях вишлю наст[упну] главу. Щоб Ви зрозуміли мене – повідомляю, що із серп[ня] в мене після плеврита

відновився туберкул[ьозний] процес у лег[енях], забутий мною вже років 10... Я через силу можу читати, а не то, щоб писати що неб[удь]. До того ж стан душевний – гірше не можна уявити... Зрозумійте і вибачте неакуратність»⁵³.

На лікування потрібні були гроші, і В. М. Перетц змушений був звернутися за допомогою до М. С. Грушевського, який, як видно з листів, знаходив можливість допомогти Володимиру Миколайовичу. У листі останнього від 28 жовтня 1911 р. читаємо: «На лікування йде маса грошей, що при моєму бюджеті дуже важко. Скажу по совісті, що сьогодні... в мене нема нічого й крім того – 390 р[ублів] боргу в Унів[ерситеті]. Це Вам пояснить чому до фізич[ного] нездужання приєднується тяжкий душевний стан... Мені дуже цікаво було б знати, чи багато я винен Льв[івському] товариству ім[ені] Шевч[енка]. За Клим[ентія] я взяв 200 р[ублів] наперед. Но м[оже] б[ути] я частково оплатив цей борг – дрібницями? Якщо є якась можливість – прошу виручити мене, дати в рахунок роботи ще 100 р[ублів]. Як закінчу Кл[иментія] – відпрацюю: не вічно ж мені бути в такому стані»⁵⁴.

Працюючи над книгою «Вірші ієромонаха Климентія Зиновієва сина», В. М. Перетц надсилав до редакції НТШ й «дрібниці», тобто інші свої праці, що були менші за обсягом, але також важливі. Зокрема, в 1910 р. у «Записках НТШ» була опублікована його ґрунтовна праця «Матеріали до історії української літературної мови (з Євангелія Публічної бібліотеки XV–XVI в.)», а в 1911 р., крім вище згаданої розвідки «Кілька старих вірш», – стаття-некролог «Пам'яті Павла Житецького». Про ці публікації теж згадується в листах В. М. Перетца⁵⁵.

Як дізнаємося з листів, того часу були у В. М. Перетца ідеї й щодо інших наукових проектів, якими він ділився з М. С. Грушевським. У листі від 23 червня 1911 р. філолог розмірковував над своїми планами: «Тепер є в мене думка написати мій курс «Історії української літератури», а потім біжучими справами – написати статейку про перший період українського відродження в Галичині – до 40-х років [XIX ст.]. Я знаю тільки те, що надруковано в кн[игах] [М. І.] Петрова, [М. П.] Дашкевича, [І. Я.] Франка, в статті [К. І.] Арабажина (Енциклопедія слов['янської філології]). Але мені було б дуже цікаво – чи не має в архівах Львова де небудь – яких рукописів перших діячів відродження? Коли б Ви... дали мені кілька вказівок – я був би Вам дуже вдячним. Я знаю тільки опис рукописів І. [С.] Святицького, але там, здається, тільки частина рукописів, що переходять в бібліотеці Нар[одного] дому... Я восени, чи зимою випрохаю собі командировку й може «настріляю» чого небудь»⁵⁶.

Курси лекцій, які В. М. Перетц читав в Університеті св. Володимира у Києві, вчений оприлюднив у 1912 р. Це були досить великі за обсягом видання, зокрема, його праці «3 лекцій по історії давньорусь-

кої літератури» та «3 лекцій по методології історії руської літератури» нараховували 324 і 491 сторінки відповідно, а «Конспект лекцій з руської діалектології» мав 141 сторінку⁵⁷. Над ними В. М. Перетц працював паралельно з роботою над «Віршами ієромонаха Климентія Зиновієва сина», а, отже, не мав можливості зосередитися тільки над книгою для НТШ. Щодо поїздки до Львова, то вона відбулася, але не восени 1911 р., як планував Володимир Миколайович, а влітку 1912 р.

Пропозиції щодо підготовки окремих праць В. М. Перетц отримував і від інших науковців. Наприклад, з його листа до М. С. Грушевського від 28 жовтня 1911 р. знаємо, що російський історик і філолог-славист О. І. Яцимирський пропонував Володимирі Миколайовичу написати історію української літератури XV–XVIII ст. Однак, готуючи для НТШ книгу про збірник віршів Климентія Зиновієва та маючи проблеми зі здоров'ям, В. М. Перетц остерігся взятися за цей проект, порадивши О. І. Яцимирському пошукати автора серед учених Галичини⁵⁸.

Над книгою «Вірші ієромонаха Климентія Зиновієва сина» В. М. Перетц напружено працював і в 1912 р.⁵⁹ 12 травня того року він повідомив М. С. Грушевського, що 1–2 червня виїжджає з Києва за кордон і просив його покваліфікувати типографію НТШ із завершенням друку видання⁶⁰. У листі від 23 червня 1912 р., надісланого Михайлу Сергійовичу із санаторія в Закопане, вчений наголосив: «Климентія я завершив і перед виїздом із Києва відіслав до Типографії титульний листок»⁶¹. Таким чином, завдяки зусиллям В. М. Перетца під егідою НТШ вперше було здійснено публікацію збірки визначного українського поета XVII ст. Климентія Зиновієва, яка містила 369 віршів і близько 1600 прислів'їв і приказок. Оскільки гонорар за книгу Володимир Миколайович отримав раніше, то він просив редакцію НТШ надіслати йому хоча б два примірники «Климентія»⁶².

Виїжджаючи у 1912 р. за кордон, В. М. Перетц мав намір дослідити явища і взаємовпливи польської та української літератури XVI–XVII ст., а також виявити і описати в бібліотеках Львова та Кракова невідомі або маловідомі слов'янські рукописи. В листі від 12 травня 1912 р. він звернувся до М. С. Грушевського з проханням надіслати йому три випуски «Описів рукописів Народного дому з колекції А. Петрушевича», які були складені українським філологом і музеєзнавцем І. С. Свенціцьким та видані НТШ⁶³. Каталог рукописних пам'яток Польської академії знань у Кракові В. М. Перетцу надіслав бібліотекар і співробітник польської академії Я. Чубек⁶⁴. Додамо, що на каталог, складений Я. Чубеком, Володимир Миколайович опублікував рецензію в «Записках НТШ»⁶⁵.

Влітку 1912 р., працюючи в Кракові, В. М. Перетц досліджував рукописи у бібліотеках Ягеллонського університету і Польської академії знань та Бібліотеці-музею князів Чарторийських. Зорієнтуватися у фон-

дах краківських бібліотек ученому допоміг історик польської культури, професор Ягеллонського університету Л. В. Яновський⁶⁶. Повертаючись із Кракова до Києва, В. М. Перетц відвідав Львів, де вивчав рукописи, що відклалися в бібліотеці Народного дому. Особливу увагу він звернув на колекцію рукописів, зібрану філологом, дослідником історії Галичини, каноніком А. С. Петрушевичем, що містилася в Народному домі. Тоді В. М. Перетцу вдалося познайомитися з А. С. Петрушевичем й особисто. А от із М. С. Грушевським цього разу В. М. Перетц розминувся. Як дізнаємося з його листа; вчений виїхав зі Львова в день приїзду голови НТШ до міста⁶⁷. Цінні консультації при роботі у Львові київському досліднику надали директор бібліотеки Народного дому П. І. Свистун і член НТШ, літературознавець М. С. Возняк, у майбутньому академік АН УРСР⁶⁸.

У 1912 р., крім згаданого вище огляду на каталог Я. Чубека, В. М. Перетц опублікував ще кілька рецензій в «Записках НТШ»⁶⁹. Під час перебування в польському Закопане він отримав від М. С. Грушевського листа з проханням підготувати статтю про «Енциклопедію слов'янської філології», одним з організаторів і редактором якої був видатний хорватський філолог-славіст, академік Петербурзької академії наук І. В. Ягич. У листі від 2 липня 1912 р. Володимир Миколайович, не відмовляючись написати рецензію, запитував у редактора «Записок НТШ», на що, перш за все, треба було б звернути увагу, адже в цій енциклопедії опубліковані такі фундаментальні праці І. В. Ягича, як «Історія слов'янської філології» та «Глаголичне письмо», праця Є. Ф. Будде з історії російської літературної мови та ін.⁷⁰ Із подальших листів В. М. Перетца видно, що, хоча вчений і розпочав роботу над статтею про «Енциклопедію», але це замовлення М. С. Грушевського не припало йому до душі, адже позитивну рецензію на видання вже написав і опублікував у «Відомостях Відділення російської мови і словесності Академії наук» російський історик літератури і славіст М. Н. Сперанський. В. М. Перетц же, не заперечуючи велике значення «Енциклопедії слов'янської філології», бачив і недоліки цього видання, але критикувати його після хвалебної рецензії М. Н. Сперанського вважав неетичним⁷¹.

Водночас В. М. Перетц запропонував М. С. Грушевському опублікувати в «Записках НТШ» матеріали до біографії видатного українського мовознавця та громадського діяча П. Г. Житецького, життя якого обірвалося в 1911 р. Так, у листі від 21 травня 1913 р. Володимир Миколайович писав: «Я розшукав у факультетському архіві справу про іспити (магіст[ерські]) Житецького. Як Ви думаєте, чи згодилась би ця історія для Зап[исок] тов[ариства] ім[ені] Шев[ченка]? Річ невелика – до «Miscellanea»... Чекаю Вашої відповіді»⁷². Напевне, цього разу М. С. Грушевському не сподобалася ідея В. М. Перетца. Останній

же свою статтю «До біографії П. Житецького – магістерський іспит» опублікував у Києві в «Записках УНТ»⁷³.

У п'ятій книзі за 1912 р. «Записки НТШ» надрукували декілька рецензій на публікації В. М. Перетца. Зокрема, бібліограф О. Т. Назаріїв помістив огляд на звіти професора В. М. Перетца, що їх він, як керівник Семінарію російської філології в Києві, оприлюднював в «Університетських вістях» після наукових екскурсій членів семінарію до Санкт-Петербурга (1910), Полтави та Катеринослава (екскурсії відбулися в 1910 р., а звіт було опубліковано в 1911 р.) і Житомира (1911). А літературознавець М. С. Возняк написав рецензію на працю В. М. Перетца «Із старовинної сатиричної літератури про п'янство і п'яниць», що побачила світ у 1911 р. у науковому збірнику, який вийшов друком у Санкт-Петербурзі на пошану професора С. Ф. Платонова.

Із листів В. М. Перетца до М. С. Грушевського знаємо, що філолог співпрацював не тільки з очільником НТШ або головою філологічної секції Товариства І. Я. Франком, але й з іншими його членами. Наприклад, він обмінювався листами та літературою з видатним українським етнографом, фольклористом, літературознавцем, членом-кореспондентом Петербурзької академії наук В. М. Гнатюком⁷⁴, листувався з відомим українським літературознавцем і поетом В. Г. Щуратом⁷⁵, а також істориком і публіцистом І. М. Джиджорою⁷⁶. Тісною була співпраця вченого і з М. С. Возняком, з яким Володимир Миколайович теж активно листувався і якому навіть «передавав свій голос» під час вирішення питань на загальних зборах членів НТШ⁷⁷, адже не міг приїздити на них із Києва.

Зазначимо, що В. М. Перетц із великою відповідальністю відносився до своїх обов'язків члена НТШ. Він високо цинив голову НТШ М. С. Грушевського як енергійного і вмілого організатора української науки та вченого. Великим авторитетом серед членів НТШ користувався і сам В. М. Перетц. Інколи, під час суперечок між членами Товариства, до нього зверталися за підтримкою конфліктуючі сторони, але Володимир Миколайович завжди був проти всяких «передряг», що шкодили діяльності НТШ і розвитку української науки, інтереси якої для нього завжди були на першому місці.

На завершення процитуємо уривок із листа В. М. Перетца від 22 липня 1913 р., в якому вчений висловив своє ставлення до М. С. Грушевського та НТШ під час одного з таких конфліктів: «Я отримав поштою анонімну і дуже кляузну брошулку якихось ревнителів чеснот – про справи товариства. Цей «голос із оврала» справив на мене найгірше враження. Шкода, що я не був особисто на загальн[их] зборах. Хто вони ці труси, ... які не ризикнули навіть назвати себе? Я б сказав на зборах: м[ожливо] р[оків] 20 тому назад, коли «шкідливий ді[яч]» про-

ф[есор] Гр[ушевський] ще не був в тов[аристві] – я зовсім не був би задоволений від членства в ньому. Тепер, недавно обраний в д[ійсні] чл[ени] – я з гордістю ношу це звання, бо маю честь приналежати до наукової установи»⁷⁸.

Отже, в листах В. М. Перетца до М. С. Грушевського, що зберігаються в родинному фонді Грушевських у ЦДІАК України, всебічно відображено багаторічну співпрацю видатного українського філолога з НТШ у Львові та з керівниками і провідними членами Товариства, зокрема М. С. Грушевським, І. Я. Франком, М. С. Возняком та ін. Епістоли є цінним джерелом до висвітлення й широкої співпраці В. М. Перетца із «Записками НТШ» та редакцією Товариства, вершиною якої стало видання книги «Вірші ієромонаха Климентія Зиновієва сина».

У цих листах розгорнуто й інші важливі сюжетні лінії, дослідження яких уможливить повніше відобразити участь українських учених у створенні та діяльності УНТ у Києві та виданні «Записок УНТ», реконструювати драматичні сторінки біографії М. С. Грушевського, пов'язані з його балотуванням на посаду професора Університету св. Володимира в Києві, висвітлити маловідомі факти з підготовки та проведення XIV Археологічного з'їзду в Чернігові в 1908 р., окремі сторінки боротьби за відкриття українознавчих кафедр в університетах тодішньої Російської імперії тощо. А, крім того, ще раз переконатися у видатному внеску, що його зробили українські вчені-подвижники В. М. Перетц і М. С. Грушевський у відродження наукового та культурного життя в Україні наприкінці ХІХ – першій чверті ХХ ст.

¹ Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві) / упорядн. І. Гирич; ред. Н. Черкащенко. Київ, 1996. 107 с.

² Мицик Ю., Тарасенко І., Щестюк Т., Затилюк Я. З листів учених до М. С. Грушевського // *Магістеріум*. Вип. 41. Історичні студії. 2010. С. 75–85; Шаповал А. І. Епістолярна спадщина академіка В. М. Перетца у фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2016. Вип. 44. С. 668–683; *Його ж.* Листи видатних літературознавців В. М. Перетца і В. П. Адріанової-Перетц до письменника і історика І. Ф. Єрофеева // *Архіви України*. 2017. № 1. С. 220–241 та ін.

³ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. Київ: Україна, 1996. 335 с.

⁴ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 190.

⁵ Там само. Арк. 190зв.–191.

⁶ Там само. Арк. 1.

⁷ Там само. Арк. 1–2.

- ⁸ Там само. Арк. 150–150зв.
- ⁹ Там само. Арк. 13зв.
- ¹⁰ Там само. Арк. 12–12зв.
- ¹¹ *Перетц В. В. П. Срезневский – Климовский-Климов, «козак-стихотворец» и два его сочинения*. Харьков, 1905. 38 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Кн. IV. С. 213–220.
- ¹² Список печатных трудов академика В. Н. Перетца // *Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков*. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. С. 234–254.
- ¹³ *Перетц В. С. Г. Рункевич – Архиереи петровской эпохи в их переписке с Петром Великим*, выпуск I, Сп., 1906, 194 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Кн. III. С. 205–207.
- ¹⁴ *Перетц В. Е. Ф. Карский – Малорусский люцидарий по рукописи XVII века. Текст, состав памятника и язык*. Варшава, 1906. 57 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Кн. II. С. 212–214; *Його ж. Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. Выпуск второй. Описание рукописей и бумаг, поступивших с 1846 по 1902 г.* Труд Е. М. Соколова. Москва, 1905. 931 с. // Там само. С. 235–239; *Його ж. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1900 и 1901 гг.* СПб. 324 с. // Там само. 1906. Кн. IV. С. 235–238; *Його ж. М. Сперанский. Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института кн. Безбородько в г. Нежине. Приобретения 1904–1905 гг.* Нежин, 1905. 40 с. // Там само. 1906. Кн. VI. С. 237 та ін.
- ¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 3зв.
- ¹⁶ Там само. Арк. 12зв.
- ¹⁷ Там само. Арк. 33зв.
- ¹⁸ Там само. Арк. 194.
- ¹⁹ Там само. Арк. 18зв.
- ²⁰ Там само. Арк. 19зв.
- ²¹ Там само. Арк. 37зв.
- ²² Записки Наукового Товариства імені Шевченка: бібліогр. покажчик змісту: у 2 ч. / уклад.: С. В. Олейник, Ю. Є. Піхманець. Івано-Франківськ: Наукова бібліотека ПНУ, 2014. Ч. 1: 1893–1937 рр. 86 с.
- ²³ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 10зв.
- ²⁴ Там само. Арк. 23.
- ²⁵ Там само. Арк. 20.
- ²⁶ Там само. Арк. 191.
- ²⁷ Там само. Арк. 12зв.–13зв.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само. Арк. 196зв.
- ³⁰ *Франко І. В. Н. Перетц – К истории польского и русского народного театра I–VII*. Санкт-Петербург, 1905. 54 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Кн. IV. С. 11–212.
- ³¹ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 17–17зв.
- ³² Там само. Арк. 24зв.
- ³³ ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 48732. Арк. 1зв.

³⁴ *Перетц В. Н.* Отчет о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г. // Университетские известия. 1907. № 12. С. 22.

³⁵ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Од. зб. 1633. Арк. 345.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 36.

³⁷ Там само. Арк. 43.

³⁸ Там само. Арк. 37зв.–38зв.

³⁹ Там само. Арк. 179зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 66зв.

⁴¹ Там само. Арк. 83.

⁴² Там само. Арк. 86зв.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. Арк. 90зв.

⁴⁵ Там само. Арк. 93.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. Арк. 101.

⁴⁸ Там само. Арк. 105–105зв.

⁴⁹ Там само. Арк. 121.

⁵⁰ Там само. Арк. 123зв.

⁵¹ Там само. Арк. 127зв.

⁵² Там само. Арк. 132зв.

⁵³ Там само. Арк. 135зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 136–137зв.

⁵⁵ Там само. Арк. 108, 118зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 132зв.–133зв.

⁵⁷ Список печатных трудов академика В. Н. Перетца // *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. С. 244.

⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 136зв.–137.

⁵⁹ Там само. Арк. 143–144, 159–159зв.

⁶⁰ Там само. Арк. 144.

⁶¹ Там само. Арк. 146.

⁶² Там само. Арк. 146зв.

⁶³ Там само. Арк. 144–144зв.

⁶⁴ Там само. Арк. 147зв.

⁶⁵ *Перетц В.* Jan Czubek – Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie. Dodatek 1. Краків, 1912. 167 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1912. Кн. II. С. 225–226.

⁶⁶ *Перетц В. Н.* Отчет профессора В. Н. Перетца о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 года//Университетские известия. 1913. № 6. С. 1–18.

⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 180.

⁶⁸ *Перетц В. Н.* Отчет профессора В. Н. Перетца о занятиях во время заграничной командировки... С. 1–18.

⁶⁹ *Перетц В.* Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей. Выпуск I. Рукописи церковно-

славянские и русские, документы и письма. Описал А. В. Рыстенко, Одесса, 1910. 88 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1912. Кн. II. С. 195–196; В. П. [Перетц В.]. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1905 г. Санкт-Петербург, 1912. 208 с. // Там само. С. 203–205.

⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 147зв.

⁷¹ Там само. Арк. 155–155зв.

⁷² Там само. Арк. 153–153зв.

⁷³ Список печатных трудов академика В. Н. Перетца // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. С. 245.

⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 13, 146.

⁷⁵ Там само. Арк. 34зв.

⁷⁶ Там само. Арк. 180.

⁷⁷ Там само. Арк. 166–166зв.

⁷⁸ Там само. Арк. 155зв.–156зв.

The cooperation of V. M. Peretts, outstanding Ukrainian and Russian philologist with Scientific Society named after Shevchenko in Lviv through a prism of his letters to M. S. Hrushevsky, the chairman and editor of society is highlighted in the article. The letters are stored in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.

Key words: V. M. Peretts; M. S. Hrushevsky; Scientific Society named after Shevchenko; letters; scientific cooperation.

УДК 930.253:94(477)«1921/1923»

Л. В. БАТРАК*

**ДОКУМЕНТИ ПРО ГОЛОД В УКРАЇНІ 1921–1923 РОКІВ
(із колекції «Український музей в Празі» ЦДАГО України)**

Подається огляд та добірка документів із фонду № 269 «Колекція документів «Український музей в Празі» Центрального державного архіву громадських об'єднань України, що стосуються голоду 1921–1923 рр. в Україні й розкривають діяльність українських громадських організацій в еміграції, спрямовану на допомогу голодуючим українцям, та спроби залучити до цього процесу світову спільноту.

Ключові слова: голод в Україні; світова допомога українцям; Музей визвольної боротьби України; Український Червоний Хрест; меморандум; друковані видання української еміграції.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) зберігає значний документальний ресурс про голод в Україні у ХХ ст. Сотні свідчень, що містяться в документах Національного архівного фонду, є цінним джерелом інформації для наукових розвідок із цієї тематики. Серед фондів і колекцій ЦДАГО України, які включають документи стосовно голоду 1921–1923 рр., – колекція «Український музей в Празі» (Ф. № 269), що налічує 1644 справи й охоплює період із кінця ХІХ ст. до 1948 р.

Створений у травні 1925 р. у Празі (Чехословацька Республіка, ЧСР) з ініціативи професорів Українського вільного університету під назвою «Музей визвольної боротьби України», він за 20 років існування зосередив у собі комплекс документів української еміграції. Серед них є й такі, що стосуються голоду в Україні в 1921–1923 рр. Документи розкривають реакцію українців, які проживали у вимушеній еміграції, на нечувану біду населення в радянській Україні; дії громадських

* *Батрак Лариса Володимирівна* – завідувач сектору користування документами відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

осередків, спрямовані на допомогу голодуючим українцям; спроби залучити до цього процесу світову спільноту тощо.

Ці документи зберігаються у справах українських товариств та організацій в еміграції. Хронологічно вони охоплюють не лише період 1921–1923 рр., а й декілька років після спаду голоду. Враховуючи зміст та походження документів, їх можна умовно поділити на декілька груп.

Першу представляють офіційні документи інституцій, діяльність яких була спрямована на допомогу голодуючому населенню України. Це, передусім, Український Червоний Хрест, серед документів якого є меморандуми, звернення, листи до міжнародних організацій та світової спільноти із закликом допомогти голодуючому населенню України, інформаційні повідомлення та звіти про діяльність у цьому напрямі. Так, 12 серпня 1921 р. Закордонне бюро Українського Червоного Хреста у Відні (Австрія), очолюване В. Матюшенком, звернулося до президента Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Женеві (Швейцарія) Г. Адора з Меморандумом щодо допомоги населенню України (копія листа президентові та меморандуму французькою мовою зберігаються у фонді № 269 (оп. 1, спр. 191, арк. 33–39, 40–42). Тут же міститься й звернення Закордонного бюро Українського Червоного Хреста до українських червонохрестних громадських та урядових інституцій про організацію міжнародної допомоги голодуючому українському населенню, датоване 6 вересня 1921 р. (оп. 1, спр. 191, арк. 51 та зв.), а також інформаційні повідомлення про стан справи допомоги населенню України та інтернаціональну акцію допомоги населенню голодуючих країн колишньої Росії, датовані 20 серпня та 5 вересня 1921 р. відповідно, підписані головою Закордонного бюро Б. Матюшенком та секретарем К. Чайкою (оп. 1, спр. 191, арк. 43–45, 46–50 та зв.). Наприклад, в останньому подається схематичне зображення карти під назвою «Голод на Сході Європи за англійськими даними за 5 серпня 1921 року», де позначено рівні враження голодом регіонів, у т. ч. й території України: середній, нижчий від середнього, значно нижчий від середнього, повний неврожай (арк. 47зв.).

Є у фонді документи, що стосуються діяльності Українського Червоного Хреста у Вінніпезі (Канада), зокрема, доручення для перевірки способів допомоги українському населенню в Галичині та Україні, видане на ім'я П. Зварича 16 серпня 1922 р. (оп. 1, спр. 99, арк. 57).

У документах інших українських громадських організацій також простежується діяльність, спрямована на допомогу голодуючому населенню в радянській Україні. Досить активну роботу в цьому напрямі проводив Український Національний Союз, що діяв упродовж 1920–1923 рр. у Відні. У червні 1922 р. видання «Вісти Українського Національного Союзу» (число 1) опублікувало Меморандум у справі

допомоги голодуючому населенню України, поданий до Ліги Націй та її представників у справі допомоги голодуючим, Міжнародного Червоного Хреста та Червонохрестної Спільки (оп. 1, спр. 191, арк. 14 та зв., див. добірку). Тут же зберігається Меморандум Українського Національного Союзу в справі допомоги голодуючому населенню України, у 2-х примірниках – оригінальний машинописний текст французькою мовою та машинописний текст із правками українською мовою, датовані ймовірно 1922 р. (оп. 1, спр. 191, арк. 25–28 та зв., 29–32). Також у статті «До українських громадян на еміграції», опублікованій у вже згадуваному числі «Вістей Українського Національного Союзу», говорилося серед іншого й про голод в Україні та називалася його причина: «Московська окупація України своєю лихою господаркою та грабіжницькою експлуатацією довела край до нечуваного голоду, що винищує цілі мільйони українського люду» (оп. 1, спр. 191, арк. 11).

Не стояло осторонь біди в Україні й жіноцтво еміграції. В архіві зберігаються документи Української національної жіночої ради в Празі, очолюваної С. Русовою, щоправда пізнішого періоду. В них також міститься інформація про голод в Україні 1921–1923 рр. Так, у звіті про діяльність цієї організації за період з 1920 р. до 1930 р. говориться про підняття Радою на високому міжнародному рівні питань стосовно голоду в Україні: «Так на з'їзді в Гаазі в 1922, коли страшний голод лютував на Україні, а терор не давав можливості навіть про нього голосно кричати, наша делегатка в своїй промові на публічних зборах правдиво намалювала жахливе становище на Україні і ця промова зробила міцне вражіння на сотні присутніх представників різних країн націй. Коли вона на другий день звернулася до Голландського Черв. Хреста з запитанням, через що Україна не одержує жодної допомоги від європейських Ч. Хр-ів, їй сказали, що про голод на Україні вони нічого не знають, прохали указати, які саме місцевості потребують цю допомогу. І вже повернувши з конгресу (до Відня) наша делегатка одержала такий лист від Ч. Х. з Гааги, що для голодуючих Катеринославської та Херсонської губ. буде організована їдальня. [...] На конгресі в Римі в 1923 нашій делегації пощастило теж в присутності 1000 слухачів поінформувати міжнародну аудиторію про жахливий стан українського народу і на В[еликій] Україні, і на Галичині» (оп. 1, спр. 188, арк. 25).

Ще одним свідченням діяльності в цьому напрямі українських жінок-емігранток є лист-запрошення від секції допомоги українським дітям і населенню Українського жіночого союзу у Відні на спільну нараду всіх організацій, що мала пройти 14 липня 1922 р. й ставила за мету проведення одноденного посту на допомогу голодуючій Україні. Цей лист був надісланий до голови Українського Національного Союзу О. Лотоцького (оп. 1, спр. 192, арк. 90 та зв.).

Серед громадських інституцій, які безпосередньо займалися забезпеченням допомоги голодуючому населенню України із-за кордону, була організація під назвою «Український комітет в ЧСР по збору жертв для голодуючих на Україні», до складу якої входила низка українських громадських об'єднань, навчальних закладів, товариств і організацій в еміграції. У фонді зберігається звернення Комітету до українського громадянства в еміграції з проханням допомогти голодуючим українцям, датоване ймовірно 1922 р. (оп. 1, спр. 727, арк. 50; див. добірку).

Як свідчать архівні документи, активну позицію в допомозі голодуючому населенню України зайняла українська наукова спільнота і студентство в еміграції. У Ф. № 269 представлені документи Комітету допомоги українським культурним силам на Україні при Українській Академічній Громаді (УАГ) в Празі, очолюваного М. Заклинським. Зокрема, в Бюлетені Комітету за лютий-червень 1923 р. повідомлялося про надану ним матеріальну допомогу: «Вислано 150 пакунків 2½ долярових для всіх членів і наукових співробітників Акад[емії] наук та 81 пакунок для вчених, письменників і інших культурних працівників в різні місцевості Придніпрянщини. [...] Крім того послано три 10-долярові харчові пакунки через «АРА» для українських дітей сиріт у Києві на руки Старицької-Черняхівської та Федя Калиновича, доцента унів[ерситету]». Тут же інформувалося про шляхи та розміри надходжень пожертв: «Фонди, якими розпоряджає Комітет значно зменшилися з причини зменшення добровільного податку від укр. студентства і на цілі К[оміте]ту. Тим самим зменшилася і допомога нашим культурним силам на Україні, яка минулої зими була значно більша. Від місяця лютого зобов'язалися громади студентські давати на цілі комітету: Гром[ади] Студ[ентів-]Емігр[антів] з В[еликої] України – 40%, Укр[аїнське] Студ[ентське] Т-во «Громада» – 30%, У.А.Г. – 12% зі щомісячного 2½% податку» (оп. 1, спр. 745, арк. 6–7).

Глибше дослідити питання пожертв на користь голодуючого населення України від студентів-емігрантів дозволяє протокол засідання представників Української Академічної Громади, Українського студентського товариства «Громада» та Громади студентів-емігрантів із Великої України від 23 лютого 1923 р., на якому розглядалося питання про оподаткування, у т. ч. для допомоги Україні (оп. 1, спр. 745, арк. 1). Зокрема, для Комітету допомоги українським культурним силам на Україні Українська Академічна Громада ставила внесення податку в розмірі 19%, Громада студентів емігрантів з Великої України – 30%, Українське студентське товариство «Громада», підтримуючі ці пропозиції, пропонувало 3%, передбачені інтернованим, перенести на потреби культурних сил в Україні. Подальше ж врегулювання цього питання можна відстежити за листуванням Комітету в лютому 1923 р. (оп. 1, спр. 745, арк. 17, 19, 20; див. добірку).

Більш детальна інформація про студентську допомогу міститься в документах Студентського комітету допомоги українським культурним силам на Україні, створеного 5 грудня 1921 р. у Празі. У звідомленні за період від грудня 1921 р. до грудня 1923 р. вказувалася мета діяльності цього Комітету – «нести матеріальну і моральну допомогу українським вченим та іншим культурним працівникам на Україні у важку пору голоду та економічної руїни». Також повідомлялося про джерела надходження коштів: спочатку це були пожертви українського студентства, оподаткування студентських концертів, академій і пожертви українських американських установ, а з 1922 року – самооподаткування студентства з Чехословаччини в розмірі 10 крон. Комітет звітував про збір для українських вчених 564-х харчових посилок (оп. 1, спр. 644, арк. 1).

Другу групу представляють документи українських організацій, що діяли за кордоном і мали опосередковане відношення до заходів, спрямованих на допомогу голодуючому населенню України. Так, згадки про голод в Україні є в документах Закордонної експозитури кредитної канцелярії Української Народної Республіки. Зокрема, у звіті її економічного відділу цивільного керування, датованому 22 серпня 1921 р., йдеться про продовольчу політику РСФРР та УСРР станом на 6 серпня цього ж року й подаються окремі підсумки з зазначенням проблемних регіонів: «Поруч з неврожаєм в Росії цього року був колосальний недосів за браком семян та реманенту. Недосів цей по агентурним відомостям досягає по окремих губерніям від 20 до 50 відсотків бувших економічних земель. Розуміється, що при таких обставинах совітська влада мусить напружити всі зусилля, аби зібрати максимум можливого з тих губерній, де можна що не будь взяти. І перший удар падає на українські губернії, себто Полтавщину, Південну Чернігівщину, Київщину, Поділля та Волинь, де по словам агентів урожай не нижче, а часто й вище середнього» (оп. 1, спр. 1, арк. 17). Певні згадки про економічне становище на теренах радянської України містяться в документах Об'єднання центральних українських кооперативних організацій, що діяло в Берліні, за грудень 1922 р. – січень 1923 р. (оп. 1, спр. 7, арк. 28–39, 40–44, 45–64).

Третю групу джерел представляють друковані видання української еміграції, в яких у контексті загальної інформації про життя радянської України подаються відомості про голод або про складне продовольче становище. Найбільш змістовними є повідомлення в Бюлетені Українського пресового бюро в Чехословаччині, що стосувалися загального стану в УСРР, щоправда, опубліковані у випусках періоду з вересня 1924 р. до січня 1925 р. У них містилася інформація про посуху в Україні і голодування населення, кількість голодуючих дітей на Донеччині та кількість смертей від голоду в Мелітопольському повіті,

поширення голодних бунтів, збирання продподатку, експорт хліба, допомогу голодуючим тощо (оп. 1, спр. 539, арк. 15зв., 17 та зв., 20зв.–21зв., 23зв.–24, 26зв.–27, 28 та зв.–29, 31 та зв. –32, 35 та зв., 37зв., 40зв.–42, 44зв.–45зв.; див. добірку).

В інформаційному тижневику «Українська Республіка» (Париж) за вересень 1921 р. – лютий 1922 р. також містилися повідомлення про голод, у т. ч. й на території України, та про надання світовою спільнотою допомоги голодуючим (оп. 3, спр. 31, арк. 4зв., 6). Наприклад, у виданні від 1 лютого 1922 р. подавалося повідомлення щодо передбачення зростання на весну кількості голодуючих в Україні «до 5 мільйонів людей» (арк. 6).

Серед видань, які висвітлювали проблеми голоду в Україні, є також газети, що виходили на західноукраїнських землях, які на той час перебували у складі Польщі. Так, в окремих випусках газети «Діло» (м. Львів) за травень-листопад 1923 р. містилися відомості про види на врожайність в окремих регіонах радянської України, посуху на півдні, голод та поширення в зв'язку з ним захворювання тропічною малярією і холерою тощо (оп. 3, спр. 60, арк. 1, 35зв.; спр. 61, арк. 57зв.; спр. 62, арк. 33зв.; спр. 63, арк. 11зв.).

Зворушливе повідомлення про голодування викладачів і студентів виявлено в статті «Становище вищої школи в Києві», опублікованій у друкованому органі української академічної молоді – часописі «Молоде життя» (м. Відень) за травень-червень 1921 р.: «Студенти оповідають, як одного разу їм кинулась у вічі особлива блідність проф. О. Грушевського (брата М. Грушевського). Він сидів мовчки, лекцій не читав. В аудиторії був страшний холод. Коли студенти того дня довідались якимось, що він голодує третій день, зібрали між собою невелику кількість харчових продуктів і відправили їх до помешкання проф. Грушевського» (оп. 3, спр. 4, арк. 22зв.).

На окрему увагу заслуговують статті: «Боротьба з голодом», опублікована в українському двотижневику «Громадський вістник» (м. Прага) від 30 вересня 1921 р. (оп. 3, спр. 37, арк. 1) та «Голод, його причини і боротьба з ним», опублікована в безпартійному двотижневику «Нова Україна» (м. Прага) від 1 липня 1922 р. (оп. 3, спр. 38, арк. 1–3 та зв.). Зокрема, в першій статті визначено географію голоду – «значна частина Росії, України, Донщини, Кубанщини, Кавказу»; подано кількість голодуючих – «на Україні голодує біля 6 мільйонів людей, опріч того на Поволжі і в степовім краї голодує не тільки багацько росіян, татар, киргизів тощо, а й не менш одного мільйонна українців, що там живуть»; висвітлено реакцію української еміграції та загалом світової спільноти на голод, їх бачення щодо надання допомоги голодуючим – «Думка поділилась на три течії: одні – щоб нічого не давати, бо піде все на скріплення большевиків, другі – щоб давати просто населенню помимо

большевиків, треті – щоб давати тільки большевикам, а ті вже передадуть населенню. [...] Тому ми вважаємо найбільш правильним, щоб при боротьбі з голодом всю енергію і завзяття було направлено власне на голод. Незалежно від того, хто і як політично панує в Росії чи на Україні, – треба дати допомогу голодним» (оп. 3, спр. 37, арк. 1). Друга стаття, автором якої є М. Сріблянський (це – псевдонім українського громадського діяча М. Шаповала, який на той час був головою Українського Громадського Комітету в Празі), також містила інформацію про кількість голодуючого населення – «на Україні голодує 9 мільонів, а вся голодуюча людність на Сході Європи обчислюється в 35 мільонів осіб». Аналізуючи причини голоду, серед яких називає світову війну, спеку, революцію 1917 р., автор робить такі висновки: «Большевицький режим приводить за собою голод – такий емпіричний досвід, але ми мусимо зрозуміти через що саме цей режим спричинює голод. [...] Дещо вогкіші області дали хліба в розмірі еквістенц-мінімуму, але і в їх прийшов голод через грабіж. [...] Отже врожаю не вистачило для потреб самої України, але Москва, не зважаючи на це, збирає ще 140 мільонів пудів продналогу, коштом якого удержує свою окупацію» (оп. 3, спр. 38, арк. 1, 1зв., 2зв.).

Частина українських закордонних видань передруковувала відомості з іноземної преси, в яких Україна не згадувалася, однак зі змісту зрозуміло, що під назвою «Росія» подавалися узагальнені географічні межі голоду (наприклад, статті «Голод в Росії», «Совітська Росія» та «Холера в Росії» в непартійній демократичній газеті «Українська трибуна» (м. Варшава), число 71 за 29 липня 1921 р. (оп. 3, спр. 18, арк. 1зв., 2зв.).

Четверту групу представляють листівки та інформаційні видання, спрямовані на організацію допомоги голодуючому населенню України. Вони, зазвичай, містили інформацію про голод в Україні та відомості про міжнародні організації чи їх представництва в Україні, які забезпечували надання допомоги. Серед таких документів найбільше вражає листівка-звернення під назвою «Тим, що забули голодну Україну», опублікована у м. Львові ймовірно в 1922 р. На ній зображено голодуючих дітей і дорослих м. Бердянська та загиблих від голоду дітей і дорослих м. Херсона, а також вміщено вірш О. Олеся «Слухайте». Внизу вказувалися місця й адреси інституцій у Львові, що приймали пожертви на допомогу голодуючим (оп. 1, спр. 727, арк. 51; див. копію).

Уваги вартий також і буклет під назвою «Голод на Україні», опублікований видавництвом Українського Червоного Хреста в Берліні ймовірно в 1922 р. (оп. 1, спр. 4, арк. 32–33 та зв.; див. копію). Це інформаційне видання мало за мету донести до світової спільноти інформацію про голод в Україні та закликала допомогти голодуючому

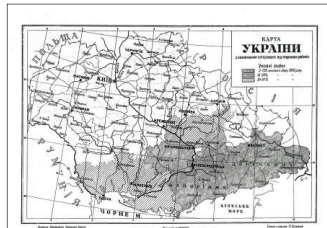
населенню шляхом надсилання грошей, продуктів, одягу тощо. На 2-х сторінках буклету вміщувалися відомості про становище в Україні, зокрема, про посуху, що призвела до неврожаю в Одеській, Катеринославській, Миколаївській, Донецькій і Запорізькій губерніях, захворюваності населення, смертності від голоду; порівняльні статистичні дані врожайності за 1916 р. та 1921 р. й на їх основі цифри щодо потреб у ввезенні в Україну зерна; перелік організацій, через які забезпечувалася світова допомога українцям. Також у буклеті була зображена карта України з позначенням на ній рівня неврожаю та зразки хліба і борошна, виготовлені з різноманітних трав і домішок.

Про збір Українським Червоним Хрестом у Канаді пожертв на допомогу голодуючим в Україні оголошувалося і в листівці Українського Галицького Війська у Вінніпезі під назвою «До всіх Українців і Українок, що хочуть бути людьми!», датованій ймовірно 1921 р. (оп. 1, спр. 106, арк. 78зв.).

Оголошення про збір пожертв на допомогу голодуючому населенню України публікувалися також і в українських закордонних виданнях. Так, в інформаційному тижневику «Українська Республіка» (м. Париж) від 15 грудня 1921 р. повідомлялося про організацію пересилки в Україну та Росію через американський комітет у Парижі споживчих пакунків шляхом перерахування коштів у розмірі 10 доларів. За ці гроші формувалися продуктові посилки, до яких входили: «50 фунтів білого борошна, 25 фунт. рису, 20 банок молока, 10 фунт. жирів, 3 фунт. чаю. Той, хто дістав пакунок на Вкраїні, дає в цьому розписку. Коли б же його не знайшли, – американці повернуть гроші не пізніше як через 3 місяці» (оп. 3, спр. 31, арк. 4зв.). У брошурі Товариства української молоді в Нью-Йорку (США) за вересень 1923 р. говорилося про збір в Америці пожертв для голодуючих України (оп. 1, спр. 595, арк. 34).

Крім того, в ході дослідження голоду в Україні 1921–1923 рр. за документами колекції «Український музей в Празі» слід враховувати, що в оп. № 2 Ф. № 269 зосереджена значна кількість особистих документів державних, громадських, культурних діячів, які, перебуваючи в еміграції, вели активну громадську діяльність і були членами різноманітних організацій, у т. ч. й тих, що долучалися до заходів із допомоги голодуючому населенню України. Цей пласт документів, основну частину якого складає листування, може стати важливим джерелом для вивчення цієї тематики.

Нижче подаються копії та тексти окремих документів про голод в Україні 1921–1923 рр. із колекції «Український музей в Празі» (Ф. № 269), що зберігається в ЦДАГО України (лексика та авторські особливості текстів збережені).

Україна, найхворобливіша Україна через посуху 1921 р. зарла голодує. Найбагатіші губернії П. Одеська, Миколаївська, Катеринославська, Дніпрова і Запорозька найбільш потерпіли від неврожаю. В багатих повітах 80 %, в бідніших поля згоріло від сонця і люди хліба так досить не косили. В цих п'яти губерніях населення виморить понад 9.500.000.

В них було зібрано хліба в 1916 році 6.800.000 тон, в 1921 році 1.600.000 тон. Менше ніж в 1916 р. майже на 76 %.

А в губерніях Дніпрова і Запорозькій тільки 1,7 кгт.

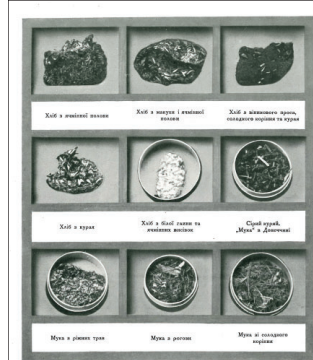
На всій Україні було зібрано хліба в 1916 р. біля 15.000.000 тон, в 1921 р. тільки біля 3.700.000 тон. Менше напівтори 1916 р. майже на 65 %. Населення України в ті часи держалих місяць сподіає майже 29.000.000 людности, дітей більше 11.000.000. Сиріт і напівсиріт — біля 600.000. Коли розвинути, що на одного чоловіка в день найменш потрібно 400 грамів хліба, то на Україну треба ввезти біля 1.000.000 тон зерна.

В Запорозькій, Херсонській і інших місцях вже вмерло від голоду десятки тисяч людей. Уже в випадки камибайзів.

На Україні зворило одних тільки тифам:

1920 р.	біля 1.000.000 людей
1921 р.	біля 600.000 "

Зараз знову з'явилась холера, нею захворіло вже біля 1.000 чоловік.

Кожна може пособити, як окремим голодним людям, так і цілій Україні голодною українською людности, вдоволеною гроши, ладчі, білизни, одяжу и всі інші через організації, які працюють по допомозі голодним на Україні. Це такі організації:

- I. Всесвітній Комітет Агр. Населення (Genève, 5, Passage des Lions)
- II. Всесвітній Комітет Агр. Населення (Genève, 5, Passage des Lions)
- III. Український Червоний Хрест: 1. Харків, Головна Урава, Театральна Площа 7, 2. Київ, Київська Обласна Філія, 3. Міста в Закарпатській, Бердянська — Шахотомбул, Кармен-партас 6.
- IV. А.Р.А. Американська Адміністрація Допомоги.
- V. Український Червоний Хрест: 1. Харків, Головна Урава, Театральна Площа 7, 2. Київ, Київська Обласна Філія, 3. Міста в Закарпатській, Бердянська — Шахотомбул, Кармен-партас 6.

Хто хоче пособити голодному населенню України в не знає, як це зробити, хай запитує одну з вищезазначених організацій.

Буклет Українського Червоного Хреста, опублікований у м. Берлін [1922 р.]
ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 4, арк. 32 та зв., 33.

Тим, що забули „Голодну Україну”.

Діти опухлі з голоду в Бердянську.

Дорослі наслідки опухлі від голоду в м. Бердянська.

Слухайте.

Слухайте, слухайте крик із безодні,
Нашу молитву горюч...
Ми, що обидані й всі засохлі,
Кимсь хоч шукати собою!

Землю укресли ми труном холодниці,
Чорна земля посилає...
Хайба нам, хайба нам, хайба голодним,
Висої кроми і тіла!

Як? Ви не знали, що впаде посуха,
Як — ви не чули нічого?
Де-ж наше серце і очі і вушк,
Де-ж у вас крикати людського?!

Месо ва! Месо нам, месо нам вволю!
Павло давно ми поїли,
Гляньте! По нашому талку волю
Буде розривт мотки.

О, порятуйте, бо ми ратувались,
Іли ми кору і глину,
Крови людської іє ран наувувались,
Мати вернула дитинку.

Землю укресли ми труном холодниці,
Згляньтесь, о згляньтесь на муки...
Хайба нам, хайба нам, хайба голодним!
Хайба нам, хайба, зрякати!

13. V. 1922.

Трупні дітей, що померли на вулицях від голоду, зложені в труну в м. Херсон.

Трупні дітей, що померли на вулицях Херсону в дорозі на авіатар.

Складки приймають всі повітові фінансові інституції. У Львові „Дністер”, вул. Руська ч. 20, Краєвий Союз Кредитовий, Ринок ч. 10 і „Земельний Баш”, Підвале ч. 7, на книжочки „Голодній Україні”.

Листівка-звернення про збір допомоги голодуючим в Україні,
опублікована у м. Львів. [1922 р.]
ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 727, арк. 51.

№ 1

Меморандум

**у справі допомоги голодуючому населенню України,
поданий до Ліги Націй та її представників у справі допомоги
голодуючим, Міжнародного Червоного Хреста
та Червонохресної Спілки, опублікований у виданні
«Вісти Українського Національного Союзу» (число 1)**

Червень 1922 р.

Навівши фактичні дані, після яких більша частини України не може прогнати навіть до початку нового 1922 року, меморандум зазначає ті причини, що викликали голод на Україні.

Всі жахливі страхиття: кількарязова окупація України ворожими арміями – з реквізиціями, евакуаціями та іншими насильствами; війна регулярна, війна партизанська, карні експедиції; руйнування сел і міст; руйнування залізничного транспорту; страшні епідемії тифа та інші – все те пережила за останні три роки та й досі ще переживає Україна. Крім того Україна – юридично майже самостійна, а в дійсності – провінція, підвладна Московщині – несе на собі всі наслідки чужинської, ворожої до себе влади: повне пригноблення ініціативи місцевої людности, відсутність вільного громадського життя, атрофія місцевого самоурядування. Усі оті, вище згадані умовини, майже обеззброїли Україну проти нового страшного ворога, який зловісною марою на неї насувається – проти голода.

Звертаючи Вашу увагу на ті умовини, ми повинні підкреслити, що допомогла акція України проти голоду повинна бути виділена від загальної допомогової організації колишній Російській державі, бо того вимагають дуже важливі обставини.

Зауважимо насамперед, що з частин колишньої Російської держави дві власне тепер перед загрозою голоду: одна Москівщина, друга Україна. Перша з них, на підставі відомого принципу: «горе переможеним!» волітиме скупити усю допомогливу акцію голодним спочатку серед московської людности, а тоді вже може – серед української. Далі, московський большевицький уряд звик дивитись за останні роки на Україну, як на головне харчове джерело московських міст, і позбавити себе того джерела йому було би дуже важко. Через те можна передбачати, що московський уряд і в цьому році буде використовувати ті частини України, де хоч трохи уродило хліба для допомоги не українцям, що голодують, а москалям. Уже й тепер ми маємо звістки, що навіть ті частини України, де урожай був нище середнього, обкладаються по кілька пудів від десятини на користь Москівщини.

Потім Москівщина та Україна не схожі одна до одної по ріжним умовинам – географічним, економічним, етнографічним, не кажучи вже про політичні. Перша має величезні лісові простори, друга майже голий степ. В першій транспорт залізничний і річний зруйнований у далеко меншій мірі ніж в другій. В першій комунальна організація селянського життя, в другій – дрібно-власницьке. В Москівщині звичаї людности відносно їжі, одягу, ogrivannya помешкань зовсім інші, ніж на Україні. Нарешті, по московській інтелігенції большевизм ударив з далеко меншою силою, ніж по українській, вели-

кій частині якої довелося емігрувати, тікаючи від режиму (большовицького), а також і від режиму чужинського (московського).

Таким чином наше бажання окремої запомогової акції для частин України, яким загрожує голод, обґрунтовується на реальних умовах, що заслуговують великої уваги.

Але й окрема допомогова акція не могла б принести максимуму корисних наслідків, коли б вона переводилась виключно чужинцями. Через те ми бажали би, щоб в ті отряди, які будуть призначатися на Україну для допомоги населенню, були запрошені українці. Наша еміграція могла би дати не мало робітників, що понесли би всі свої сили на службу батьківщині.

Та й на Україні мається ще не мало української інтелігенції, що могла б працювати на тому ж ґрунті, але ж на перешкоді тому стоїть большевицька влада, яка не хоче миритися з приватною громадською діяльністю. Є на Україні і організація українського червоного хреста, що могла б принести велику користь в запомоговій акції, але в неї руки зв'язані тією ж бюрократією большевицького уряду.

На підставі вищезазначеного У.Н.С. гадає, що для успіху запомогової акції на Україні необхідно:

1. Щоб запомогова акція в боротьбі з голодом на Україні була виділена од запомогової акції на території Московщини і по можливості доручена окремим організаціям;

2. Вплинути всіми можливими способами на московський радянський уряд (а також і на український), щоб до запомогової акції в боротьбі з голодом на Україні було допущено всі громадянські сили – без різниці партій, з окрема ж, щоб діяльність українського червоного хреста була увільнена од бюрократично адміністративної опіки і поставлена в такі умови, в яких Червоний Хрест має змогу працювати в інших цивілізованих країнах;

3. Допускати в ті запомогові отряди, які будуть направлятись на Україну, діячів з української еміграції;

4. Запомогові отряди, які будуть працювати на Україні, мали б поновняти штат своїх співробітників виключно місцевою українською інтелігенцією.

ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 191. Арк. 14 та зв. Оригінал. Машинопис.

№ 2

Звернення

Українського комітету в Чехословаччині по збору жертв для голодуючих на Україні до українського громадянства на еміграції з проханням допомоги голодуючим українцям

[1922 р.]

Українці. 10 мільонів українського люду вмирає. Над берегами Дніпра і Чорного моря, в найбагатіших частинах України, знищив голод на протязі року більше людського життя, як уся світова війна у цілому світі. Херсонщина, Миколаївщина, Катеринославщина, Запоріжжя, Донеччина – стали пеклом.

Там на вугілля спалені степи. Там села з хатами без стріх, бо солону зі стріх давно поїли зголоднілі люде. Там щезла худоба, коні, щезли собаки, коти та ворони, які також пішли на їду.

Там дійшло до страшного явища – людодїства. Люди в половині вимерли, а останні ждуть страшної неминучої смерті від голоду. Там матері в розпуці убивають дітей, аби тілами їх кормити живих. Там батьки кидають сім'ї та їдуть світ-за-очи, щоби не дивитися на муку близьких. Там трупи неховані лежать по хатах, улицах, полях, а божевільні люде блукають степами.

Так гине Україна, яка на перші вістки про голод на Поволжжі перша дала поміч голодуючим. Український селянин дав для рятування Поволжжя добровільними датками та обов'язковими податками більше, як міг дати – і сьогодні він сам гине. Він гине і майже ні звітки не йде йому поміч. Він гине забутий всіма.

Нещастя, яке стирає зі світа народ, не в невідомих пустелях Африки або в непроходимих джундлах Індії, а таке тут, в Європі, в огнищу і на очах культурного і цивілізованого світа. Цивілізований світ не хоче нас знати, він глухий на розпучливі зойки і стогни, він сліпий на німі погляди мільонів, що тільки одне слово говорять: хліба.

Український народ мусить сам себе рятувати і укр. громадянство, котре живе по за межами Укр. С. Рад. Республіки – під Польщею та на еміграції – приступило до широкої допомогової акції. Пізно воно, але ще не запізно. Укр. еміграція несе велику відвічальність за необзнаомлення світа з тим, що діється на Україні і тому її обов'язком є розглянути найенергічнійшу допомогову діяльність.

Поможім же їм! Поможім тим нещастним чим і як можемо самі та поста-раймося в суспільностий, серед яких живемо знайти чинне співчуття для того найбільшого нещастя, яке може навістити людськість і тепер навістило наш нарід: ГОЛОД.

Комітет, складений із представників Укр. громадських і культурних установ в Ч.С.Р. закликає все укр. громадянство в Ч.С.Р. до сповнення обов'язку: допомогти голодним на Україні. Комітет проголошує на день 6 липня добровільний національний піст. Хай цей день кожний українець сдержиться від їди, а всі видатки призначені на прокормлення його і родини, як і одноденний заробіток віддасть на допомогу голодуючим на Україні.

Хай ніхто не відкажеться від сповнення цього обов'язку. Крім того кожний укр. громадянин повинен повідомити про цю акцію і притягнути до неї тих своїх знайомих, яких ця оповістка не досягне.

Жертви надсилати на адресу: Комітет по збору жертв для голодуючих на Україні, на руки Семена Галицького – Прага III, Шежікова ул. 4, 3 поверх.

Комітет приймає також добровільні датки грошми, одягом, біллям, медикаментами і тим. п. Переведення збору жертв відбувається в такий спосіб: у Празі збирає кожна установа в окрузі своєї діяльності і своїх членів жертви на голодуючих і передає їх комітетові. На провінції створюються збірні пункти при Укр. установах, або при організованих збірницях укр. громадянства, як табори, робітничі організації, кольонії і т. п., а саме: Культ.-просвіт. кружок Йозефів створює збірні пункти в постоях укр. військ. робіт. сотень, «Воля» в Моравській Оставі, Укр. гром. комітет в Братиславі і Подієбрадах, Укр. акад. громада в Берні і Пшибрамі.

Український комітет в Ч.С.Р. по збору жертв для голодуючих на Україні:
За сільсько-господарську академію – Шовгенів і Нянчур Г.

За Культурно-просвітницьке робітниче товариство Воля – Козар Н., Цигран М.

За Українську академічну громаду – Галицький С., Сіманців Г.

За Український громадський комітет – Матюшенко Б, Паливода І.

За Спілку українських лікарів – д-р Літов С., д-р Гончаренко

За команду Українського військового табору – полк. Вольф А., сот. Федик М.

За Український вільний університет – д-р Колесса О., д-р Старосельський

За редакцію «Нової України» – Богацький П.

Виконавчий орган комітету:

Д-р. Матюшенко Б., Галицький С., Федик М.

ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 727. Арк. 50. Оригінал. Машинопис.

№ 3

Лист

**Комітету допомоги українським культурним силам на Україні
при Українській Академічній Громаді в Празі до Ради
Української Академічної Громади з протестом проти обмеження
податку на голодуючих в Україні**

17 лютого 1923 р.

На останніх загальних зборах УАГ знижено податок на голодуючих о половину, віддаючи решту на іншу ціль. Комітет допомоги культурним силам на Україні бачить в цьому фактові недоцінення загальними зборами тяжкої ситуації на Україні і вважає своїм моральним обов'язком зложити перед всім українським студентством в Ч.С.Р., як також і перед окремими його угрупованнями протест проти обмеження того податку, який і без того у відношенні до потреб на Україні і з них впливаючого нашого громадського обов'язку не був зависоко виміреним.

Комітет апелює до Вас, як органу більшої групи студентства не спускати з уваги ні на хвилину факту, що на Україні вже другий рік голод творить страшні спустошення, а жертвою його в першу чергу падають духові робітники Нації. З голодом боротись є під сю хвилю найсвятішим обов'язком кожного живого Українця.

Взиваючи Вас до сповнення цього обов'язку числимо на Вашу активну допомогу для привернення первісної висоти податку на голодуючих, а головне на Ваш рішучий відпір і протест проти евентуального дальшого зниження податку на голодуючих, яке вже деякі одиниці плянують і хотіли би оправдати зниженням мінімуму екзистенції.

За Управу Комітету:

Голова: Заклинський Мирон

Секретар: М. Гайдак

ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 745. Арк. 20. Оригінал. Рукопис.

№ 4

**Витяги
з Бюлетеня Українського пресового бюро в Чехословаччині
про становище в УСРР***Число 23, 6 вересня 1924 р.*

ГОЛОД. – Українська Центральна Комісія допомоги голодуючим одержала повідомлення з Донеччини, що там зростає голод. Зареєстровано 47 000 голодуючих дітей, але допомогу дістають тільки 12 тисяч. Доросла людність не одержує ніякої допомоги. Насінняна допомога ще не дійшла до розподіляючих пунктів.

У Мелітопольському повіті між 5 і 15 серпня зареєстровано 69 випадків смерті малолітніх від голоду. Цілий запас збіжжя виносив на 1 серпня 20 фунтів на родину.

У зв'язку з браком харчів спалахнули у багатьох місцевостях голодні бунти. В Ізюмському повіті селяне вимагають, щоб їм негайно було видано насінняну допомогу й щоб по селах повідкривано харчові пункти. Селяне виганяють агрономів, присланих для того, щоб навчити людність робити харчі з сурогатів. У селі Ново-Михайлівці коло Джанкоя, селяне заарештували совітських агентів аж поки прибуде обіцяна партія харчових продуктів; на виручку з Сімферополя вислано до того села відділ кінноти. У Мелітопольському повіті під час голодного бунту спалено два державні млини й тартак*; за це вислано з губернії 44 особи, в тім числі 9 сільських учителів і 13 робітників Брянського заводу. У Ставропільщині людність одного села спалила помешкання райкома компартії й розгромила майно місцевих комуністів; за це 86 селян віддано під суд; багатьом з них загрожує смертна кара.

ЯК ВОНИ «ЗВЕРТАЮТЬ УВАГУ». – Крім репресивних заходів, як посилка відділів кінноти, віддавання цілих сел. під суд і масових висилок «агітаторів», совітська влада вгамовує голод ще й мирними заходами. На першій місці стоїть рішуче... стягування продналогу. Акція в цім напрямі ведеться так завзято, що навіть у такій неврожайній губернії, як Одещина, деякі села вже сплатили «всі 100 відсотків» належного продподатку («Ек.Ж.» 24.8). Одночасно в неврожайні місцевості влада посилає насінняну запомогу, але та допомога або «ще досі не дійшла», або дійшла, але була звернена назад, бо «не було управляючого». Остання пригода трапилась у Ставрополі, де земельна управа одмовилась прийняти 30 вагонів насіння, бо «від'їхав управляючий» («Правда» 181). Ще один спосіб допомоги голодуючим – це дальший вивіз хліба за кордон. Цей спосіб так подобається людності, що Всеукраїнська центральна рада профспілок прислала владі аж 229 протестів українських професійних організацій проти вивозу в цім році з України збіжжя за кордон. Та найкращим способом «позитивного» поборення голоду треба без сумніву признати постанову ц.к. більшовицької партії влаштувати 21 вересня по цілій Україні – «день урожаю». Перед такою постановою голод мусить остаточно капітулювати.

ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 17. Оригінал. Машинопис.

* Лісопильня.

Число 25, 29 вересня 1924 р.

ВИВОЗЯТЬ. – «Ек. Жизнь» з дня 7-го вересня повідомляє, що між Добровольною Фльотою¹ та Експортхлібом² підписано умову про вивіз 7 мільонів пудів збіжжя, заготовленого в Одеській та Подільській губерніях. Лондонська контора Доброфльоти приступила до жвавого фрахтування кораблів для чорноморсько-азовських портів. Зафрахтовані кораблі насамперед підуть у порти Азовського моря, щоб використати їх повністю, поки море ще не замерзло.

На ґрунті такого жвавого вивозу збіжжя з голодного краю на минулому тижні дійшло до поважних розрухів у Миколаївським та Одеським портах. Грузчики, портові робітники і робітники державних підприємств оповістили страйк проти вивозу хліба за кордон. Нагрузка зерна на кораблі була припинена. Для охорони портів викликано кулеметні відділи.

ПОВСТАНЧИЙ РУХ. – З Буковця повідомляють, що там через Яси одержано звістку про вибух дуже поважного повстання в Одеським районі. Гаслом до повстання послужила відмова селян видавати збіжжя совітській владі. До повсталих селян мало приєднатися військо. Повстанці ніби то рушили на Одесу, куди повтікали представники совітської влади. Кілька магазинів з військовою амуніцією немов би то висаджено в повітря. Дальших відомостей про це повстання не одержано.

У Чигиринському повіті на Київщині протягом останніх трьох місяців оперував повстанчий відділ Оняжка і Цибульського, який доконав багато нападів на совітські склади та комуністичні партійні установи. Большевицьке військо тепер розбило цей відділ, при чім Оняжка й Цибульського розстріляно на місці. У Києві побито «селькора» Уманської селянської газети Запаска, а в с. Григоріївцях на Чернігівщині зроблено замах на убивство селькора Міціяка («Правда» ч. 201).

ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 20зв. Оригінал. Машинопис.

Число 26, 30 вересня 1924 р.

2 900 000 ГОЛОДУЮЧИХ. – Українська центр[альна] статистична управа надіслала до комісії Рикова³ звіт про стан харчової справи на Україні. З цього звіту виходить, що на Україні є вже тепер 2 900 000 селян, які потребують негайної харчової допомоги. У місяці грудні на Катеринославщині харчової допомоги потребуватимуть 80% селянської людності, у Донеччині 60%, на Волині 50%, на Харківщині – 45%, на Київщині – 40%, на Полтавщині і Поділлі по 25%, в Одещині – 20%.

А ВИВОЗИТИ НЕ ПЕРЕСТАЮТЬ. – «Ек. Жизнь» з 13.IX друкує телеграму з Херсону, що там почався експорт збіжжя. До порту прибув перший англійський пароплав.

ЩО НА ЦЕ СЕЛЯНИ. – У селі Царів Дар Херсонс[ького] пов[іту] спалахнули селянські розрухи, приборкані військовою силою. Розрухи виникли на ґрунті вивозу збіжжя з місцевого складу Хлібопродукта⁴, що обурило селян. Збіжжя було призначене до вивозу за кордон. У Царедарській волости ц.р. загинули від посухи всі ярові та озимі посіви, а Поввиконком приобіцяв видати селянам харчову позичку з зібраних у волости запасів, одкупивши їх

од Хлібопродукта. Під час подавлення розрухів забито 5 і поранено 13 селян.

«ЖОРСТОКА» ПОСТАНОВА. – У ч.191 харківс[ьких] «Вістей» знаходимо таку постанову Ради Народніх Комісарів про порядок повернення насінньових позик у 1924 і 1925 рр.: «Наново організовувана масова насінньова допомога людности районів потерпілих від неврожаю вимагає великої готівки. За одне з джерел утворення цих коштів мусить бути повернення насінньових позик, розданих протягом минулих засівних кампаній. Тому повернення зазначених позик, протягом наступного періоду збору їх належить поставити особливо жорстоко і виразно. Спробам ухилитися від повернення насінньових позик належить запобігти в коріні. Позику не повернену в установленій реченць належить стягати беспорним-адміністраційним порядком, нараховуючи 10% на капітал за мин[улий] рік». Такою мовою ще здається не говорила до своїх підданих ні одна влада у світі.

ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 23зв. Оригінал. Машинопис.

Число 27, 14 жовтня 1924 р.

ГОЛОД. – Постановою української Ради Нар[одних] Комісарів відновлено діяльність закритої в минулім році комісії Наслідголоду⁵; склад комісії буде поповнений представниками від сільської людності неврожайних місцевостей, обраними по одному від кожної губернії. Цим офіційно стверджується факт голоду на Україні.

Рівночасно Рада Нар[одних] Комісарів повідомила комісію Рикова, що в неврожайних місцевостях України голод загрожує 2½ мільонам селянських дітей. Харчову допомогу нині дістають лише 97 тисяч дітей. Загальна кількість безпритульних дітей на 15 вересня доходила до 276 тисяч душ, але в дитячих притулках могло поміститись тільки 52 тисячі дітей. Решта покинута на-призволяще.

А вивозити все не перестають! «Ек. Жизнь» (ч.286) повідомляє, що «в Чорноморських портах почалась хлібоекспортна кампанія. В Одеськім порту пароплав «Кам'янець-Подільський» грузиться хлібом нового врожаю. Жвава («усиленная») погрузка хліба йде також у Миколаїв та Новоросійську. Прибувають пароплави й до Херсону».

ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 26зв. Оригінал. Машинопис.

Число 28, 23 жовтня 1924 р.

ГОЛОД. – На Катеринославщині голод набрав застрашуючих розмірів. Селяни вже з місяця серпня харчуються сурогатами. У промислових районах та містах повно голодних, які домагаються заробітку та харчів. Губерніальні запаси вичерпано. Насінняна допомога запізнилась у багатьох повітах. Вислане збіжжя для видачі харчового пайка селянам Мелітопольського та Олександрівського повітів ще не прибуло до розподіляючих пунктів, бо на залізницях панує безладдя. Виконками витратили вже всі свої кошти на організацію захоронків для безпритульних дітей і на відкриття харчових пунктів

для слабих і старих. Катеринославський губвиконком постановив довести до відома українського Раднаркому та комісії Рикова про стан річей у губернії й просити, щоб негайно було вжито рішучих заходів для боротьби з виміранням людности.

Ставропольський губвиконком довів до відома комісії Рикова, що озима площа в цім році дуже зменшилась, бо вчасно не привезено насінняної запомоги. Голодуюче селянство, не дочекавшись розподілу кормової запомоги, спродало 35% робочої й рогатої худоби. Загальна кількість потрібуючих харчової запомоги зросла на 20 вересня до 49 230 душ.

На нараді Центральної комісії незаможних селян України народний комісар хліборобства повідомив, що цього року «з урожаєм нижче 6 пуд. на душу маємо (на Україні) 1 365 тис. десятин з населенням в 1 508 тисяч душ» («Вісти» 228).

«Єдиного сільськогосподарського податку» сплачено на Україні до 1 жовтня 26½ міл. крб. Як легко селянам платити цей податок, видно з численних повідомлень з місць, де говориться, що селяне спродують худобу, щоби вчасно заплатити податок і не викликати екзакуцій.

Масове поширення шкідників і гризунів на Україні набрало таких розмірів, що ставить під серйозну загрозу майбутній урожай. Боротьба з шкідниками досі не дала належних наслідків, бо нема коштів на ту боротьбу.

ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 28 та зв. Оригінал. Машинопис.

Число 30, 9 листопада 1924 р.

ГОЛОД. – На нараді хлібозаготовачів, яка відбулася у Харкові 15 жовтня повідомлено, що «в низці міст нині помічається брак хліба і місцеві Губвнторги вживають ріжних заходів, щоби добути ту чи іншу кількість хліба; гостро стоїть справа з постачанням хліба Правобережжю» («Вісти» 236).

У колегії Укрнаркомвнуторгу розглядали справу заготовки хліба на Україні. Члени наради вважають необхідним просити центральні органи уневажнити наряди Хлібпродукта, Госбанка⁶ та Вукоспілки⁷ на вивіз поза межі України 75% заготовленого хліба. Уневажнити ці наряди треба для того, щоби забезпечити хлібом місцеву людність («Ек.Ж.» 319).

Катеринославський губвиконком для приборкання розрухів, що виникають наслідком раптового зростання хлібних цін, постановив прийти на поміч кооперативам і приватним пекарям, давши їм змогу по дешевій ціні закупати збіжжя і випікати хліб.

Не зважаючи на ці грізні явища, вивіз хліба з України йде далі. За місяць вересень через Одеський порт вивезено понад 500 000 пудів збіжжя. Інтенсивний експорт мав бути також у жовтні й падолисті. Загалом намічено вивезти через Одеський порт коло 12 міл. пуд. збіжжя за кордон («Ек.Ж.» 318).

З такою самою невблаганністю піде здирання с.-г. податку. У своїм звіті на Червонозаводській партійній конференції Чубарь⁸ проговорився, що «цього року податку на Україну, включаючи і відрахування на місцеві потреби буде 92 міл. карб. проти торішніх 54 міл. карб.» («Вісти» 240). Отже неврожай неврожаєм, голод голодом, а Україна мусить цього року заплатити на 38 міл. карб. податку більше, ніж у минулім році. А що платити нема змоги, то

радвіда «вживає заходів». Так, у ч.239 «Вістей» читаємо: «Раднарком ухвалив звернути увагу Харківського і Полтавського Губвиконкому на слабкий темп надходження єдиного податку по цих губерніях. Крім того звертається увага Чернігівського губвиконкому на систематичне відставання Чернігівщини в справі завдань по виконанню єдиного податку. Разом з цим Раднарком доручив Наркомфіну звернути увагу на те, чи не робляться на місцях незаконні акти (?) відносно платників податку, з передачею прокурору Республіки матеріалів про випадки порушення закону».

ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 31. Оригінал. Машинопис.

Число 34, 18 грудня 1924 р.

ГОЛОД. – Харківський губвиконком перевів обслідування голодуючих районів губернії, причім установив, що від посухи загинуло в цім році 67% усіх засівів. Особливо потерпів від неврожаю Ізюмський повіт. Загалом від неврожаю потерпіло 119 волостей з одним міліоном душ людности. Голодуюче селянство з'їло 36% насінняної осінньої позики і продало 70% живого реманенту.

Наслідком голоду все більш зростає число безпритульних дітей. На останнім засіданні пленума ЦК Допдіту повідомлено, що на Україні є нині до 200 тис. безпритульних дітей («Вісти» 265). З них дістають допомогу 30%. А решта? Найбільше безпритульних дітей є в Донбасі та в Одесі.

ПРОДПОДАТОК. – Наркомфін з приємністю зазначає, що на 22.XI зібрано на Україні 53,5 міл. карб. єдиного с.-г. податку, отже виконано 56% завдання («Ек.Ж.» 348). Якою ціною людність платить за цю свою акуратність, видно з тої самої «Ек.Ж.» (ч.343), де в кореспонденції з Харкова повідомляється, що ціни на м'ясо на Україні катастрофічно падають. Так, у Києві ціни на м'ясо впали до 5 коп. за фунт. Значить, населення за безцінь продає худобу, щоб заплатити податок і не стягнути на себе урядових репресій. Це в цілком одвертій формі стверджують і «Вісти», які в ч.269 пишуть: «Стан м'ясного ринку України характеризується, як дуже тяжкий. Селянство продає худобу у великій кількості й ціни на м'ясо, починаючи з місяця травня, безупинно знижуються. Таке явище пояснюється головним чином недородом... На Харківському ринку пропозиція худоби у жовтні ц.р. була на 200% більша, як у минулім році. Селянство продає молодняк і дрібну худобу, а останніми часами і робочу худобу»...

Хто не хоче продавати, в того влада забирає худобу силою й викидає її на ринок. Ось на цю тему яскравий лист селянина М. Романчука в ч.270 «Вістей»: «12 листопада біжучого року прийшов до мене голова Н.-Одеської сільської ради Романенко з двома членами тієї ж ради і за продналог 16 карб. 45 коп. забирають у мене на свій налигач, котрого у мене немає, молоду корову-первістку, тільну, в той момент, коли з цієї сільради мені слід 10 карб. за обчеську роботу – і дають мені строку 2 дні, після яких корова буде продана. Оцінував її в 25 карб., але не виждав часу, через одні сутки, себ-то 13.XI продають її увечері одному деповцю-різнику. 14-го, в останній строк я до фінагента несуч гроші, котрий не прийнявши їх, зазначив мені, що моя корова продана. В кінці-кінців я узнаю, що корова моя 13-го продана пізно увечері

за 20 карб. і досвіта зарізана, з якої винято велике живе теля, яке зі слів самого різника лежало дві години живим і шкурка з нього знята, як із корови. Далі я іду до голови райвиконкому з жалібою, з'ясував йому все, а він питає скільки в мене голів худоби. Я кажу йому: троє коней і одна корова. Він спокійно каже мені: ви вільні. Дозвольте запитати, – пише М. Романчук, – у цих керівників селянського господарства, чи можна таким брудним і мертвам відношенням підняти господарство на порядну і гарну вись».

«Вісти» з приводу цього листа впадають в патетичний тон і репетують «Перевірити – покарати!». Але де вже там карати, коли цей факт є одним з мільона, а викликаються подібні факти самою совітською системою.

ЯК БУДЕ? – Вигляди на майбутній урожай на Україні зарисовуються досить невтішно. Як читаємо в ч.271 «Вістей», площа озимих засівів зменшилась цього року на 8% (6,3 міл. дес. замість торішніх 6,8 міл. дес.). Недосів припадає майже цілком на Одещину (по відомостях «Ек.Ж.» тут недосіяно 24%), Катеринославщину і Донеччину. На Поділлі недосіяно 5% озимого клину. Але й засіяні поля ледве чи дадуть добрий урожай, бо частина зовсім загинула від посухи, що стояла до середини жовтня, а решта дуже потерпіла від різних шкідників – гессенської і шведської мухи та озимої совки. «По весні потрібна буде серйозна допомога з боку держави», – пророкують «Вісти», і, певно, не без підстави.

ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 40зв.–41. Оригінал. Машинопис.

¹ Добровільний флот – підконтрольне уряду радянське морське суднохідне товариство, засноване у 1878 р., включене до Радторгфлоту. 11 січня 1922 р. Раднарком СРСР прийняв декрет про відновлення діяльності Добровільного флоту. Після революції, інтервенції та громадянської війни багато суден виявилися в інших державах під управлінням емігрантського керівництва.

² Керівництво СРСР, розглядаючи експорт хліба як джерело надходження в радянську країну конвертованої валюти, доручило спеціально створеному наприкінці 1923 р. акціонерному товариству «Експортхліб» здійснювати експортні операції з хлібом.

³ Ймовірно, йдеться про Всеросійський комітет допомоги голодуючим. 29 червня 1921 р. М. Горький вніс на розгляд Політбюро ЦК РКП(б) пропозицію про створення Всеросійського комітету допомоги голодуючим. 21 липня 1921 р. ВЦВК затвердив статус новоутвореної організації. Очолив Комітет голова Московської міської ради Л. Каменєв, заступником став О. Риков. Комісію допомоги постраждалому від неврожаю населенню УСРР при ВУЦВК було засновано (за прикладом аналогічної комісії в РСФРР) постановою президії ВУЦВК від 29 червня 1921 р. Комісію очолив голова ВУЦВК Г. Петровський, до її складу було введено представників народних комісаріатів продовольства та земельних справ УСРР, а також ЦК комітетів незаможних селян.

⁴ Державними заготівельниками хліба в Україні виступали одночасно кілька організацій – Всеукраїнська контора Державного банку, Всеукраїнська контора «Хлібопродукту», а також Український хлібозаготівельний і борошномельний трест «Укрхліб».

⁵ Для координації дій щодо рятування голодуючих, при ВЦВК у липні 1921 р. створено Центральну комісію допомоги голодуючим (Допгол), наділену надзвичайними повноваженнями. Основні завдання комісії: з'ясування розмірів голоду, розгляд клопотань про визнання голодуючими окремих губерній і повітів (вони звільнялися від податків і отримували допомогу продовольством), вишукування засобів для боротьби з голодом. Восени 1922 р. Москва офіційно оголосила, що майже повністю припинено голод. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію з боротьби з наслідками голоду (ЦК Наслідгол).

⁶ Державний банк, заснований 12 жовтня 1922 р., регулював грошовий обіг у країні. Було створено єдину грошову систему, яка включала однакові за платіжною силою банківські білети (червінці), казначейські білети (рублі) та розмінні монети.

⁷ Всеукраїнська кооперативна спілка.

⁸ Чубар Влас Якович – Голова Ради Народних Комісарів УСРР (липень 1923 – квітень 1934 р).

There is given the review and collection of documents of the fond № 269 the «Ukrainian Museum in Prague» Collection of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine concerning the famine of 1921–1923 in Ukraine. Documents reveal the activities of Ukrainian civic organizations in exile aimed at helping hungry Ukrainians, and attempts to involve the world community in this process.

Key words: the Famine in Ukraine; the world assistance to Ukrainians; Museum of the liberation struggle of Ukraine; Ukrainian Red Cross; memorandum; printed editions of Ukrainian emigration.

УДК 329.7(=411.16)(477+438.15)«1900/1902»

О. Г. ГУЛА, В. Д. ГУЛА*

СПОГАДИ ЧЛЕНА ЦК БУНДУ
МОЙСЕЯ РАФЕСА ПРО БІЛОСТОЦЬКИЙ
ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ
(1900–1902 РОКИ)

(продовження, початок у № 4(315) за 2018 р.)

Публікується продовження спогадів члена ЦК Бунду М. Рафеса. У наведеній частині документу автор описує вироблення поглядів цієї політичної сили на розв'язання національного питання в Російській імперії, облаштування підпільних типографій, формування керівного складу партії. Також приділена увага діяльності агентів охоронного відділення у лавах Бунду.

Ключові слова: Бунд; національне питання; соціал-демократія; робітничий рух.

Рафес М.**Белостокский период в жизни ЦК Бунда (1900–1902)***[1918–1921]***4. Третий съезд Бунда.**

В декабре 1899 года Белостокский Комитет Бунда получил приглашение послать представителей на третий съезд. Первый учредительный съезд был, как известно, в сентябре 1897 года, 2-й съезд в сентябре 1898 года через несколько месяцев после минского провала, на котором арестован был весь Ц.К. Комитет делегировал Бенче и меня. Сверх того поехал от Белостока и Абрам в качестве представителя от нарождающегося союза кожевников. Съезд происходил в Ковне на специально снятой квартире**. Продолжался он 3 дня. Присутствовало на нем человек 15. Всех участников я вспомнить не могу. Назову только нескольких. Центральный Комитет представлен был Тарасом (Давид Кац), Заграничный Комитет «Джоном» (Миль), специально приехавшим из Женевы. От Минска был Альберт Залкинд, от щетин-

* Гула Оксана Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу технологічного забезпечення архівної справи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Гула Володимир Дмитрович – кандидат історичних наук, докторант відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

** Это было в конце декабря. Из соображений конспирации, чтобы нельзя было охранке напасть на след участников, он был помечен в официальном сообщении датой конца января 1900 года.

щиков, если не ошибаюсь, Залмен, от Лодзи или Варшавы – Цивбе. Дебаты были весьма оживленные, особенно по национальному вопросу, впервые поставленному на обсуждение. Докладчиком выступил по этому вопросу Джон, доказывавший необходимость и своевременность выставления специальных национальных требований еврейского пролетариата и расширить пункт о гражданском равноправии выставлением требования национального равноправия. Подавляющее большинство однако отнеслось холодно к изменению содержания агитации. Принято было однако решение для дальнейшего выяснения вопроса открыть дискуссию на страницах *אידן ארבעטער*¹, издававшегося за границей, равно как по вопросу о независимости Польши.

В общем съезд не произвел на меня удовлетворительного впечатления. Не видно было подготовительной работы по его созыву. Вопросы не были достаточно обсуждены на местах. Не было заготовлено никаких проектов резолюций. На самом съезде в обстановке спешного подпольного обсуждения невозможно было составить сколько-нибудь продуманных резолюций, которые дали бы равнодействующую сводку дебатов. Поэтому, напр., прения об экономической борьбе, после заслушания ряда тут же составленных неудачных резолюций, дали в результате малосодержательную формулировку, предложенную Тарасом, что «экономическая борьба есть одно из средств для развития политического и классового сознания в рабочей массе». Еще бесплоднее оказались дебаты о стачечных кассах. Резолюция гласила, что съезд не может принять никакого общего решения для всех ремесел и всех городов.

5. Белосток – резиденция Ц.К. Бунда

Осенью 1900 года Белосток стал негласной столицей Бунда. Случилось это следующим образом.

В первых числах мая явился к нам на квартиру Тарас в сопровождении неизвестного нам высокого человека, спокойного, медлительного, рассудительного. Тарас был еще сравнительно молодым бундовским деятелем. Политическое воспитание он получил, само собой разумеется, в бундовском Иерусалиме – Вильне. Там он выделился как ловкий конспиратор и организатор и вошел в местный Комитет. После провала Ц.К. летом 1898 г., он остался наследником его компетенции и с редкой быстротой сорганизовал 2-й съезд, на котором он был выбран в члены Ц.К. В это время все видные старые деятели были в тюрьме, ссылке и эмиграции. Исай и Люба Айзенштадт были в Виллойске, Аркадий Кремер, «Владимир» (Наум Левинсон, Коссовский), Глеб (Абрам Мутник) и др. сидели в Москве – Таганке, а впоследствии выпущенные из тюрьмы скрылись за границу. «Учитель» (Лону, Гожанский) был в Якутской области, «Джон» (Миль), «Тимофей» (Копельзон) были в Швейцарии,

Бейнцы (Михаил Избицкий) был выслан в Полтаву, Моисей Душкан был выслан в Екатеринослав, учитель Портной, работавший в Ковне, был в ссылке в Балаганске и т.д.

Неизвестный высокий человек носил прозвище «Ноах» и оказался ковенским учителем Портным, только что приехавшим благополучно из Балаганска, откуда он бежал и был вывезен друзьями в сидении повозки. Он был кооптирован в Ц.К. Тарасом и оба направлялись теперь в Варшаву и по дороге заехали к нам.

Ноах предложил мне работать в «Арбайтер Штимме» и, между прочим, взять на себя постоянный отдел политической агитации, посредством фактов, характеризующих мрачные стороны русского самодержавия. Я дал этому отделу заголовок *וועלט 5'ניצטע*². Факты я мог, между прочим, черпать в изобилии в выходившей тогда оппозиционной газете князя Барятинского «Северный Курьер», оказавшейся, конечно, недолговечной. Статьи свои я высылал в Варшаву, где находилась бундовская типография и где жил Ноах. Впервые они стали появляться с №19, вышедшего осенью 1900 г., приблизительно в сентябре.

В это же время приехал к нам снова Ноах. Он сообщил мне, что я кооптирован в Ц.К., который состоит, таким образом, из трех человек. Тарас будет заведовать техникой, объезжать места, а мы вдвоем будем жить в Белостоке.

С этого момента в течение полутора лет Белосток оставался резиденцией Ц.К., и наша квартира превращается в центр этой резиденции.

Ноах нашел себе комнату на одной из глухих улиц города. Она была без хозяев, без прислуги. Маленькая девочка, дочь дворника, убирала ему комнату и подавала самовар. Ни одна человеческая душа, кроме 1–2 посвященных, не знали его адреса. Я был у него за все время, кажется, не больше одного раза. Зато он ежедневно приходил к нам, нередко 2–3 раза в день. Вдвоем мы разрешали все вопросы, и хотя при такой коллегии из двух человек, решение могло приниматься только единогласно, но неразрешенных споров у нас не бывало. Только по отношению к национальному вопросу у нас было расхождение, но на практике оно разрешалось компромиссом.

То было чрезвычайно интересное время. Революционное движение начинало выходить из спячки, в которую оно впало благодаря массовым провалам 1898 года в связи с первым съездом Российской С.Д.Р. Партии. Студенческое движение начавшееся в 1899 году всколыхнуло Россию. В Харькове 1 мая произошла внушительная рабочая демонстрация. Революционное настроение явно нарастало. Собиралась выходить «Искра», из которой по замыслам ее организаторов Ленина, Мартова и Потресова «должно было разгореться пламя».

Как раз в эту пору пришло письмо в Ц.К. от Мартова из Полтавы. Оно было написано химическими чернилами между строками

ординарного текста. Он критиковал работу Бунда за последнее время, увлечение экономической борьбой, пренебрежение политикой и чисто социалистической агитацией, замыкание в узком кругу вместо работы в общероссийском масштабе. Кустарничество, выражающееся, между прочим, в том, что «Бунд развлекается выпуском кучи местных газет».

Скоро после этого Ленин, Мартов и Потресов выехали за границу, и в декабре вышел первый № «Искры». Ноах и Заграничный Комитет относились с большой опаской к грядущему органу с точки зрения позиции, которую он займет по отношению к Бунду, и действительность оправдала их опасения в значительной мере.

6. Литература и типографии.

Я упомянул, что бундовская типография находилась в то время в Варшаве. Она имела только еврейский шрифт и в ней печатались עמיטע אָרטעלעך³ листки и местные органы. Виленский Комитет одно время тоже имел еврейскую типографию, в которой печатал свой מאָנקנסאלק⁴. Но с одной стороны, Варшавская типография решительно не справлялась с работой. Печатание листков для Ц.К. и для местных комитетов отнимало у нее массу времени и непрерывно отвлекало ее от набирания עמיטע אָרטעלעך, которая поэтому выходила слишком редко. Тем более, что последние №№ были весьма объемисты, так как жизнь выдвигала множество вопросов. С другой стороны, выросла настоящая потребность в русской типографии для агитации среди интеллигенции и для работы на юге России. Виленский Комитет скоро завел для себя русскую типографию, из которой осенью 1901 года вышел первый русский листок, написанный Гуревичем и посвященный мракобесной деятельности нового виленского губернатора фон Валя, позднее получившего печальную известность благодаря порке еврейских рабочих и покушению на него Леккерта. Ц.К. пользовался иногда этой типографией и мне пришлось в ней побывать, разумеется, с подобающими предосторожностями. Это было поздно вечером и я застал ее в свернутом состоянии. Работал в ней Шолом, наборщик со своей женой. Станок, шрифт и кассы были искусно скрыты в комод, и снаружи не было никаких подозрительных признаков. При работе ящики выдвигались, в секунду их можно было вдвинуть. Помещалась она на Полтавской улице, недалеко от пересыльной тюрьмы. Там было напечатано написанное Ноахом воззвание к еврейскому обществу по поводу ограничения прав евреев на образование. Там печатались Минские листки против независимых и т.д.

Но мы скоро получили возможность пользоваться в экстренных случаях и другой русской типографией. Петербургский Союз борьбы, издававший «Рабочую мысль» вздумал поставить новую типографию

для печатания брошюр. Оборудовать ее взялся Сергей (Зельдов, Неманский) живший тогда в Петербурге и бывший членом Союза. Он решил поставить ее, во избежание провала, далеко от СПб и избрал для этого Варшаву. Станок изготовил Сроль Михель Каплинский в своей Двинской слесарной мастерской. Тогда никому и не снилось, что руки, изготовлявшие для нелегальных организаций типографские станки, получали серебрянники из рук Зубатова⁵. За вполне оборудованный станок он взимал 75 рублей.

И в этой типографии мне пришлось побывать, на этот раз среди белого дня, и я застал ее в полном ходу. В середине комнаты на столе стоял небольшой станок, вершков 10 в длину и вершков 6 в ширину. Каждое толкательное движение руками отпечатывало один экземпляр (одну страницу) после чего валиком, напитанным типографской краской смачивался набор. Существовала она на людной улице, во дворе большого дома под видом переплетной.

Этой типографией, по соглашению с Петербургским Союзом борьбы, мы могли время от времени пользоваться для своих нужд. Там мы напечатали прежде всего «Воззвание к еврейской интеллигенции», написанное мною. Оно представляло довольно значительную брошюру и поспело как раз к 4-ому съезду. Оно было потом несколько раз перепечатано за границей по русски и по польски. В резолюциях 4-го съезда по XVIII пункту порядка дня «о средствах привлечения симпатий общества» издание такой брошюры указано, как одна из мер, которую еще предстоит осуществить. Но это было сделано потому, что, в интересах конспирации, съезд был датирован в отчете концом апреля, тогда как на самом деле он происходил в двадцатых числах мая. Там же мы напечатали в виде брошюры отчет о 4-ом съезде, перепечатанный потом тоже многократно по русски, по еврейски и по польски, и помещенный в 1906 г. в первом выпуске «Материалов по истории евр. движения».

Для более быстрого печатания ברעָ עמיטש мы решили завести вторую еврейскую типографию. Тарас предложил поставить ее в Кишиневе и сэтой целью поехал туда для работы. Типография была оборудована. В ней работала также Лиза Амстердам, вдова известного витебского деятеля, утонувшего в Днепре во время высылки в Оршу. Типография эта напечатала между прочим прокламацию Ц.К. к 1-ому мая 1901 года. С этой прокламацией вышло много путаницы, благодаря многократной рассеянности, которую к нашему изумлению проявил в тот ответственный момент Тарас. Часть ее провалилась и она едва-едва поспела к сроку для распространения. Анна выехала в Брест, где встретилась с Тарасом и отвезла часть прокламаций в Варшаву. В Минск повез их я.

Особенно много забот приложили мы к выпуску № 25 ברעָ עמיטש., который, согласно постановлению 4 съезда, должен был быть выпу-

щенным, как юбилейный. Он должен был печататься у нас по еврейски, а за границей по русски и польски. Номер носил праздничный характер, заключал в себе ряд обзрений и между прочим на отдельном листе, отпечатанном за границей, помещены были портреты вождей социализма в Зап. Европе. Но главным украшением его было множество поздравлений от заграничных лидеров и русских организаций. Были таковые от Геда, Вальяна, Каутского, Бебеля и др. Из организаций были от «Союза Русс. С.Д. за границей», от «Искры», от «Южного Рабочего», от Польской С.Д. и др. Эти приветствия нами очень ценились, и благодаря им юбилейный номер получил действительно интернациональный торжественный характер. Однако судьба еврейского издания была весьма плачевная. Оно печаталось в Варшаве, так как Кишиневская типография тогда, из за замеченного слежения, была ликвидирована. Большая часть отпечатанных номеров была отправлена на вокзал для сдачи в багаж. Отправлял ее Хаим Закон (Даниил). Таможенный надсмотрщик его остановил и спросил, что в корзине. Тот ответил почему-то «Кожа». Потребовали открыть. Закон пошел якобы за ключом и скрылся, груз пропал. Рассказывали, что Хаим был так потрясен этим несчастьем, что плакал, как ребенок*. Поздно ночью раздался звонок в нашу квартиру. То Лиза Амстердам, бесконечно расстроенная, примчалась к нам в Белосток из Варшавы сообщить об этой истории. Пришлось примириться со случившимся. Оставшиеся экземпляры были с величайшими предосторожностями разосланы по местам в чемоданах с двойным дном, и организации вынуждены были довольствоваться одной третью того, что должны были получить.

7. Четвертый съезд Бунда.

Через год после III съезда мы с Ноахом нашли необходимым созвать новый съезд. Жизнь шла быстро, возникали и требовали пересмотра и разрешения многие вопросы. Мы нашли, что удобнее всего созвать его в Белостоке, где под нашим непосредственным надзором организацию его можно было провести успешнее.

Мы сняли для этого заблаговременно квартиру в одном из переулков Ханайкес. Квартиронанимателем был, если не ошибаюсь, Довид ткач. Съезд открылся, как я уже говорил выше, в двадцатых числах мая. Это время мы сочли наиболее удобным, так как майская страда повсюду давно закончилась и бдительность жандармерии должна была притупиться. Само собою разумеется, что в конце апреля – как мы писали потом в отчете для отвода глаз – никакой съезд не мог бы благополучно пройти, так как в это время подымали на ноги все охранные силы.

* Возможно, впрочем, что в этой корзине заключалась литература, транспортированная из-за границы, а юбилейный номер арестован был в транспортной конторе «Надежды». Самые факты я хорошо помню.

Делегатом присутствовало на съезде 24 человека.

От белостокского комитета делегированы были Бенче и Анна. Абрам, как и на третьем съезде, представлял интересы будущего союза кожевников. Для конспирации в отчете этот союз, как еще неоформленный, не подавался, а говорилось об «еще одной профессиональной организации». Другая профессиональная организация – союз щетинщиков – представлена была Залменом. От Вильны был Арон Вайнштейн (позднее «Рахмиил») недавно вернувшийся из-за границы. От Гомеля были два делегата, один из них – Абесгауз. От Двинска – Сроль-Михель Каплинский. От Лодзи был Миша, т.е. Михаил Гольдман, будущий Либер, недавно вернувшийся из-за границы. От Варшавы – Хаим Закон. От Бердичева – Алтер Кожевник и от Житомира Исаак Мицкун («Карл»). Ради конспирации оба эти города не были названы в отчете, а вместо этого говорилось глухо о «двух южных городах России». От Гродно был вольноопределяющийся Ботвинник, от Ковно – Файвель Сапожник. От Ц.К. были Ноах и я. Был на съезде Сергей Неманский. Были еще представители от Витебска и Минска, которых я сейчас не могу назвать с уверенностью. Съезд продолжался 5 дней, но так как несколько делегатов не имели никакой возможности дольше оставаться, то последний день съезда был превращен в конференцию, решения которой, однако, были так же обязательны, как и резолюции съезда*.

К этому съезду, вследствие опыта Ковенского съезда, мы сочли необходимым заготовить проекты некоторых резолюций. Выработывали мы их с Ноахом вдвоем. Один раз участвовал в их обсуждении Неманский, приехавший из СПб. Заготовили мы между прочим резолюции по национальному вопросу, об отношении Бунда к Р.С.Д.Р.П. и о сионизме. Эти резолюции целиком были приняты съездом. Необходимо отметить, что дискуссию по национальному вопросу, которую постановил открыть третий съезд на страницах *רעטעבראָ עשידיא*, сильно запоздала своим появлением. Первые статьи в № 11 появились на свет в напечатанном виде уже после съезда. Базисом при составлении резолюций послужили для нас прения на Брюнском партийтаге австрийской с. демократии⁶.

В виду того, что отчет о 4-ом съезде дает верную и довольно подробную картину того, что происходило на нем**, я не буду останавливаться на принятых резолюциях. Это отняло бы слишком много места, которым мы не располагаем. Я коснусь только резолюции по национальному вопросу.

* Она считается *четвертой* конференцией Бунда. Предыдущая, третья, на которой я тоже присутствовал, происходила в Варшаве весной 1900 года.

** Объяснения к резолюциям об экономическом терроре, о средствах против насилий со стороны полиции и о демонстрациях написаны были Ноахом. Остальное – мною.

В отчете соответственно требования конспирации не назывались никакие имена. Были сгруппированы в нем 3 течения. Первое представлено было одним только оратором Х. Другое противоположное названо в отчете группой Д. И наконец среднее, промежуточное, обозначено буквой Б. Так как обычное деление на правое и левое крыла сюда неприменимо, то мы назовем их *בונדוויסטיש*⁷ и *בונדוויש*⁸, а между ними центр. «Бундистское» крыло представлял тогда в единственном числе Либер, центр возглавлялся Ноахом, но к нему же принадлежали Арон Вайнштейн, Хаим Закон и др., «Бундовское» крыло представлялось Анной, мною, Бенче, Абрамом и др.

Предложенная нами резолюция, выработанная сообща Ноахом и мною, представляла собою компромисс между центром и «бундовским» течением. Он заключался в следующем.

Резолюция заключала в себе две части: одну программную, другую практическую, актуальную. Третий съезд подавляющим большинством голосов отверг предложение Джона выступить с немедленным выставлением требования национального равноправия. Эта самая позиция целиком сохранена в резолюции. Но в то же время она пытается в первой своей части дать програмное решение национального вопроса не в смысле территориальной национальной автономии, а в смысле персональной, культурной. Это соединение удовлетворило оба течения, но, конечно, не удовлетворило Либера, требовавшего *немедленного* выставления национальных требований.

Конечно, то что нашел «несвоевременным» четвертый съезд, мог найти вполне своевременным какой-нибудь из ближайших съездов. Так оно, по неизбежной логике вещей, и случилось. Этому способствовали, впрочем, в весьма сильной степени страстные и далеко несправедливые нападки на резолюции IV съезда, которые стали помещаться в «Искре». Необходимость отвечать на обвинения тем самым привлекали к этому вопросу больше внимания, чем это прошло бы при других условиях. Одним из таких ответов явилась брошюра «О национальной автономии и федеративном устройстве Партии», написанная В. Коссовским, пересланная в рукописи к нам в Белосток и здесь переработанная.

Не останавливаясь больше на резолюциях IV съезда, я воспользуюсь моментом, чтобы раскрыть те из законспирированных в отчете точками вопросы и постановления, которые я могу вспомнить. Один из таких трех вопросов порядка дня касался необходимости работы среди христианских рабочих ввиду того, что отсталость их сильнейшим образом тормозила дальнейшее развитие еврейского рабочего движения. В резолюции по вопросу о деятельности Бунда на юге России, умолчанный пункт 2) говорил о необходимости объезда городов юга для обследования и установления связи.

На съезде произведены были выборы Ц.К. Происходили они не просто тайно, а трижды тайно. Не только тайно от полиции и вообще всего света, кроме собравшихся, не только тайной подачей голосов, но и самый результат оставался тайной для избирателей. Все записки были вручены Ноаху. В одиночестве он их подсчитал и потом тайно оповестил избранных. Может быть, благодаря такой системе выборов, у меня в памяти не сохранилось никаких имен и никаких цифр о распределении голосов. Знаю только, что и после съезда все осталось по-прежнему. Мы с Ноахом оставались вдвоем в Белостоке и вершали дела Бунда.

По окончании съезда все участники, кроме нескольких разъехавшихся, собрались вечером у нас на квартире. Самовар шипел, пили чай, закусывали, и весело болтали. Никогда не чувствовалось такого подъема духа, такой бодрости, как тогда. Съезд прошел удачно, хотя Сроль-Михель был его участником, хотя он вместе с другими проводил у нас прощальный вечер и хотя Зубатов, как видно из писем Мани Вильбушевич, опубликованных в журнале «Былое», знал от нея, что в Белостоке «свадьба» и немедленно по телеграфу скликал туда своих шпионов. Приходится сказать вместе с Гамлетом: «Много есть, друг Горацио, на свете вещей, которых понять нельзя»⁹. Тогда однако мы не подозревали опасностей, угрожавших нам. Громадное удовлетворение заключалось в том, что съезд внутренне прошел прекрасно, что многочисленные вопросы были благополучно разрешены, что на съезде обнаружился значительный шаг вперед сравнительно с предыдущим съездом. Участники разъехались с тем, чтобы с новой бодростью повести рабочее движение к грядущей революции.

(продовження буде)

¹ רעטעבראָ עשידיא (ідіш) – «Єврейський робітник» – один із друкованих органів Бунду, що видавався у Швейцарії.

² רעטצניפֿ טלעוו (ідіш) – темний світ.

³ רעטעבראָ עמיטש (ідіш) – «Робітничий голос» – головний друкований орган Бунду, що виходив на території Російської імперії.

⁴ רמאקנסאלק (ідіш) – «Класова боротьба».

⁵ Ізраїль Каплінський – агент охоронного відділення в лавах Бунду. Був заарештований 1898 р. у підпільній типографії в Бобруйську, після чого погодився на співпрацю з політичною поліцією. При цьому він відігравав значну роль у Бунді, будучи агентом ЦК [Козьмин Б. С. В. Зубатов и его корреспонденты. Среди охранников, жандармов и провокаторов. Москва–Ленинград, 1928. С. 99].

⁶ На партійному з'їзді, який відбувся 1899 р. у Брюнні (нині – Брно), була прийнята програма, покликана нейтралізувати політичні прояви національної боротьби. Резолюція з'їзду містить заклик перетворити Австрію на «державу,

що представляє демократичний союз національностей»; історичні коронні землі повинні бути перетворені на «національно-відмежовані самоврядні корпорації», в кожній з яких законодавство і управління знаходилися б у руках Національних палат, що обираються на основі загального, прямого і рівного голосування; всі самоврядні області однієї і тієї ж нації утворюють разом «національний союз». Оскільки відкидались будь-які національні привілеї, відкидалось і поняття державної мови. Ця програма була негативно сприйнята В. Леніним, який вбачав у ній відхід від інтернаціоналізму і, як наслідок, зростання реформістських та націоналістичних тенденцій в ідеології партії. Ця оцінка Брюнської програми була згодом екстрапольована більшовиками на національну програму Бунду [*Лозинский С. Брюннский партейтаг // Еврейская энциклопедия. Т. 5. 1910. С. 49–50*].

⁷ שיטסידנוב (ідіш) – бундистське.

⁸ שידנוב (ідіш) – бундівське.

⁹ На нашу думку, така ситуація пояснювалася баченням С. Зубатова щодо перспективних шляхів боротьби з революційним рухом. Саме в цей час почали створюватися підконтрольні політичній поліції соціалістичні організації, що висували на перший план вимоги економічного характеру. Ці організації були покликані відтягнути маси від політичних супротивників самодержавства, перетворивши їх на штаби без армій. У такій ситуації масові затримання могли лише збільшити їхню популярність серед опозиційно налаштованої громадськості.

The continuation of memories of Bund Central Committee member M. Rafes is published. In this part of the document, the author describes the development of the views of this political force on the resolution of the national question in the Russian Empire, the arrangement of underground typography, the formation of the leadership of the party. Also attention is paid to the agents of the security department in the Bund ranks.

Key words: Bund, national question; social democracy; labor movement.

УДК 930.253:929Корчак«1914/1918»

Ю. В. ОРЕЛ*

**ДОКУМЕНТИ ПРО СЛУЖБУ
ЯНУША КОРЧАКА (Г. О. ГОЛЬДШМІТА) ПІД ЧАС ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВІДДІЛІ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ,
ЩО ПОСТРАЖДАЛО ВІД ВІЙНИ
КОМІТЕТУ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ
ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ**

Вперше порушується тема праці Януша Корчака (Г. О. Гольдшміта) під час Першої світової війни у відділі допомоги населенню, що постраждало від війни Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу, та публікуються заява і анкета, заповнені ним під час приймання на роботу.

Ключові слова: Януш Корчак; Перша світова війна; біженці; Всеросійський земський союз.

Видатний педагог Януш Корчак (Генрик Гольдшміт) під час Першої світової війни працював у військових госпіталях, а потім у дитячих притулках в Україні. Саме в цей час була написана велика книга вченого «Як любити дитину», що стала відповіддю на питання: як виправити світ, наповнений стражданнями, породженими страшною війною? Однак цей важливий період життя педагога все ще залишається маловивченим. Це можна пояснити лише тим, що документи фондів установ, які діяли під час Першої світової війни, не завжди добре збереглися. Варто відзначити публікації листів Януша Корчака¹ та листів Ісака Еліасберга² до нього 1916–1917 рр, здійснені авторкою цієї статті. З них видно, як формувалися погляди видатного педагога на основні засади виховання дітей та молоді.

У 1914–1917 рр. Г. Гольдшміт працював лікарем 2-го лазарету 4-ої піхотної армії³, після чого був звільнений зі служби у зв'язку з погіршенням стану здоров'я⁴. Відповідно до щоденникових записів, із вересня 1917 р. до літа 1918 р. він працював у дитячих закладах Києва та співпрацював із будинком для польських дітей, організованим Мариною Фальською⁵. У щоденнику Януш Корчак згадував про працю в госпіталях для дітей під Києвом⁶, ймовірно заснованих відділеннями Всеросійського земського союзу. Однак документальні свідчення про цю роботу раніше не були оприлюднені. Таким чином документи, що

* Орел Юлія Володимирівна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

публікуються нижче, становлять значний науковий інтерес для дослідників життя видатного педагога як в Україні, так і за кордоном.

Всеросійський земський союз (ВСЗ), заснований 25 липня 1914 р., провадив роботу з підтримки поранених солдат та біженців, надаючи медико-санітарну допомогу, організовуючи харчові пункти на шляхах руху людей. Співробітники Союзу працювали на будівництві окопів та споруд, призначених для потреб армії, організували низку підприємств, що виготовляли продукцію, необхідну для забезпечення військових амуніцією та продуктами харчування, займалися постачанням та заготівлею всього необхідного для життя солдатів⁷. Діяльність відділів Всеросійського земського союзу охоплювала губернії, що прилягали до зони бойових дій. На території України діяльність місцевих відділень Всеросійського земського союзу була підпорядкована Комітету Південно-Західного фронту (початково – Галицького), заснованого 16 січня 1915 р.⁸ Із серпня 1915 р. при Комітеті розпочав роботу відділ допомоги біженцям, що пізніше був перейменований у відділ допомоги населенню, що постраждало від війни⁹. При цьому відділі працював створений восени 1915 р. підвідділ допомоги дітям. Початково вважалося, що завдання опіки над дітьми можуть взяти на себе відділення «Тетянинського комітету»¹⁰, але зі збільшенням кількості біженців, а відтак і дітей, що залишилися без опіки дорослих, які, здебільшого, через складні умови евакуації потребували медико-санітарної допомоги, було вирішено заснувати окремий підвідділ, що займався б справами дітей.

На засіданні відділу з облаштування біженців ВСЗ від 17 вересня 1915 р. розглядалося питання захисту дітей під час війни, зокрема, у доповіді історика і громадсько-політичного діяча С. В. Бахрушина йшлося про те, що «Відомості, які надходять з фронту малюють страшну картину, в якій знаходяться діти біженців. Втративши батьків і родичів, вони потрапляють у стан повної безпорадності, масами помираючи від нестачі харчування, одягу і епідемій»¹¹. Також учений зазначав, що необхідно налагодити систематичну допомогу біженцям під час евакуації та організувати притулки у центральних губерніях.

Новоутворений підрозділ організовував роботу ясел і притулків у прифронтовій зоні та направляв дітей у більш безпечні прифронтові губернії¹². Особливо великі проблеми з опікою над дітьми виникли на початку війни, коли з прифронтових територій ринула велика кількість біженців, а організаційна структура органів допомоги дітям ще не була сформована. Наприклад, завідувачка ясел у с. Великий Жолудськ Волинської губернії Р. Кайзерман у звіті від 10 вересня 1915 р. зазначала, що у яслах на той момент знаходилося 57 дітей, підібраних співробітниками по околиць селах і лісах; з них 3 були сиротами, 5 загубили батьків, а 44 були напівсиротами, хоча у закладі й намагалися не приймати дітей, які знаходилися під опікою дорослих¹³.

У звіті Є. М. Клунної, зокрема, йшлося про організацію установ із допомоги дітям у Київській губернії: 16 вересня 1915 р. були відкриті перші ясла у Гостомелі, пізніше відкрито ще 5 ясел у Бородянці, Фастові, Радомишлі, на Борщагівці і станції Бобринській¹⁴. Представники ВСЗ на різноманітних засіданнях, що відбувалися в 1915–1916 рр. у Києві, Санкт-Петербурзі та Москві, наголошували, що «питання допомоги дітям жертвам війни є питанням першочергового державного значення»¹⁵, що потребує невідкладних заходів.

У справі допомоги дітям-біженцям Комітет Південно-Західного фронту ВСЗ наголошував на тимчасовому характері цієї допомоги, оскільки головним завданням установ Комітету була допомога під час евакуації, у той час як діяльність стаціонарних притулків повинна була знаходитись під патронатом місцевих земських установ. Передбачалося, що діти будуть евакуйовуватись силами Комітету у Київ, звідки, у разі потреби, будуть направлені у постійні притулки¹⁶. У звіті про організацію допомоги дітям у Києві у 1915 р. зазначалося, що за період з 19 вересня до 9 жовтня 1915 р. співробітники Комітету зареєстрували 150 дітей, які пізніше були направлені у притулок (діти до 14 років) та у трудову артіль «Тетянинського комітету» (діти старше 14 років)¹⁷.

Звичайно, велике переміщення людей не могло не викликати розповсюдження хвороб, особливо вразливими до яких були діти, ослаблені в умовах тривалих переїздів без можливості задовольнити основні гігієнічні норми. У зв'язку з цим у різних місцях на шляху слідування біженців створювалися карантинні будинки. Так, під Києвом було відкрито 2 таких заклади, зокрема, 1 із них функціонував у Святошині, згодом переміщений до Києва (вул. Ділова, 2)¹⁸.

Відповідно до відомостей, при Комітеті Південно-Західного фронту ВСЗ у Київській губернії діяли такі заклади допомоги дітям: у Гостомелі, Бородянці, Малині, Фастові, Білій Церкві, Миронівці, на станції Бобринська, у Знаменці, Гурівщині, Ставищах, Коростишеві, Макарові, Радомишлі та Забуянні¹⁹. Деякі з цих ясел були ліквідовані наприкінці 1916 р. У якихось із перерахованих закладів міг трудитися під час війни і Г. Гольдшміт, проте у виявлених документах не вказано, де саме.

Станом на 1 грудня 1916 р., коли масовий потік біженців уже ослаб, у Києві діяло 3 пункти допомоги дітям, організованих Комітетом: на Сирці, що складався з 8 осіб персоналу та 145 вихованців; на вул. Ділова, 2, у якому працювало 4 особи персоналу та перебувало 70 дітей, та на вул. Володимирська, 63, при якому працювало 3 особи персоналу та утримувалося 50 вихованців²⁰.

З 1 березня 1918 р. розпочалася ліквідація установ, пов'язаних із Всеросійським земським союзом²¹, тому документи за період із кінця 1917 р. збереглися лише фрагментарно, що не дозволило більш повно дослідити, в яких саме закладах працював Г. Гольдшміт у той час.

У його особовій справі, що зберігається у фонді № 715 «Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу», не виявлено документів чи відміток про звільнення.

Нижче публікуються 2 документи, пов'язані зі службою Г. Гольдшміта у дитячих закладах, організованих Комітетом Південно-західного фронту ВЗС: заява про приймання на роботу та анкета. Ці документи є досить формалізовані й короткі, проте проливають світло на той період життя видатного педагога, який ще й нині залишається малодослідженим, а саме на його діяльність під час Першої світової війни у Києві та прилеглих місцевостях. Крім того, надзвичайно інформативною для дослідників є резолюція на заяві (див. док. № 1), у якій зазначено, що Г. Гольдшміт був зарахований до установи на посаду інструктора-педагога, отже вже в той час він прагнув присвятити себе вихованню дітей (хоча зі щоденника ми знаємо, що йому довелося працювати і лікарем).

Документи публікуються вперше.

Тексти документів подано за сучасними правилами правопису зі збереженням мовних особливостей автора. Граматичні помилки, описки виправлено без застереження. Авторські скорочення, відновлені упорядником, взято у квадратні дужки. Місце і час створення документів визначено за їхнім змістом і авторським датуванням. Якщо дату документа встановлено за змістом, її зазначено у квадратних дужках. Власноручні підписи на документах у публікації подано курсивом.

¹ Орел Ю. В. Унікальна колекція листів Януша Корчака часів Першої світової війни у фондах ЦДІАК України // Архіви України. 2012. № 4. С. 137–179.

² Орел Ю. В. Януш Корчак і І. Еліасберг в роки Першої світової війни: листування // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2014. Т. 156. С. 84–87.

³ Орел Ю. В. Унікальна колекція листів Януша Корчака часів Першої світової війни у фондах ЦДІАК України // Архіви України. 2012. № 4. С. 139.

⁴ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 715. Оп. 3. Спр. 4164. Арк. 2.

⁵ Ольчак-Ронікер. І. Януш Корчак. Сторінками біографії. Київ, 2012. С. 193.

⁶ Falkowska M. Kalendarium życia, działalności i twórczości Janusza Korczaka. Warszawa, 1978. S. 26.

⁷ Донік О. М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності // Український історичний журнал. 2014. № 3. С. 25.

⁸ Передмова до опису // ЦДІАК України. Ф. 715 «Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу». Оп. 1. Т. 1. С. 1.

⁹ Зміст опису // ЦДІАК України. Ф. 715 «Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу». Оп. 1. Т. 1. С. 2.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1746. Арк. 8; «Тетянинський комітет» – Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Мико-

лаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій (14.09.1914 – 02.1917).

¹¹ Там само. Арк. 20.

¹² *Донік О. М.* Всеросійський земський союз в Україні... С. 33.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1746. Арк. 3.

¹⁴ Там само. Арк. 23.

¹⁵ Там само. Арк. 36.

¹⁶ Там само. Арк. 8.

¹⁷ Там само. Арк. 38.

¹⁸ Там само. Арк. 38зв.

¹⁹ Там само. Спр. 1576. Арк. 549.

²⁰ Там само. Арк. 535.

²¹ Передмова до опису // ЦДІАК України. Ф. 715 «Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу». Оп. 1. Т. 1. С. 2.

№ 1

1917 р., вересня 22. – Заява Г. О. Гольдшміта завідувачу відділу допомоги населенню, що постраждало від війни Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу про зарахування на службу

Настоящим имею честь просить зачислить меня на службу по Отделу помощи населению, пострадавшему от войны.

Гольдшміт

Резолюції: «Принят 19 сентября. Зачислен». [Без підпису].

«Выяснить оклад жал[ованья] с завед[ующим] отделом и просить предоставить работу на Влад[имирском] Стане» [Підпис].

«Зачислить с 1 октября 1917 г. инструктором-педагогом. Жалов[анье] 200 р. Содерж[ание]. 120% прибавки. На Владимирском Стане. [П. Клюев]».

ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 3. Спр. 4164. Арк. 3. Автограф.

№ 2

[1917 р.] – Анкета, заповнена Г. О. Гольдшмітом під час вступу на роботу у відділ допомоги населенню, що постраждало від війни Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу

Название отдела: *помощи населению, пострадавшему от войны*

1) Фамилия: *Гольдшмит*

2) Имя: *Генрих*

3) Отчество: *Осипович*

4) Год рождения: *1878*

- 5) Сословие: *мещанское*, губернии *Варшавской* уезда *Варшавского* города *Варшавы*
- 6) Вероисповедание: *еврей*
- 7) Подданство: *русское*
- 8) Семейное положение: *холост*
- 9) Какие документы приложены: *копия свидетельства об увольнении от воинской повинности*
- 10) Образование: *медицинский факультет*
- 11) Отношение к отбыванию воинской повинности: *уволен по болезни*
- 12) Занятие до поступления в Союз: *директор приюта, врач детских болезней.*

ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 3. Спр. 4164. Арк. 4. Оригінал

The theme of the work of Janusz Korczak (H.Goldszmidt) during the First World War in the department of aid to the people affected by the war of the Committee of the Southwestern Front of the All-Russian Zemstvo Union was investigated in the article. There is published application and a questionnaire filled up by Goldszmit during the recruitment process.

Key words: Janusz Korczak; First World War; All-Russian Zemstvo Union; refugees.

УДК 930.253:94(477)«1763/1765»

О. М. ПОНОМАРЬОВ*

**ДОКУМЕНТИ ЩОДО ОБСТОЮВАННЯ КОШЕМ
ТЕРИТОРІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
У 1763–1765 РОКАХ**

На підставі неопублікованих документів подано перебіг подій 1763–1765 років, коли Новосербське і Новослобідське поселення були претворені у Новоросійську губернію, поряд із чим запорожцям з боку царської влади чинилися утиски шляхом територіальних обмежень та поселенням слобідчан на землях Бугогардової паланки.

Ключові слова: Олексій Мельгунов, Петро Калнишевській, Кіш, утиски; обмеження; слобідські поселення; Бугогардова паланка; полковник, рапорт; Вольності Війська Запорозького; річки Корабельна, Помічна, Грузька, Костувата, Лозувата, Сугакля, Чорний Ташлик; урочища; селища Бешбайраки, Лиса Гора, Піщаний Брід.

Важливим джерелом для вивчення історії Запорозької Січі є документи Архіву Коша Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.), які донесли до нашого часу увесь шал і напругу дипломатичної, економічної і мало не збройної боротьби запорожців із представниками царського уряду за збереження своїх прав і свобод, а головне – земель.

Із заснуванням фортеці Св. Єлисавети і Нової Сербії (1754 р.), а також Новослобідського козачого полку (1753 р.), території яких упритул підійшли до Вольностей Війська Запорозького, зокрема до Бугогардової паланки, царський уряд почав поступовий наступ на Запорозьку Січ. Робилося це за допомогою їхніх вірних служак і поплічників – російських військових. В іменному імператорському указі від 11 червня 1763 р., зокрема, йшлося про призначення генерал-поручика Олексія Мельгунова командиром над новосербськими і новослобідськими поселенцями: «ему Мельгунову команду иметь, как над тем [Новосербским] корпусом, так и над всем Новослободским поселением и крепость Святыя Елисаветы»¹.

Згодом, 3 вересня 1763 р., генерал промеморією повідомляв Кошеві, що, відповідно до імператорського указу, йому «Новосербской корпус и Слободское поселение препоручено... в главное ведомство»². Далі Олексій Мельгунов закликав Кіш, аби «прекращены были чинившияся

* Пономарьов Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

дони́не от казаков запорожских слободским поселенцам обиды и разорения», які відбувалися через захоплення запорозьких земель. Також вказувалося, що він має «до будущих впредь обстоятельств и рассмотрения отмежевать только ту землю, начав от Днепра, коя слободским селением занята»³. Це був тривожний сигнал, оскільки вже існувала 20-верстна, т. зв. «глебовская линия», якою була оточена фортеця Св. Єлисавети, нібито для забезпечення її від нападників та здійснення господарської діяльності поселенців.

Стосовно нової межі, відомої в історіографії як «мельгуновская линия», сам Мельгунов повідомляв, що він «определил быть оной меже от устья реки Самоткани и от оной вверх до излучины выходящей из Слободского полку, а от той излучины на проведенную в натуре дватцетыверстную от Новой Сербии черты, по которой весты даже до самой реки Черного Ташлика, а как далѣе определить о том впредь же рассмотрение учинится»⁴. Поряд із цим, генерал закликав кошового, аби козаки не заходили в слобідські поселення, а саме за р. Самоткань і 20-верстну межу⁵.

Тоді ж Кошем було отримано прохання надіслати депутатів для проведення опису земель і зйомки місцевості, для подальшого встановлення кордону між новосербськими і новослобідськими поселеннями з одного боку, та запорозькими землями – з іншого⁶. В той же час Олексій Мельгунов у промеморії від 28 жовтня 1763 р. намагався заспокоїти Кіш, підкреслюючи, що «совсем же та межа нынешнею осенью окончана не будет, а останется до будущей весны», і що про початок робіт він обов'язково повідомить⁷.

Вже у березні 1764 р. київський генерал-губернатор Іван Глебов поставив Кіш перед фактом щодо необхідності створення Генеральної карти Вольностей Війська Запорозького, відповідно до указу Катерини II від 5 грудня 1763 р., в якому наказувалося зробити опис «всем запорожским мѣстам и угодям, как спорным, так и не спорным... как порозжих, так і старинных запорожских, і вновь занятых зимовников, и владеемых мест и дачь», залучивши для цього військових інженерів та геодезистів з фортеці Св. Єлисавети⁸. Поряд із цим у серпні 1764 р. із метою встановлення прав запорожців на їхні землі було затребувано надіслати копії документів щодо права володіння⁹.

Тим часом у Петербурзі йшло жваве обговорення питань щодо запорозьких територій. 22 березня 1764 р. на доповідь сенаторів Микити та Петра Паніних щодо іменування Новосербського поселення Новоросійською губернією Катерина II наклала резолюцію, де йшлося, що «представляемый в подносимой карте угол земли к нынешней границе Новосербского селения, от верховья реки Ингул косою линиею до местечка Орел, лежащего у польской границы при реке Синюхе, так, как на поднесенной карте красною линиею назначено, из степи, присвояющей

теперь запорожцами (виділення наше – *О. П.*), повелеть к тому селению, для представленных причин, прибавить, а потом всю землю того селения разделить, как в плане представлено ж, на округи...»¹⁰.

Катерина II дуже уважно ставилася до вивчення питання щодо розмежування, намагаючись показати себе дбайливою матінкою-государинею, а в той же час готувалася безжально відшматовувати від Запорозьких Вольностей все нові й нові території. Вже у наступному місяці (30 квітня 1764 р.) питання про запорозькі землі, яке раніше вже розглядалося імператрицею, було вирішено і оформлено у Сенаті. Генерал Олександр Ісаков повідомляв Кошеві, що в «представляемой в подносимой ея императорскому величеству картѣ угол земли к селению Новороссийской губернии по реке Ингулу косою линиею назначено из степи запорожской прибавить», у відповідності з чим «объявленные места... показанные картою, принадлежащие Новороссийской губернии места и межуются, а не в настоящих ныне имеющихся Сечи Запорозжской дачах»¹¹.

У зв'язку із заборонаю безпосередньо звертатися до імператриці, Кіш неодноразово писав із приводу заселення слобід до гетьмана Кирила Разумовського, зокрема у лютому 1764 р.¹² та пізніше – у жовтні того ж року. Так, у донесенні Коша (від 12 жовтня 1764 р.) гетьману Кирилу Розумовському йшлося про насипання «могилок» по вершинах урочищ Корабельна, Помічна, Грузька і у Бешбайраках інженер-поручиком Єгором Араповим, у зв'язку з чим гетьмана уклінно просили, аби він клопотався у вищих за нього інстанціях щодо заборони в'їзду новослобідських мешканців для поселення хуторами, для заготівлі дров та інших «прокористований» за глебовську лінію¹³. Однак це донесення залишилося без відповіді, оскільки у листопаді 1764 р. інститут гетьманства було скасовано.

Поряд із цим на вимогу Коша бугогардові полковники споряджали команди для перевірки наявності новослобідських поселень у межах паланки. Так у рапорті бугогардового полковника Кирила Темного Кошеві (березень 1764 р.) показано його спробу здійснити інспектування поселень пилипонів біля селищ Лиса Гора та Піщаний Брід. Проте російський капітан Олексій Жихарев зі своєю командою не допустив козаків це зробити. Він напругу погрожував, що у разі проїзду запорозької команди до Лисих Гір і Піщаного Броду він буде переслідувати бугогардівців, і більш того, «буду бить, как на неприятеля, и всех вас переловлю, и как воров отишло в Елисавет», аби не перетинали новий кордон по р. Корабельна¹⁴. Пізніше, у вересні 1765 р., командами бугогардових козаків було виявлено на Кам'януватій Сугаклії вісім хуторів, які належали різним мешканцям слободи Грузької та фортеці Св. Єлисавети, а також п'ять на Чорному Ташлику, які були власністю мешканців слобід Виска та Плетений Ташлик¹⁵. Перелік цих поселень із зазначенням імен їхніх власників було подано до Коша.

Шкода Запорозьким Вольностям завдавалася не тільки новослобідськими поселенцями, а й російськими військовими й козаками малоросійських полків, які стояли заставами на кордоні паланки. Так, в одному з рапортів (від 26 червня 1764 р.) Кирило Темний повідомляв Кошеві, що козаки городові і компанійських полків, які стоять заставою в Орловському шанці, безперешкодно заходять у військові дачі, де «чинят вим'яючихся понад Бугом плавнях вирубом немалую пустошь и уездят упорно по сю сторону Карабилного и к Лусканевым, и рубают им'яющеся понад берегом и помежду скелями дерево»¹⁶.

Кіш, відповідно до отриманих рапортів про це та інше, скаржився далі. Так, у своїй промеморії до коменданта фортеці Св. Єлисавети (від 6 липня 1764 р.) зазначав, що «в запорожских дачах» на їхньому боці, не доходячи «глебовской линии» на річках Костувата й Лозувата стоять команди малоросійських козачих полків «и войсковим лесам и протчим угодиям, вырубкою дерева и вибоем к козбъ годних трав, пустош немалую чинят»¹⁷.

У своїх рапортах бугогардові полковники – спочатку Кирило Темний, а згодом Яків Біда – повідомляли Кошеві, що під час інспектування паланки вони виявляли слобідські поселення пилипонів понад р. Чорний Ташлик та «могилки» по вершинах річок Корабельна, Мигійський Ташлик, Помічна, Грузька, які були насипані російськими військовими. Так, у відповідь на запитання бугоградового полковника він почув від компанійців: «не знаю, нащо москалѣ сиплют и здесь розмѣрили, скрозь сказуют, якобы здесь город будут осажувать»¹⁸.

У рапорті бугогардового полковника Якова Біди Кошу (від 7 серпня 1765 р.) йшлося, що «новозаводимые футора, також посипанные гранню могилы болшые, кои мною в нынѣшной объезд найдены в Сугаклийских вершинах, а начавшиесь от сербских дач» по обидва боки р. Чорний Ташлик вбік до р. Синюха «от Сугаклийских вершин до Пешаного Броду, и якие вблизиности за оною новою чертою посепающие могилы каждой слободе и пилиповцам (старовіри-пилипони – *О. П.*) границею, дабы одны до других в дачи к прокористованию не вездили, поразброшеввал»¹⁹. Проте далі полковник не поїхав, оскільки не знав точного розмежування: «дале ехать, яко я и из козаков здешных ништо, веденной... генералом Глѣбовым черти не знае, поопасувался»²⁰. Також полковник повідомляв, що від Лисої Гори в напрямку до слободи Орел «по Карабелне степу отмежуется». Та ще й ніби від тієї межі «на какуюсь государственную надобность» на 30 верст «землѣ войсковою приймется»²¹.

На думку запорожців, ситуацію можна було переломити лише безпосередньо звернувшись до Катерини II. З цією метою на початку січня було відряджено делегацію від Коша.

Відразу після повторного обрання на Військовій Раді (3 січня 1765 р.) кошовим отаманом Петра Калнишевського, він разом із депутатами від

Коша відправився до Петербурга. Починаючи з кінця березня 1765 р., у столиці отаман тривалий час обстоював права запорожців на свою землю. У чолобитній (від 4 січня 1765 р., а поданій 30 березня) до Катерини II йшлося, посилаючись на грамоти польських королів та універсали гетьмана Богдана Хмельницького, що під тиском уряду запорожці втратили землі, взяті під новосербське та новослобідське поселення. І що зараз вже зайняті землі й за цією межею, «начав от Мигейского острова [на Бугѣ] по ввершинам Мигейского Ташлыка до Лысых Гор, оттоль по вершине Корабельной, да по вершинам рр. Помочной и Грузкой и четыре байрака, называемые Беш-Байраки»²². Також наголошувалося на тому, аби 20-верстна відстань навколо фортеці Св. Єлисавети не розширювалася, а землі за р. Оріль та вздовж р. Самара були й надалі збережені за козаками, що напряду було пов'язано з економічним буттям січовиків.

7 червня 1765 р. Петро Калнишевський писав до Коша, що справа знаходиться на розгляді не в Сенаті, а в імператорському палаці, куди запорожці привезли карти Вольностей Війська Запорозького. Висловлюючи сподівання на позитивне рішення порушених питань, кошовий отаман тим часом закликав запорожців до заселення місцин понад р. Оріль та, зокрема, в Бешбайраках, мотивуючи це тим, що ці краї, хоч і відходять під Новоросійську губернію, наразі є незаселеними²³.

26 серпня 1765 р. Петру Калнишевському в Зимовому палаці в усній формі у присутності сенаторів Микити Паніна, Захара Чернишова, Олександра Вяземського було обіцяно, що землі Нової Сербії належатимуть запорожцям, а для потреб фортеці буде відведено двохверстну межу²⁴. Було видно, що до проблем запорожців царський уряд ставиться нещиро, а подекуди й блюзнірськи. Російська імперія, в плани якої не входило збереження прав і свобод запорожців, усіляко намагалася поступово захоплювати їхні землі, поселяючи слобожан на відібраних територіях. Це підтверджується ордером (від 25 серпня 1765 р.) малоросійського генерал-губернатора Петра Рум'янцева Кошу, в якому заборонялося обмежувати новоприбулих поселенців в їхньому бажанні осісти на запорозьких землях²⁵.

Пізніше, 19 квітня 1766 р., граф Захар Чернишов на словах передав майже те саме, що і минулого року: «новосербские и елисаветские мѣста Войску по-прежнему отдадутся, и Самар вся по самую Орель во владѣнии вашем (козаків – *О. П.*) останется». Однак зазначалося і про зведення на вказаних річках двох фортець, «одна от другой далностию на 60 верст и для пастбы и сенокосу лошадям той команды около каждой крѣпости на двѣ версти отведется», а щодо прохання запорожців не будувати фортеці було сказано, «что в крѣпостях надобность государственная, и чтоб не быть им, то того сделать невозможно»²⁶.

Земельне питання вкотре розглядалося імператрицею ще 10 липня 1766 р. у присутності царських можновладців, причому вона особисто

намагалася з'ясувати всі обставини проведення кордону, який відмежовував територію Вольностей Запорозьких. Катерина II, як писав Петро Калнишевський до Коша, уважно розглядала плани «три часа, между чем, якобы признав некоторую сумнительность, тогда не апробуя (не затверджуючи – *О. П.*) изволила удержать у себе для глубочайшего разсмотрения, по коему и по ся поры никакой резолюции нет»²⁷.

Зрештою усі сподівання Війська Запорозького відстояти недоторканими свої володіння розбилися об байдужість царської влади, яка поступально і планомірно просувалася до Чорного моря, змітаючи все, що заважало їй на шляху до поставленої мети. Обмеження прав і свобод запорожців, захоплення їхньої території шляхом проведення спочатку двадцятиверстної «глебовской», а згодом тридцятиверстної «мельгуновской» ліній були лише черговим кроком Петербурга до остаточного знищення Запорожжя у 1775 р.

Документи публікуються вперше. Їх археографічне опрацювання здійснено відповідно до «Методичних рекомендацій по підготовці до видання «Архіву Коша Нової Запорозької Січі»²⁸. Текст подається автентично, стилістику й орфографію збережено, пунктуацію уточнено, виносні літери внесено в рядок і виділено курсивом. Слова під титлами на зразок: гпдну, гспдну, гедарь, гдаря, нне, ннѣшний, Стие тощо не розкривалися.

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. XVI. СПб., 1830. С. 297.

² ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів, м. Київ). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 1-а.

³ Там само. Арк. 1-а зв.

⁴ Там само. Арк. 1-а зв.

⁵ Там само. Арк. 1-а зв.

⁶ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. В 3 ч. Изд. 3-е. Ч. II. Одесса. 1885. С. 255–256.

⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 13.

⁸ Там само. Арк. 25.

⁹ Скальковский А. История Новой Сечи... В 3 ч. Изд. 2-е. Ч. II. Одесса. 1846. С. 290–291.

¹⁰ Полное собрание законов... Т. XVI. СПб., 1830. С. 658–659.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 65.

¹² Скальковский А. История Новой Сечи... В 3 ч. Изд. 2-е. Ч. I. Одесса. 1846. С. 66–68.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 60 і зв., 65 і зв.

¹⁴ Там само. Спр. 151. Арк. 31.

¹⁵ Там само. Спр. 165. Арк. 49.

¹⁶ Там само. Спр. 151. Арк. 36.

¹⁷ Там само. Спр. 99. Арк. 165.

¹⁸ Там само. Спр. 165. Арк. 57.

¹⁹ Там само. Спр. 151. Арк. 48.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. Арк. 48 і зв.

²² Скальковский А. История Новой Сечи... В 3 ч. Изд. 3-е. Ч. II. Одесса. 1885. С. 277.

²³ Там само. С. 281–282.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 245.

²⁵ «Рекомендую вам в сходствие посланных от гдина генерал-порутчика и ковалера Фонбранта предложении о нечинении поселяющимся на отведенных для того в степи местах людям помешательства, а особливо какова-либо грабительства; что сие селение делается по всевысочайшей ея ива воли непременно исполнять в ожидании по поднесенным от вас ея иву чрез нарочного посланного Петра Калнишевского челобитным всевысочайшей резолюции. И о том всем ведомства вашего до кого принадлежит знать дать, а чтобы исполнено было командирски взыскивать» // ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 67.

²⁶ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 245 і зв.

²⁷ Там само. Арк. 245 зв.

²⁸ Гісцова Л. Методичні рекомендації по підготовці до видання «Архіву Коша Нової Запорозької Січі». Київ, 1992. С. 12–20.

№ 1

1763 р., жовтня 28. Фортеця Св. Єлисавети. – Промеморія головного командира Новосербського поселення Олексія Мельгунова Кошеві про початок проведення розмежування між запорозькими землями та новослобідськими поселеннями поблизу р. Самоткань

Высокоблагородный і высокопочтенный гдинь Воиска Запорожского Низового кошевой атамань с старшиною і товариствомъ

Гсдрь мой

Письмо ваше я чрезъ присланныхъ старшинъ получилъ и во удовольствие требования вашего начатую в слободскомъ поселеніи *от* запорожскихъ дачъ между¹, сколько еѣ донне проведено, показать темъ старшинамъ велелъ. Совсемъ же та межа нынешнею осенью окончана не будетъ, а останется до будущей весны, и когда весною паки производствомъ начнется в то время вашему высокоблагородию знать дать не оставлю.

Что жь следуєтъ до назначенного мною, якобы неизвесного Кошу Запорожскому урочища, показующаго межу *от* устья реки Самоткани вверхъ до выходящей излучины, о чемъ, какъ видно, Кошъ имеетъ сумнителство, то оная излучина не иное что значить, какъ толко згибъ или, попросту сказать, колена реки, і никакого Воиску Запорожскому сумнения не делает, а показывает *от* той излучины не инно, какъ напрежде проведенную двадцативерстную черту.

¹ между.

Согласно тому і заведенное до сего времени за оною чертою слободское селение, какъ ис прежняго моего писма усмотрет можете, никакихъ утесненей Запорожскому Войску делать не можетъ же, а единственно, а [!] останетца с темъ, чтобъ однимъ толко построеннымъ дворами быть, а владение иметь и впредь селениемъ приказано распространятца, не выходя за означенную черту.

О чемъ благоволите, гсдинь кошевой атаманъ с старшиною і товариствомъ, сумнение оставить і уверить себя темъ, что я никакихъ Войску Запорожскому утеснений делать не намерен, а стараюсь в наблюдении на обе стороны покоиства.

Вашего высокоблагородия, гсдря моего, с старшиною и товариством, доброжелательныи слуга А. Мельгунов

Помітка: Пол. 1763 году ноября 4¹ д.

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 13. Оригінал.

№ 2

1763 р., листопада 20. Фортеця Св. Єлисавети. – Промеморія головного командира Новосербського поселення Олексія Мельгунова Кошеві про неузгодженість дій між депутатами Коша і сотником Чечелем при проведенні нової межі між запорозькими землями та новослобідськими поселеннями

Высокоблагородныи и высокопочтенныи гсдинь Воиска Запорожского Низового кошевой атаманъ с тавариствомъ

Гсдрь мои

Сѹт 9 числа сего ноября пишете вы ко мне, что бывшие здесь от Коша Войска Запорожского старшины Сидоръ Нецадимъ с товарищи прибывъ в Кошъ представили, яко определенной для показания начатои в слободском поселении от запорожских дачъ межи, слободы Верблюшки [!] сотникъ Чечель, не показавъ имъ той межи, от техъ местъ, до коих она от Днепра проведена², намерень былъ в промедление напрасно времени вестъ праздно до Днепра, а от Днепра показание той меже чинить.

И потому они, видя в показаніи той имъ межи, якобы препятствие и напрасной труд, до Днепра не поехали, а возвратились в Кошъ, но то ихъ представление неправильно, ибо персонално от меня имъ было объявлено, что та межа еще толко начата, а не проведена и внешнею осенью не можетъ быть окончена.

Почему помянутому сотнику было велено ихъ, какъ по той зачатои меже, такъ и по назначеннымъ под оную урочищамъ, начавъ от Днепра, от устья реки Самоткани до излучины, выходящей вверхъ по реке Самоткане, и от оной, на прежде проведенную двадцетиверстную черту, а тою чертою до техъ местъ, пока межевщики нне прошли, провести, но оные старшины с помя-

¹ Цифру правлено.

² Слово правлено.

нутымъ сотникомъ на межу не поехали, а отехали в Кошъ, в чемъ реченной сотникъ Чечель і виннымъ не состоить.

Вашего высокоблагородия, гсдря моего, с старшиною и товариством
доброжелательныи слуга А. Мельгунов

Помітка: Пол. 1763 году декабря 1 д.

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 23. Оригінал.

№ 3

1764 р., березня 9. Київ. – Ордер київського генерал-губернатора Івана Глебова Кошеві про створення Генеральної карти Вольностей Війська Запорозького; про заборону запорожцям чинити утиски новослобідським поселенцям, а останнім селитися на запорозькій землі до закінчення розмежування

Высокоблагородныи і высокопочтенныи гсдинъ Воиска Запорожского Низового кошевой атаманъ съ старшиною

По указу ея імператорскаго величества изъ Пра[ви]¹телствующаго Сѣната от 5 декабря 1763 году ко мнѣ присл[ан]ному велѣно, по силѣ прежде посланных из Правительствующа[го] Сѣната указовъ і грамотъ, всемъ запорожскимъ мѣстам и угодям[ъ], какъ спорнымъ, так и не спорным, зачавъ от слободского поселенія, при вновь определяемых от гсдина малороссійскаго гетмана, і крепости Святыя Елисаветы, и от Воиска Запорожьского депутатах, учинить описаніе съ точнымъ показаніем, какъ порозжих, такъ і старинныхъ запорожскихъ і вновь занятыхъ зимовников и владеемыхъ мѣсть и дачъ, употребя к тому описанію и учиненію карты из находящихся въ крепости Святыя Елисаветы инженерныхъ и геодезій афицеров, что все на распоряженіе отдано мнѣ.

И при томъ приложено присъланное въ Правительствующіи Сѣнатъ въ 1760 году от бывшаго въ оной же крепости Святыя Елисаветы камендантомъ бригадира Муравьева о прибавкѣ под слободское селеніе земель представленіе, и по окончаніи того описанія мнѣ, собравъ буде от кого потребно мненіи, в тонкость разсмотрѣть. И, согласуя с даннымъ Правительствующему Сѣнату июня 11 дня 1763 году именнымъ ея імператорскаго величества о умноженіи слободского поселенія высочайшимъ указом, какимъ образомъ тамошніе земли между ими и запорожцами разделить и происходимыя споры и несогласіи прекратит, // ѿ томъ обстоятельно представить в Сѣнатъ со мненіемъ же, присовокупя всемъ тѣмъ мѣстамъ краткое описаніе и Генералную карту, а для лутчаго изьясненія из бывшихъ при той описи афицеровъ одного прислать в Правительствующіи Сѣнатъ. И, чтобъ до настоящаго по тому в Сѣнатѣ разсмотренія і решенія, какъ от запорожцовъ слобожанамъ, такъ і от ѿныхъ запорожцамъ в нынѣшнихъ ихъ поселеніяхъ никакихъ обид і наглостей не происходило, а при томъ бы і слободскихъ селеніи в подлежащихъ мѣстахъ вновь заводимо не было, о томъ крепчайшее запрещеніе учинить к Воиску Запорожскому от гдина малороссійскаго гетмана, а в крепость Свтыя Елисаветы от меня.

¹ Тут і далі в документі у квадратних дужках подано пошкоджений текст.

А понеже, по силѣ высочайшего ея імператорскаго величества имянно-го указу о вышеобъявленных Заднепрских мѣстах и угодахъ, коим изъ оныхъ надлежитъ остаться для разьмноженія слободского вѣдомства крепости Свтыя Елисаветы поселенія, такожъ для Новой Сербіи и для Войска Запорожского мною обще съ гсдином генералом-порутчиком и кавалѣромъ Мелгуновымъ планъ сочиненъ, и съ нимъ гсдином генералом-порутчиком Мелгуновымъ, къ высочайшей ея імператорскаго величества апробаціи отправленъ, то в разсужденіи того и, чтоб до имѣющей быть объ ономъ высочайшей ея імператорскаго величества апробаціи, никакихъ обид и наглостей мѣжду запорожцами, Новою Сербією и слобожанами происходит не могло, и слободскихъ селеней в ненадлежащихъ мѣстахъ вновъ заводимо не было, о томъ посланнымъ отъ меня к находящемуся в крепости Свтыя Елисаветы гсдину генерал-маіору Исакову ордеромъ велѣно // по Новой Сербіи і по крепости Свтыя Елисаветы ко мнѣ надлежитъ наикрепчайше подтвердить і ко мнѣ репортов[ать].

А сего марта 8 дня оной гсдинъ генералъ-маіоръ Исаковъ ко мнѣ репортвалъ, что о вышеписанномъ по Новой Сербіи и по крепости Свтыя Елисаветы, кому надлежало отъ него гсдина генерала-маіора Исакова наикрепчайше подтвердить[ъ]ждено, ѿ чемъ вамъ гсдину кошовому атаману съ старш[и]ною, ведать и, чтоб отъ запорожцовъ слобожанамъ никакихъ[ъ] обидъ и наглостей не происходило, о томъ имѣете въ Воиск[е] Запорожскомъ накрѣпко жъ подтвердить.

Вашего высокоблагородія ѿхотный слуга Іванъ Глѣбовъ

Помітка: Пол. 1764 года марта 22

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 2–26. Оригінал.

№ 4

1764 р., н. р. 15 березня¹. – Рапорт бугогардового полковника Кирила Темного Кошеві про недопущення капітаном Миколою Жихаревим його команди до інспектування поселень пилипонів поблизу селищ Лиса Гора та Піщаний Брід

Ея імператорскаго величества Войска Запорожского Низового велможному и высокородному гспдну гспдну атаману кошовому Филипу Федорову зъ высокопочтеннѣишею воисковою старшиною и курѣнными атаманами

Покорній репортъ

Сего марта 15-де дня ездилъ я обійзкою вгору реки Богу для проискания воровъ в тамошнихъ мѣстахъ, не имееется ль где въ скритняхъ, и хотель заехат в Лису Гору к Пещаному Броду для провѣдованія въ тамошнихъ мѣстахъ слободского поселенія, якъ нам слихи [!] заходят, что в Пещаномъ Броду и в Лисои Горѣ, по-прежнему пилиповцѣ построились и причиняют козакам воровством лошадей немалую обиду.

А какъ приехалъ в село Орель, где состоитъ капитанъ с командою Миколаи Алѣксѣевичъ Жихаревъ, которой объявилъ мнѣ, что-де я знаю куда думаете ехать, толко я васъ к Лисои Гори и Пещаному Броду вездит не допущу, бо не в вашей граници те слободи состоят, і есть у меня отъ господина генерала

¹ Датовано за змістом документа..

Глебова указъ, чтобъ васъ къ тѣмъ мѣстамъ не допускамъ, толко вамъ до Карабелного доѣздитъ, а болѣе никуда. Ежели жъ будете до Лисихъ Горъ и к Пещаному Броду ѣхатъ, то я с командою въслѣдъ за вами буду слѣдоватъ и буду битъ, какъ на неприятеля, и всехъ васъ переловлю, и какъ воровъ *отишлю* [!] в Елисаветъ, чтобъ знали свою границу по Карабелнѣ, а далѣ не ужждали [!] б. Что я, услышавши таковыя *от* вышъписанного капитана похвалки¹, принужденъ возвратитца обратно, даби в случаи чего худого последоватъ не могло.

О чѣмъ вашей велможности зъ нижайшею покорностию репортую и, какъ повеленно будетъ, ожидамъ имѣемъ милостивоїи резолюціи.

Полковникъ бугогардовій Кърило Темний з товариствомъ

Помітка: Пол. 1764 года априля 9 д.

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 31. Оригінал.

№ 5

1764 р., квітня 28. Кіш. – Ордер Коша бугогардовому полковникові Кирилу Темному про заборону запорожцям чинити утиски новослобідським поселенцям, а останнім селитися на запорозькій землі до рішення Сенату щодо розмежування

Пану полковнику бугогардовому Кирилу Темному з старшиною
Ордеръ

В силѣ насланныхъ къ его яснѣвелможности високоповелителному гспдну гспдну Малия Росіи обоихъ сторонъ Днепра² і Воискъ Запорожскихъ гетману и разныхъ ординовъ кавалеру с Правительствующаго Сената грамоти, а к гспдну генерал-аншеѳу и киевскому генерал-губернатору³ и кавалеру Глебову указа, в полученныхъ в Кошѣ Воиска Запорожского ордерахъ обявленно⁴ *от* его яснѣвелможности изшедшого февраля 26 дня⁵, что по височайшому ея імва опредѣленію, всемъ запорожскимъ мѣстамъ и угодіямъ, какъ спорнимъ такъ и неспорнимъ, зачавъ *от* слободского поселения веленно учинитъ // оному гспдну генерал-аншеѳу Глебову описание и прислатъ в Правительствующій Сенатъ. И, чтобъ до настоящего по тому в Правительствующемъ Сенатѣ разсмотрения и рѣшения, какъ *от* запорожцовъ слобожанамъ, такъ і *от* нихъ запорожцамъ в нѣшнихъ ихъ поселенияхъ никакихъ обидъ і наглости не происходило, а притомъ би и слободскихъ селеній в неподлежащихъ мѣстахъ вновь заводимо не било.

А *от*⁶ гпдна генерала Глебова⁷ изшедшого жъ марта 22 д.⁸ по силѣ-де височайшого ея іва имянного указа⁹ о висшеобявленныхъ мѣстахъ и уго-

¹ Слово правлено.

² Написано над рядкомъ обоихъ сторонъ Днепра.

³ губернатору.

⁴ Написано на лѣвому березі.

⁵ Далі закреслено обявленно.

⁶ Далі закреслено него ж.

⁷ Написано над рядкомъ.

⁸ Далі закреслено обявленно, что.

⁹ Далі закреслено гг.

диях, коимъ ізъ оних надлежит остатся для размножения слободского вѣдомства, и для Воиска Запорожского нимъ гспдном генералом-губернатором купно з генералом-порутчиком Мелгуновимъ планъ сочинень // и к височайшей ея їва апробаціи *отправленъ* и, чтоб¹ до имѣющей бит об оном височайшей² апробаціи никаких обидъ и наглостей между запорожцами и слобожанами проісходит не могло, и слободскихъ селеній в ненадлежащих мѣстах заводимо не било, о томъ посланним³ от него гспдна генерал-губернатора Глебова к находящомуся в крепости Стія Елисавети гспдну генералу-маіору Исакову ордером велѣнно кому надлежит *найкрѣпчайше* подтвердить.

А понеже в Коше Воиска Запорожского Низового ізвѣстно, что *от* слободского поселения некоторые люде⁴ за *отведенною* гспдномъ генераломъ Глебовимъ чертою в запорожских, недалеко *от* Гарду, дачахъ при Лисой Горѣ и Пещаномъ Броду, начали селитя, гдѣ запорожские козаки, хотя намѣреваются имѣть свои жилища, но за таковым упорно селящимися *остаются тут* в краинной тѣснотѣ⁵.

Того ради, чрез сие предлагается вамъ, собравъ вѣдомства своего // пристойную команду, слѣдоват с оною к онимъ людѣмъ⁶ начинающим селитя⁷ и ежели кто уже в тѣхъ мѣстахъ поселился, то онимъ⁸ поселенцамъ, не причиняя⁹ ї малеишей обиди *объявит*, чтоб они¹⁰ *оттол* доброволно сходили [!], яко з дачь войскових¹¹, а когда доброволно не сойдут, то с нечестію будут высланни, и, что по сему вами учиненно *будет* и колико их тамо поселилос¹², и какъ скоро сойдут¹³, в Кошъ в обстоятелствѣ репортоват вскорости с нарочнимъ *непремѣнно*.

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 29–30зв. Відпуск.

¹ Далі закреслено двим.

² Написано на лівому березі замість закресленого резолюції.

³ Частину слова написано на лівому березі.

⁴ Написано над рядком замість закресленого слободки.

⁵ Вставка на лівому березі гдѣ запорожские козаки, хотя намѣреваются имѣть свои жилища, но за таковым упорно селящимися *остаются тут* в краинной тѣснотѣ.

⁶ Написано над рядком.

⁷ Слово правлено, а далі закреслено слободамъ.

⁸ Написано над рядком кто уже в тѣхъ мѣстахъ поселился, то онимъ *замість* закресленого оние за чертою в дачахъ запорожскихъ селятця, то находящимся в оних слободкахъ.

⁹ Далі закреслено имъ.

¹⁰ Слово правлено.

¹¹ Вставка на лівому березі яко з дачь войскових *сверхъ* *отведенних* под слободское *де* слова *сверхъ* *отведенних* под слободское *закреслено*.

¹² Написано над рядком и колико их тамо поселилос *замість* закресленого и сойдут ли те поселенци з слободомъ.

¹³ Написано над рядком *замість* закресленого и не будет ли *от* кого *вв*.

№ 6

1764 р., червня 15. – Промеморія командира Новоросійської губернії Олександра Ісакова Кошеві про неможливість виведення малоросійських команд при річках Костувата і Лозовата та поселенців при селищах Лиса Гора і Піщаний Брід, оскільки ця територія відійде до Новоросійської губернії

Высокоблагородны¹ и почтенны гсдинъ Воиска Запорожского Низового кошевой атаманъ, старъшиною и товариствомъ

Гсдръ мой

На три писма вашего высокоблагородія обявляю.

Состоящихъ при речкахъ Костоватои и Лозоватои малороссійскихъ командъ свести, также начавъшихся при Лысой Горѣ и Пещаномъ Броду и в другихъ близости оныхъ мѣстахъ селится, выслать не можно, потому что из опробованного ея імператорскимъ величествомъ о здешней губернійи плана видно, яко къ селению онои губернійи из степи запорожской часть земли прибавить велено, о чемъ и к гдину малороссійскому гетману и ковалеру графу Кирилѣ Григорьевичу Разумовскому за известіе грамота послана, почему Пещаной Брод и Лысыя Горы с тою прибавленною землею точно отоидутъ к здешней сторонѣ.

И, когда вамъ отъ Воисковой Генеральной канцеляріи еще об ономъ знать не дано, то я симъ сообщаю, а к тому же малороссійскіе // команды стоятъ по извеснымъ [!] вамъ самимъ нынѣшнимъ обстоятелствамъ в защищеніе здешней границы, что же принадлежитъ до въѣжающихъ в настоящіе степи запорожскіе для сенокосу и о причинимыхъ здешними команды вашей обиды, о нечиненіи того отъ меня кому следуетъ накрепко подтверждено.

Вашего высокоблагородія, гсдря моего, старшыною и товариствомъ, доброжелателны слуга, генерал-майоръ и Новороссійской губернійи командиръ Александръ Исаковъ

Помітка: П. іюля 23 д. 1764 году

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 41 і зв. Оригінал.

№ 7

1764 р., вересня 13. – Рапорт бугогардового полковника Кирила Темного Кошеві про наявність слобідських поселень пилипонів над р. Чорний Ташлик; про насипання інженер-поручиком Єгором Араповим меж по верхів'ях річок Корабельна, Мигійський Ташлик, Помічна, Грузька від Лисих Гір до Бешбайраків та про чутки щодо осадження на цих землях пікінерів

Ея імператорскаго величества Воиска Запорожского Низового велможному і высокородному гспдну гспдну атаману кошовому Филипу Федорову з высокопочтеннѣишею воисковою старшиною і курѣнними атаманами

¹ Слово правлено.

Покорній репортъ

Сего течения 8 д. ездил я с козаками в обездку вгору реки Бога, и за прибытиемъ в Карабелне увестилсь *от* тамошних козаков, которые состоят на заставѣ, что определѣнной с крепости Святыя Елисаветы *от* генерала і коменданта, поручикъ инженерной для *отмежевания* войсковых земель к слободскому поселению, і при немъ два подпрапорщики да гетманцѣв *десять* человекъ і пилиповцѣв, которые *сидят* слободами понад Ташликом Чернимъ, четири человекъ. І размѣрил в Мигіи на город и *оттол* зачалъ сипать могилки по *вершинѣ* Мигіиского Ташличка, даже до Лисои Гори, и по *вершинѣ* Карабелного.

І услышавши я тое, для лучшого выростя, поехал прямо в Лису Гору. І сискалъ по сеи бокъ Лисои Гори насипанну одну могилку, и сталъ спрашивать тамо состоящего тамо с командою кумпанѣйского хоружего, для чего могилка высипанна. І онъ сказал: «я не знаю, нащо москалѣ сиплют и здесь размѣрили, скрозь сказуют, якобы, здесь город *будут* осажувать». Да кромѣ того, живущии тамо пилиповецъ сказалъ, что здесь *будут* селиться пикенери, а насъ *отсел* сведут. Роспитавши тамо, поехалъ за ним следовать, и какъ зачалъ *от* Лисои Гори сипать по *вершинѣ* Карабелного, по *вершинѣ* Помѣчной, і по *вершинѣ* Грузкой // и чрезъ Безбаираки [!]. І *отехалъ* Бешбараков [!] четири, а единъ *осталъ* в дачах войсковых, где и сам вышписанного поручика Егора Арапова засталъ и спрашивалъ, по *чиему* велению *грань* чинишь войсковым землямъ, сказалъ я по указу імянному и по данной мне *от* гпдна генерала і крепости Святыя Елисаветы коменданта инструкции.

О чемъ Кошъ і извѣстенъ, (а ми *от* вашей велможности в получении ордера за размежевание землѣ і понинѣ не имѣем)¹, и вишеписанного поручика болшь *межоват* войсковои землѣ не допустилъ, і доброволно з дачь войсковых *согналъ* і могилки велелъ *порозброшивать* по *вершинѣ* Помѣчной и около Бешбайраков, а по *вершинѣ* Грузкой и по *вершинѣ* Карабелного, даже до Мигіи могилки *остались* не *разазброшены* [!], затемъ, что немного было со мною команди, а в ставках, какъ гетманцовъ, такъ і кумпанѣицов немалое число состоитъ. И затемъ *опасивалъ* *ехат*, чтобъ скрозь учиненную имъ, поручиком, *грань* *разбросит*, дабы, в случаи, *от* состоящих командъ малороссійских и кумпанѣйских, чего худого *последоват* не могло.

О чем, вашей велможности, с нашей покорностию репортуем, и как повелено будет с таковыми поступать, упорно вежающими в войсковые землѣ, снабдить нас высокомилоливою резолюциею не оставитъ.

Полковникъ бугогардовій Кырило Темній зъ старшиною

Помітка: П. сентября 17 д. 1764 году

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 57 і зв. Оригінал.

¹ Дужки в тексті.

№ 8

1764 р., н. р. 17 вересня¹. Кіш. – Ордер Коша бугогардовому полковникові Кирилу Темному з наказом розкидати насипані інженер-поручиком Єгором Араповим межі по верхів'ях річок від Лисих Гір до Бешбайраків

Пану полковнику бугогардовому Кирилу Темному з старшиною
Ордеръ

Репорт ваш с представлением, что при розездѣ вашем с командою вѣдомства вашего степних мѣст наехали отпавленнаго с крепости Святыя Елисавети инженер-порутчика Егора Крапова [!], розездившого² с командою степь здешний, взявъ отъ Лисой Гори по вершинѣ Карабелного, Помѣчной, и по вершинѣ Грузкой чрезъ Бешбайраки. І³ Бешбайраковъ четири отѣхалъ и могилки сипаль. По запросѣ жъ-де вами ему, порутчику⁴, по какимъ вѣлѣніямъ онъ порутчикъ то дѣлаетъ, объявилъ-де, что онъ, в силѣ ордера крепости Святыя Е. коменданта дѣлаетъ, и что ви, не имѣя от Коша у себе повелѣнія, к такому описанию его не допустили в Кошѣ Войска Запорожского Низового сего сентября 17 дня получень.

А яко по справки в Кошѣ Войска Запорожского Низового явилось, что⁵ для насипанія могилкокъ к разграниченію степних мѣсть Войска Запорожского⁶ никакова указа в получении в Кошѣ нетъ, и размежованія войсковою в запорожских дачах лежащей землѣ без вѣдома Коша никому чинить не слѣдуетъ⁷. Для // того в резолюцію повелевается вамъ зараз, собравъ вѣдомства вашего⁸ съ надежныхъ козаковъ команду, и в степниѣ вѣдомства вашего мѣста слѣдовать, и издѣланіе означеннымъ поручикомъ могилки всѣ разбросить. И впредь без повелѣнія Коша ку [!] учиненію черти и посипанія могилкокъ⁹ никого отнюдь не допускать. И что при розездахъ ваших слѣдовать будетъ зчаста¹⁰ в Кошѣ репортовать.

А что ви объявлено поручика сипать могилкокъ без вѣдома нашего не допустили, і могилки роскидали, васъ и козаковъ, сіе чинившихъ, похваляемъ.

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 58 і зв. Відпуск.

¹ Датовано за змістом документа.

² Написано над рядком.

³ Далі одне слово написано над рядком нерозбірливо.

⁴ Написано на лівому березі ему порутчику.

⁵ Далі закреслено для.

⁶ Вставка на лівому березі для насипанія могилкокъ к разграниченію степних мѣсть Войска Запорожского написана замість закресленого описания степних мѣсть.

⁷ Вставка на лівому березі и размежованія войсковою в запорожских дачах лежащей землѣ ни от кого ни слѣдуетъ без вѣдома Коша, никому чинить не слѣдуетъ де слова ни от кого ни слѣдуетъ закреслено.

⁸ Далі закреслено козачую ком. надежную.

⁹ Вставка на лівому березі черти и посипанія могилкокъ написана замість закресленого грани и описания земел де слова и описания земел написано над рядком і закреслено.

¹⁰ Вставка на лівому березі при розездахъ ваших слѣдовать будетъ зчаста написана замість закресленого по сѣму впредь послѣдует.

№ 9

1764 р., жовтня 12. Кіш. – Донесення Коша гетьманові Кирилу Розумовському про насипання інженер-поручиком Єгором Араповим меж по урочищах Корабельна, Помічна, Грузька і у Бешбайраках; про заборону в'їзду новослобідських мешканців для заготівлі дров у Вольності Війська Запорозького

Ясневелможному высокоповелителному гспдну гспдну Маляя Россіи обоихъ сторонъ Днѣпра и Войскъ Запорожскихъ гетману, генераль-фелдмаршалу, [...] ¹ графу Кирилѣ Григориѣвичу его сияльтелству Разумовскому

Нижайшее доношение

Какови Войску Запорожскому Низовому *от* слободских, что при крепости Святия Елисаветы населенних по проведенную прежде гспдном генером[!]-аншефомъ и киевскимъ генераль-губернатором и кавалеромъ Глѣбовимъ черту обивателей самоволнимы и гвалтовними вездами для разнихъ прокористованій испустошеніємъ здешнихъ Запорожского Войска по сю сторону означенной черти, лесов, буераков и протчего, також виселениями футоров и протчего ² последовали обыди [!] вашей ясневелможности *от* Коша Войска Запорожского Низового // многажди доносимо было.

Сверхъ же вишеписаного ³, минуваго сѣнтябра 17 дня полковникъ буггардовій с полковою старшиною в Кошъ репортуєть, что по обявленію ему *от* розезднихъ запорожскихъ козаков, когда увѣстился онъ, яко нѣякисъ афицери по земляхъ запорожскому владенію принадлежащихъ, сиплють могилки по вершинѣ урочищъ Карабелного, Помѣчной, Грузкой и Бешбайраках, то онъ, полковникъ, поехавши к провѣдіванію того сискаль тѣхъ афицеров в Бешбайракахъ, іс которихъ первой по спросу полковнику обявил, что онъ порутчикъ Егоръ Арапов и посланъ *от* гспдна генерала-порутчика и кавалера Мелгунова ⁴ по инструкціи для учинения межѣ к слободскому поселенію ⁵. Реченной же полковникъ, не имея у себе *от* Коша повелѣнія, оного порутчика к насипанію могилкок болше не допустилъ.

А понеже те земли, гдѣ предписанній порутчикъ сипаль могилки, Войску Запорожскому Низовому ко владѣнію ізстара [!] и нинѣ принадлежит, Войско же Запорожское и такъ *от*шедшими под слободское поселение и Новую Сербию землями крайне истѣсненно и обиженно, нинѣ же еще в горчайшую того обыду.

Предреченній порутчикъ те могилкі невѣдомо для чего сипал по воисковой землѣ, без списания с Кошемъ, и тѣмъ навель // немалое Войску сумнѣние, о чемъ, хотя к находящемусь тамо гспдну генерал-порутчику и Новороссійской губерніи главному командиру Мелгунову писано с прошеніємъ, чтоб впрѣд на владѣемую Войскомъ Запорожскимъ землю сипать могилкок без вѣдома Коша ниhto не наездилъ, и поселенци бѣ воздержани были *от* гвалтовного и самоволного к прокористованію в здешние дачи за черту предписанную

¹ Повне написання титулу скорочено.

² Написано над рядком и протчего.

³ Написано над рядком Сверхъ же вишеписаного.

⁴ Написано над рядком порутчика и кавалера Мелгунова замість закресленого и крепости Святия Елисаветы коменданта.

⁵ Написано над рядком к слободскому поселенію.

везда¹ и вісилений² футорами, аднакь, какь вишепрописано, что имѣеть Войско крайное *от* гвалтовнихъ и самоволнихъ³ слобожанами вездов⁴ разорение і немалое чрезъ посипание могилок сумнѣние.

Для того вашей яснѣвелможности покорнѣйше⁵ донося, нижайше просимъ, дабы впредъ вишеписанние Новороссійской губерніи подчинение люде в запорожские дачи за черту его высокопревосходителством гспдномъ генераломъ-аншефомъ и кавалеромъ Глѣбовимъ, прежде проведенную, в войсковие буераки для рубки дров и протчихъ потребностей, и ни для какихъ на войсковихъ земляхъ прокористованій не везжали и футорами и протчимъ⁶ на здешней⁷ землѣ селения не имели, а учинившиєсь сведено бѣ било.

Такожъ⁸ на оной⁹ // вместо знаков¹⁰ могилокъ насыпаемо и никакова препятства в завладѣніи насилаємими афицерами, і, какь вишеписано, чинено бѣ¹¹ не било, куда надлежить о исходотайствованіи милостивой, запретительной¹² резолюціи взнест и насъ¹³ резолюцією снабдить *отчески*¹⁴ не оставитъ.

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 60 і зв., 65 і зв. Відпуск.

№ 10

1764 р., грудня 13. – Рапорт бугогардового полковника Кирила Темного Кошеві про заперечення факту грабунку майна та речей пилипнів, які оселилися в межах Вольностей Війська Запорозького; про застави компанійців на Грузькій, Корабельній, Піщаному Броді і Лисій Горі, виставлені для унеможливлення здійснення бугогардовим полковником нагляду з метою попередження спустошення байраків, ловлі звіра та поселення хуторів

В Кошъ Войска Запорожского Низового
Покорній репортъ

Сурдеръ *от* вашей велможности прошлого ноябра 29 д. в Бугогардовой паланки получень, в которомъ изьяснено, что гспднъ генерал-маіоръ і Ново-

¹ Слово правлено. Треба вѣздя.

² Слово правлено.

³ Далі закреслено вездовъ.

⁴ Написано на лівому березі.

⁵ Слово правлено.

⁶ Написано над рядком и протчимъ.

⁷ Написано над рядком замість закресленого войсковою запорожской.

⁸ Написано над рядком а учинившиєсь сведено бѣ било. Такожъ замість закресленого в рядку и безъ вѣдома Коша та закресленого над рядком и то.

⁹ Написано над рядком замість закресленого владѣемой изстар[и] // Запорожскимъ Войскомъ землѣ *де* слово изстар[и] написано на лівому полі.

¹⁰ Написано над рядком и протчимъ.

¹¹ Вставка на лівому березі і знако и никакова препятства в завладѣніи чинено не би насилаємими афицерами, і какь вишеписано чинено бѣ *де* слова і знако та чинено не би закреслено.

¹² Написано над рядком.

¹³ Далі закреслено милостивою.

¹⁴ Написано на правому березі.

російской губерні комендиръ Александръ Исааков [!] сего теченія 8 д. при-
сланнымъ в Кошъ сообщеніемъ объявил, якоби я прошедшого сентября 28 д.
с командою наехал в ставку Лозовату, состоявшим при оной казакамъ при-
казывал оттол сойти, и забрал в них полтора мешка сухарей, в коих было
зашиито козачих денегъ шестьдесят копекъ [!], пшена полтора мешка; сало вед-
чоное едно, а при томъ похвалялся заготовленое теми казакамъ сено, также
і ставку зжечь.

Да того жъ сентября 29 д. поутру будто я з болшою командою жителя
Пещаного Броду Мойсея Харитонов, также и жиющого¹ от Лисой Гори ставки
в трех верстах поселенца-расколника Василя Губарева і его товарища Михай-
ла Ершова билъ плетми нещадно и отнял несколько с имущества, а сколько
и у кого и чего именно // у оногo писма и реестръ сообщень, с которогo при
ордерѣ вашей велможности и копия приложена, требует того всего возвра-
щения; и повелѣвается от вашей велможности, когда такие от ме² бой, гра-
бителство і похвалки при ставки Лозоватой казакамъ, также Пещаногo Броду
жителю Харитонову, и живущему в трех верстах³ от Лисой Гори расколни-
ку Губареву причинили, і за что именно и в каких дачах поселение состоит
прислат в Кошъ обстоятельнѣйший репорт. І во исполнение высокогo вашей
велможности ордера репортую.

Будучи я с командою в степних войскових дачах в розездѣ наехал в дачах
войскових инженерной поручика Егора Арапова, что без ведова [!] межовал
войсковую землю, которогo болшь к межованию не допустил і согнал, о чемъ
в Кошъ прошлого сентября 12 д. з Бугогардовой паланки и репортованно.

По коему репорту от вашей велможности того жъ сентября 22 д. в Бугогар-
довую паланку ордеръ наслан, в котормъ веленно за получениемъ оногo заразъ
собрать с ведомства Бугогардоваго надежных козаков команду в степние ведом-
ства следоват, и зделание вишписаннымъ поручикомъ могилки все разбросать,
і впредь безъ повеленія Коша к учиненію черти і пасипанія могилкоь отнюдь
не допускат, і до получения // высокогo вашей велможности ордера, собравшы
шестьдесят надежных козаков, ездил и могилки, зачавши от Бешъбайраков
поразброшивал, и следуючи за разброшениемъ могилкоь, сискал в дачах вой-
скових за отведенною гспдномъ генерал-аншефомъ і киевскимъ генерал-губер-
наторомъ і кавалеромъ Глебовимъ чертою поселившихся в Пещаногo Броду пи-
липовцовъ за 10 версть. Которие тамо живучи, чинять проходящимъ ватагамъ
в войсковие дачи з борошномъ и другими разними вещи взятиемъ от каждого
воза по десяти копеекъ, такожъ воровствомъ лошадей, рогатогo скота отби-
тіемъ, денегъ немалую обиду. И за такие ихъ продерзости и за уходы упорно в
дачи войсковие приказывал сойти і, чтобъ впредь в дачах войскових не селились,
даби чрезъ ихъ воровство на Войско худихъ наносовъ не следовало.

І поехавши оттол в Лису Гору поразброшивал могилки, где неподалеку
Лисой Гори в дачах войскових сискал, сидящогo хуторомъ расколця [!], от
черти веденой прописаннымъ генераломъ Глебовимъ версть за 15. І тому, за
силу вашей велможности насланных в Бугогардовую паланку многих високих
велѣний // в защищении дачъ войскових, приказал сойти і, чтобъ тамъ не жить.

¹ жиющого.

² меня.

³ Написано над рядком.

Что жь касается до причиненія обидь, какъ гспднъ генерал-маіаръ Ісаковъ в своемъ сообщеніи к вашей велможности представляеть и при ономъ сообщили рєєстръ, *от* мене прописанімъ пилиповцямъ і состоящимъ в Лозоватой ставки казакамъ і малъйшей обиди не причинено, і похвалкъ [!] к соженію сена і ставки¹ не било, и ничего не брато, кромѣ для козаков сами козаки, состоящіе в ставки² Грузкой винесли для команды мешокъ сухарей, безъ всякого домагательства, а пшена і сала не брали, и состоящие в той ставки козаки не давали, и будучіе при мне козаки насилно ничего не брали.

І тоє вишьписаннимъ генераломъ Ісаковимъ напрасно к вашей велможности внесенно, і для одних толко затъвокъ, чем би отбить, чтоб в розездъ с командою в тие мѣста не ходлъ [!], даби тамо в дачах войскових, как пилиповцямъ, такъ и другимъ народамъ, селится свободно и користоватся байраками и сенокосами, такожь и в ловле звѣра, чрезъ что следуетъ казакамъ немалая обида і утѣсьнение. //

Да кромѣ того, он же гспднъ генерал-маіоръ Ісаковъ, того жь ноября 8 д. присланнимъ в Кош сообщеніемъ обявляеть, будто я сверхъ прежних многих Новоросійской губерніи обивателямъ причинених обидь в недавномъ времени, з двумястами человѣкъ козаков, приехав в имеющуюся на речке Ташлику *отставного* рохмистра [!] Иванченка футоръ, поселившишимся [!] тамъ людемъ *оттол* сходить приказиваль, что тамъ вовся не жили, а когда бь-де его, Иванченка, застали, прибить похвалялис, и из собствених его, Иванченка, двадцяти осми воловъ самих лучих две пари³, зарезавши⁴, сели, и прочое с пожитков забрали, да и кромѣ того в поселенцовъ немалое число разних⁵ пожитков побрато, і тьребуеть возвращения.

То и сіе гспдномъ генераломъ Ісаковимъ [!] внесенно напрасно. Футор, прописанного Иванченка, построень сего году в дачах войскових за *отведенною* генераломъ Глебовимъ чертою в расстояніи *от* черти в войскових дачах за 20 версть і болше⁶, не в Ташлику, но на усть Грузкой, і будучи я в вобездки[!], за силу високого вашей велможности ордера, зъ 60 человѣкъ казаками для разьброшенія // могилокъ наехал, вишьписанного Иванченка футоръ, поставленной упорно без ведома Коша в дачах войскових, которому, будучи я прежде сего в вобездки [!] для защищения дачь войскових, по ордеру насланному с Коша в Бугогардовую паланку прошлого іюня 9 д., в которомъ найкрѣпчайше притвержденно, чтоб з слобожан никого в дачи войсковіе низачемъ и к малъйшему прокористованію в войсковіе дачи не впускат и обявит, чтоб они лесомъ и прочимъ доволствовались за чертою гпосдина [!] генерала Глебова, не вездя в дачи войсковіе без ведома Коша, и накрѣпко того смотреть, чтоб войсковіе буйраки і плавнѣ в испутощеніе не приходили. І во ісполненіе вашей велможности високих веленъй прописанному Иванченку приказиваль, чтобъ без ведома Коша не строился и буйраков войскових для поселенія футора не пустошил, но онъ Иванченко на то, не взирая самоволно и упорно поселилъ на устѣ Грузкой и буйраки войсковіе для поселенія

¹ Слово правлено.

² Написано на лівому березі в ставки.

³ Слово правлено.

⁴ Слово правлено.

⁵ Слово правлено.

⁶ Написано на лівому березі і болше.

футора попустошилъ. // І за такое єво упрямство и усилство будучимъ при мнѣ казакамъ приказалъ пару волов убитъ, і людямъ, тамъ живущимъ, велѣлъ сойти, чтобъ вовся не жили и не селились, и буйраковъ [!] войско¹ не пустошили, и деревню, что онъ, Иванченко, для селенія з байраковъ войско² навозилъ, сожгли. И ежели бъ єго самого засталъ, то за єго такие продерзости и упорное в дачахъ войсковихъ поселение и за пустош байраковъ безъ наказанія не остался бъ.

Что жъ онъ гспднъ Ісаковъ представляеть вашей велможности, якоби, две пари воловъ³ убили, наехавши з двомасту козаками, такожь и прочое імущество в тамошнихъ жителей забрали, то сіє напрасно взнесенно. Казаковъ при мнѣ толко било 60 человекъ, а не двѣстѣ. І кромѣ пари воловъ, ничего болшъ, какъ ему Иванченку, такъ и обивателямъ тамо живущивъ [!] імалю не причиненно. Но онъ, гспднъ генералъ Исаковъ [!], защищая тѣмъ себѣ, что по єго дозволению в дачахъ войсковихъ упорно селятся и буйраки войсковіе пустошатъ і, чтобъ я с командою для защищенія дачъ войсковихъ не ездилъ, поставлялъ в дачахъ войсковихъ кумпанѣйцовъ, яко-то: // в Грузкой, Пещаномъ Броду, Лисой Горѣ, в Карабилномъ і насилаеть своими ордери, хто б ни уежал в тие мѣста для рацищенія дачъ войсковихъ, словить и, забиши в колодки, присилать к нему в Елисаветъ.

Однак, яко на то, не взираючи, за силу вашей велможности високихъ велѣний, к прокористованію і пустошенію войсковихъ дачъ імалѣйшему не допуская, и сидящимъ в ведомствѣ козакамъ, за силу ордеровъ, приказалъ, чтобъ, отнюдь, никого какъ спустошенію [!] байраковъ, такъ і в степнихъ мѣстахъ к ловлѣ звѣра і поселенію хуторовъ не допускали, и ежели кого поймаютъ, со всемъ заберали б и приводили в паланку для отсылки в Кошъ.

О чемъ вашей велможности з нижайшою покорностию репортуемъ.

Полковникъ бугогардовий Кирило Темній зъ старшиною

Помітка: П. декабря 20 д. 1764 году

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 107–110зв. Оригінал.

№ 11

1765 р., липня 24. Кіш. – Ордер Коша бугогардовому полковникові Якову Біді про вжиття заходів щодо недопущення слобожан оселятися на землях Вольностей Війська Запорозького, користуватися військовими дачами, а також про заборону козакам пустошити поселення й грабувати майно слобожан

Гспдну полковнику бугогардовому Якову Бѣдѣ зъ старшиною

Срдеръ

Репортъ вашъ, коимъ представляете, что вами при обезде⁴ дачъ воискових⁵ слобожанъ, поселившихся внов в дачахъ здѣшних⁶, в речки Чорномъ Ташли-

¹ войскових.

² войскових.

³ Написано над рядком.

⁴ Слово правлено.

⁵ Написано над рядкомъ дачъ воисковихъ замість закресленого добръ.

⁶ Написано над рядкомъ замість закресленого воисковихъ.

ку, тоєю стороною футорами, коихъ болѣе десяти состояло, безъ причиненія їмалѣйшеї обиди, хотя висланно, такожъ и сего лѣта, там же начавшихъ строится до пяти футоров достроивать ї впрядь селится запрещанно [!]. Но *от* онихъ людей вам объявлено, что їмъ¹ *от* командующого в Орле маіора в дачахъ войсковихъ тамо ї далѣе селится футорами ї хлѣбъ пахат, коего ї ннѣ задоволено насеянного еще безъ снятія состоить, дозволеніе учиненно.

Ї что до оногo Ташлика недавно передъ вашимъ обездомъ зъ крепости Стія Елисавети їнженеромъ кодолу² волочене ї могилки сипано, ї ту їмъ на поселеніе землю падуванено, могилки *ж*, хотя вы ї намеревали поразбрашивать, однакъ безъ повелѣнія Коша сумнились, а особливо, что с малою командою били.

Да³ ї, что *от* прописанного в Орле состоящего маіора, в случае вашего туда с командою обезда, ї какой причиненію поселенцамъ, на войскової землѣ сидящим *от* вас ѡбиди їли ихъ *от*толь⁴ висилки, о недопущеніи васъ // к тому, к состоящему в Лисой Горѣ⁵ полковнику компанѣйскому Забѣлѣ⁶ ордерами предложенно в Коше полученъ, которимъ просите резолюціи.

А яко высочайшими опредѣленіями войсковихъ земель под поселеніе к крепости Стіе Елисавети⁷ *от*меживать ї самовольными поселеніями занимать⁸ запрещенно, потому какъ *от*межовивать землѣ⁹ здешной, такъ ї заселявать хуторами не надлежитъ, ї то следуєтъ в противность высочайшимъ опредѣленіямъ.

Для того ви їмееѣ, собравъ зъ ведомства вашего довольно число команди їобѣхать все войсковіе землѣ ї на онихъ їмеющимъ хутора у поселеніи слободскимъ обивателямъ крепко притвердить, чтобъ они с техъ сойшли в принадлежашіе їмъ дачи, обявля при томъ їмъ, что, буди волею они¹⁰ не сойдут, то силою совсемъ висиланни будутъ непремѣнно¹¹, а кои ново [!] хутора заводить начинаютъ, техъ к тому вовся не допустить ї заводимое строеніе разбросать, а ихъ з дачъ здешнихъ вислать, но при томъ смотрѣтъ, чтобъ *от* васъ ї команди вашей грабительствомъ какогo їмущества їли забоиствомъ обиди тѣм обивателямъ приизоити [!] не могло¹².

Ї впрядь, чтобъ те поселенци¹³ заводить въ здешнѣхъ дачахъ надъ высочайшіе опредѣленія хуторовъ ї жиллей не могли, часто, // разежая съ командою,

¹ Слово правлено.

² Кодола – ланцюг, путо. Тут кодолу волочене *вжито* у значенні познати между.

³ Слово правлено.

⁴ Слово правлено.

⁵ Далі закреслено гспдну.

⁶ Далі закреслено зъ его полкомъ.

⁷ Далі витерто не.

⁸ Слово правлено.

⁹ Слово правлено.

¹⁰ Написано на лівому березі.

¹¹ Далі закреслено толко при томъ онимъ боємъ ї здирствами нѣкакихъ обидъ їмалѣйшихъ не причинять, *де слово* онимъ правлено.

¹² Вставка *внизу аркуша* но притомъ смотрѣтъ, чтобъ *от* васъ ї команди вашей грабительствомъ какогo їмущества, їли забоиствомъ обиди тѣм обивателямъ приизоити[!] не могло.

¹³ Написано надъ рядкомъ те поселенци *замість* закресленого они.

вам *смотрѣт* і¹ ихъ к тому не допускать. Могилки жъ, поелику оніе не в силѣ указовъ посипанни, і в Кошѣ о томъ никакова ізвестія нетъ, повелѣвается всѣ до единой, гдѣ они по землямъ здѣшнимъ учиненни, разбросать. Не менше жъ старатся никого стороннихъ к прокористованіямъ в дачахъ здѣшнихъ і къ іспустошеніямъ онихъ не допускать, і что происходитъ будеть в Кошѣ репортовать. А что такъ самоупорно утѣсненія заселиваніемъ² дачъ войсковихъ, такъже і отмежованіемъ земель безъуказнимъ чинятся Войску обиди, о томъ к высокимъ командамъ зъ жалобою представленія *от* Коша учиненни.

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 69–70. Відпуск.

№ 12

1765 р., липня 29. – Донесення Коша генерал-губернаторові Малоросії Петру Рум'янцеву з проханнямъ вжити заходівъ проти заселення слобожанами земель Вольностей Війська Запорозького, які їхъ пустошать; про утиски з боку військовихъ, які насилають нову межу

Сиятелнѣйшему графу его высокопревосходителству гспдну императорскаго величества *от* арміи генерал-аншефу, малоросіискому генерал-губернатору, малоросіиской коллегіи Президенту, Украинского и Малоросіиского корпусовъ главному комендиру, обоихъ росіискихъ ординовъ и Святыя Анны кавалеру Петру Алѣξανдровичу Румянцову

Доношение

По многопроизшедшимъ Войску Запорожскому *отъ* находящихъся при крепости Святыя Елисаветы комендировъ самоизвольнымъ над *отведенную* его высокопревосходителствомъ гспдномъ генераломъ-аншефомъ и кавалеромъ кіевскимъ генералъ-губернаторомъ Иваномъ Федоровичемъ Глѣбовимъ к той крепости под слободское поселение, что нинѣ пикинерной полкъ³, двадцативерстную черту, многимъ числомъ еще старинныхъ земель Войска Запорожского *отграниченіемъ* и допущениемъ [!] оныя и протчіе войсковыя дачи темъ слободскимъ поселенцамъ заселять и угодия войсковыя в пустошь приводитъ во всекрѣйнѣйшее [!] утѣснение Войску, по внесеннымъ *от* Войска Запорожского Низового в такихъ тяжкихъ и нестерпимыхъ обидахъ къ ея императорскому величеству всеподданнѣйшимъ прозбамъ по состоявшимся в Правителствующемъ Сенатѣ высочайшимъ опредѣленіямъ, посланными 762 гевваря *от* 7 и 763 годовъ декабря *от* 8 числѣ ис Правителствующаго Сената в Киевскую губернскую канцелярію и в крепость Святыя Елисаветы // указами велено, какиѣ Войска Запорожского землѣ и угодии безъуказно к тому слободскому поселенію *отняти*, оныя Запорожскому Войску возвратитъ и впредь собою запорожскихъ земелъ и угодій не *отнимать*, и темъ Войску Запорожскому обидѣ не чинитъ, равно и техъ слободскихъ поселеній в неподлежащихъ мѣстахъ не заводитъ.

¹ Написано над рядомъ вам *смотрѣт*, і.

² Слово правлено.

³ Написано над рядомъ і на лівому березі что нинѣ пикинерной полкъ.

Но *от* командующих в крепости Святыя Елисаветы не тол безуказно занятых под то слободское поселеніе войсковых дачъ не возвращено и тѣхъ учинившихся на земляхъ войсковыхъ за предзначащимся рубежемъ обивательскихъ поселеній по¹ многимъ *от* Воиска требованіямъ не сведенно, но в отмѣну тѣхъ высочайшихъ опредѣленій чрезъ отправленныхъ *от* крепости инженеръ-афицеровъ землѣ здешныя немалымъ числомъ в прошломъ и в семъ году в истекшомъ июнѣ мѣсяцѣ *от* Гарду и по протчимъ местамъ *отмежовано* и могилки сипано и на войсковыхъ земляхъ вновь обывателямъ селения заводитъ дозволенно.

А свѣрхъ того, *от* реки Днѣпра в речки Самотканѣ между козачими зимовниками *от* командующаго в томъ² пикинерномъ³ полку⁴ маіора Алляшова[!] команда того полку, неизвестно для какихъ обстоятельствъ и выдно в едно утѣснение живущихъ тамо зимовниками козаковъ на тѣхъ местахъ, гдѣ козаки сѣнокосы *отправляютъ*, поставлена, которую⁵ имевшіесь к косбѣ травы выбиты, в чемъ тѣмъ козакамъ немалая нужность в приуготовлении сеновъ осталась⁶.

А свѣрхъ того, оная команда запасная козачоѣ[!] скота не допускаетъ темъ козакамъ там доволствоватся і причиняетъ темъ і протчими утиснителстви немаліе обиди, да самъ же оной маіоръ Аляшовъ⁷ по той⁸ речки Самоткани с командою ездя⁹, высипая могилки одну в самомъ зимовнику козака здешнего куреня Конеловского Самѣила Носа висипаль. При томъ, сидящимъ // по той реки Самотканѣ донемала издавна¹⁰ зимовниками козакамъ приказивалъ сходить прочь, і страшая, буди не соидуть, то командо[й] согнати будутъ¹¹.

Войско жъ Запорожское, не имѣя ни *отколь* по какимъ указамъ то происходитъ извѣстия, и, чувствуя высочайшіе милостивіе ѿ непричиненіи Воиску Запорожскому таковыхъ утесненій¹² запрещенія, какъ тѣмъ *отмежованіемъ* здешнихъ земелъ і посипаніемъ могилкокъ¹³, такъ и допущеніемъ¹⁴ слободскимъ поселенцамъ пустошить и заселиватъ дачи и угодия здешныя, имеетъ всекрайнейшую и тяжчайшую обиду и с немалымъ сожалѣніемъ в старыннихъ извѣку тому Воиску принадлежащихъ земляхъ горестное сносить утѣснение, и при томъ по умноженію в томъ Воиски козаковъ и козачихъ поселеній, и по

¹ Написано над рядком.

² Далі закреслено Слободскомъ полку, что нынѣ.

³ Слово правлено.

⁴ Написано над рядком.

⁵ Слово правлено.

⁶ Слово правлено.

⁷ Вставка на лѣвому березі і нижче аркуша а свѣрхъ того оная команда запасная козачоѣ[!] скота не допускаетъ темъ козакамъ там доволствоватся і причиняетъ темъ і протчими утиснителстви немаліе обиди, да самъ же оной маіоръ Аляшовъ.

⁸ Далі закреслено же.

⁹ Написано над рядкомъ Самоткани с командою ездя *замість* закресленно-го оной маіоръ Аляшовъ.

¹⁰ Далі закреслено издавна.

¹¹ Вставка *зверху* аркуша і страшая, буди не соидуть, то командо[й] согнати будутъ.

¹² Написано над рядкомъ таковыхъ утесненій *замість* закресленно-го того.

¹³ Написано над рядкомъ і посипаніемъ могилкокъ.

¹⁴ Далі закреслено такъ и допущеніемъ.

краиному везде во внутренних дачах жилиями между собою истеснѣнию[!], в распространении новыми селеніи крайнѣйшую нужду с вышеписанных утѣсненнѣй претѣрпеваѣт.

Для того, дерзостно¹ вашему высокографскому сиятельству представляя покорнейше просимъ, куда надлежитъ повеление учинить, чтоб в силу означенныхъ высочайшихъ определений земель и угодій здешних, которыми Воиско издревле, по² кривавимъ предковъ заслугамъ владѣеть, *от* крепости С. Елисавети³ *отмежовиванно*⁴ такъ безуказно не было и учинившиесь на тѣхъ футоровъ и протчего самовольные поселеніи на определенную дачу сведено и непозволяно бѣ обитателямъ дачъ здешнихъ заселять и оныхъ в конечное опустошение приводить, и тѣмъ горчайшіе и несноснѣйшіе Воиску // здѣшнему обиды и утесненіи причинять, равно и поставленную в Самотканѣ в едно козакам, тамо живущимъ, утесненіе і обиду⁵ без всякой надобности команду сведенно и козаковъ, там⁶ сидящихъ зимовниками, *оттоль*⁷ не висиланно і обидь імъ не приключанно⁸.

И о томъ, что будет *от* вашего высокографского сиятельства в защищение здешнего Воиска *от* таковыхъ горестнѣйшихъ обидь определено, милостивою резолюціею Воиско Запорожское пожаловать, якої с нашею преданностию ожидаемъ.

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 66 і зв., 71 і зв. Відпуск.

№ 13

1765 р., серпня 7. – Рапорт бугогардового полковника Якова Біди Кошеві про вжиття заходів щодо незаконно поселених хуторів пилипонів і насипаних меж між Сугаклійськими вершинами та Піщаним Бродом; про проведення російськими військовими нової 30-верстної лінії по р. Корабельна

Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового высокородному і високопочтенному гспдну войсковому судіи Павлу Фроловичу Головатому з високопочтенною войсковою старшиною[!]

Репортъ

В силѣ вашего высокородия високого ордера, мною з старшиною прошлаго августа 9 д. полученного, я с командою моею для висилки поселившихся въ дачахъ войсковыхъ футорама слобожанъ в принадлежащие імъ места, такожъ разбросаныя новозаводимыхъ футоровъ и посипанныхъ чрезъ инженер *от* крепосты Святыя Елисаветы на войсковой землѣ могилоть, ездиль і темъ

¹ *Написано над рядком замість закресленого с неутерпимости.*

² *Написано над рядком.*

³ *Написано над рядком от крепости С. Елисавети.*

⁴ *Слово правлено.*

⁵ *Написано над рядком і обиду.*

⁶ *Слово виправлено зі слова оттоль.*

⁷ *Написано над рядком.*

⁸ *Написано над рядком і обидь імъ не приключанно.*

жителствующимъ в дачахъ войсковыхъ футорамы слобожанамъ, (о коихъ футорахъ при семъ описъ прилагается)¹, в принадлежачыѣ имъ мѣста с футоровъ высылалъ.

А новозаводимые футора, такоже посипанные гранню могилы большыѣ, кои мною в нѣшней обездѣ найдены в Сугаклиискіхъ вершинахъ, а начавшиѣ от сербскихъ дачъ мимо село Грузкую, Сугаклийскіе вершины, тою и сею сторону Ташлика Чорного з занимаемъ в ту дачу написанныхъ в вышереченной описе[!] футоровъ поза слободою Орлом до Синюхи, мною от Сугаклиискыхъ вершинъ до Пешаного Броду, и якие вблизиности за оною новою чертою посепаение[!] могилы каждой слободе и пилиповцямъ границею, дабы одны до другихъ в дачи к прокористованию не вездили, поразброшеваль. А дале ехать, яко я ї изъ козаковъ здешныхъ никто, веденной гспдномъ генераломъ Глѣбовымъ черти не знае, поопасувался.

К тому же еще известно, что к слободе Орлѣ от Лисой Гори по Карабелне степу отмежуется, а от той всей // нововведенной черти еще на какуюсь государственную надобность на дридцать[!] верст землѣ войсковой приймется, о чемъ вашему высокородью репортуем, ї ежели вишеписанное к слободе Орлѣ отмеживанные войсковой землѣ чинитѣмется, что намъ делат, такоже по какыѣ мѣста Глѣбова черта, резолюцією снабдыть не оставыть, покорнейше просим.

Полковникъ бугогардовой Яковъ Бѣда з старшиною

Помітка: Пол. сѣтябра [!] 18 д. 1765 году

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 48 і зв. Оригінал.

On the basis of unpublished documents the course of events of 1763–1765 years, when the Nova Serbiya and Nova Sloboda settlements were transposed into the Novorosiysk province, was presented. At the same time the Cossacks suffered from the tsarist authorities through territorial restrictions and settling of the Slobodians on the lands of Bugogard Palanka.

Key words: Oleksiy Melhunov, Petro Kalnyshevskiy, Kish, harassment; restrictions; Sloboda settlements; Bugogard Palanka; colonel, rapport; Liberties of the Zaporozhian Army; Korabelna, Pomichna, Hruzka, Kostuvata, Lozuvata, Suhaklia, Chorny Tashlyk rivers; districts; Beshbairaky, Lysa Hora, Pishchanyi Brid villages.

¹ Дужки у тексті. Перелік хуторів див.: ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 49.

**ДО 100-РІЧЧЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
(добірка фотодокументів)***

100 років тому, у листопаді 1918 р., указом Гетьмана Павла Скоропадського як осібна самоврядна організація постала Українська академія наук – сьогодні Національна академія наук України. Відтоді й дотепер під різними назвами і підпорядкуванням вона залишається головним науковим державним інститутом. У різний час її різноспрямована діяльність як частини світової наукової справи відображала й водночас визначала вітчизняні й загальні тенденції розвитку суспільства. Пропонуємо переглянути складену з документів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного хроніку життєтворчості людей, для яких наука стала більше, ніж робота.

Група представників наукової громадськості. В центрі – А. В. Луначарський.
Київ, 1920-і рр.

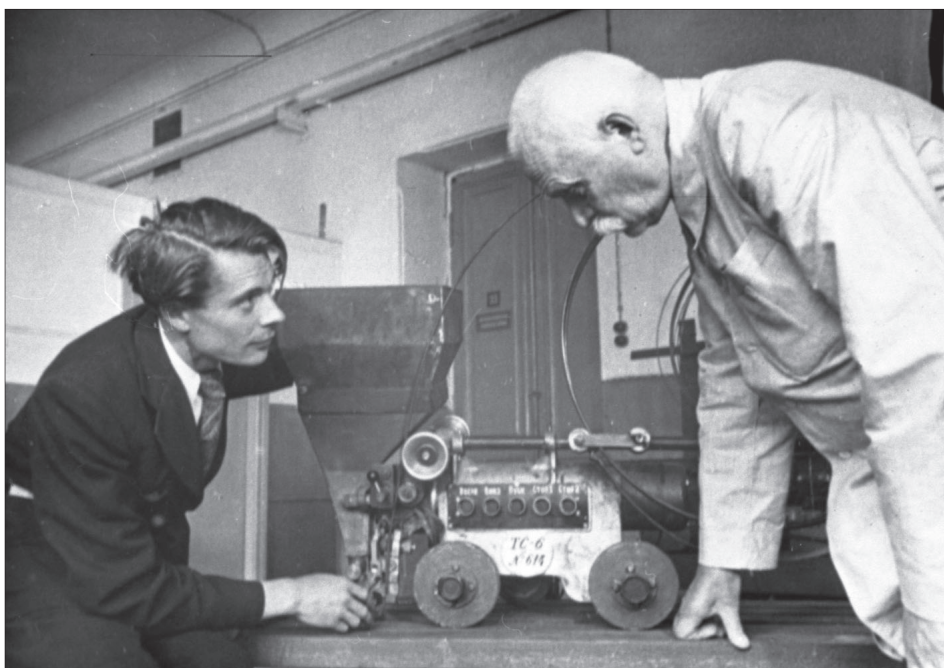
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-234799.

* *Упорядник* – Любарська Людмила Валентинівна, провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

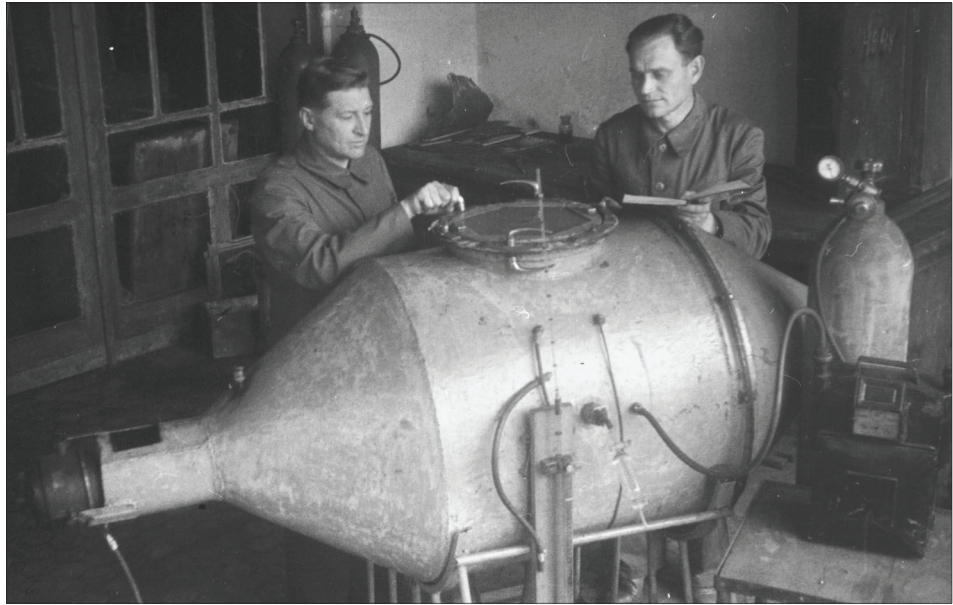
Зал засідання першої конференції АН УРСР, присвяченої проблемам довголіття.
Київ, грудень 1938 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-37575.

Директор Інституту електрозварювання АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці
Є. О. Патон із сином Володимиром у кабінеті. Київ, 1940-і рр.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-130794.

В. І. Кровець (праворуч) – завідувач станції-лабораторії рудничного пилу і газу Всесоюзного науково-дослідницького інституту та В. І. Флітвуд – науковий співробітник дослідницької камери готують експериментальний вибух.
Макіївка Сталінської обл., 1945 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого, од. обл. 0-6482.

Перед запуском радіозонда в Київській геофізичній лабораторії.

Київ, 1947 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого, од. обл. 0-34296.

Професор, доктор
фізико-математичних наук
С. К. Всесвятський вивчає
малі тіла сонячної системи
через великий рефрактор
Київської астрономічної
обсерваторії.

Київ, 30 січня 1948 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пиєничного,
од. обл. 0-29044.

Препаратори таксидермічної майстерні зоомузею АН УРСР
В. А. Антонович і В. Н. Бондаренко під час роботи.
Київ, 12 січня 1954 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-48830.

Гідролог станції «Північний полюс-3» А. І. Дмитрієв (ліворуч)
і метеоролог А. Д. Малков із собакою Дружба.
«Північний полюс-3», 1954 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-60881.

Лижна прогулянка в таборі станції «Північний полюс-3».
«Північний полюс-3», 1954 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-06875.

Магнітолог наукової станції М. Е. Попков за роботою біля астрономічного теодоліта.

Центральна Арктика, 19 липня 1954 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-66483.

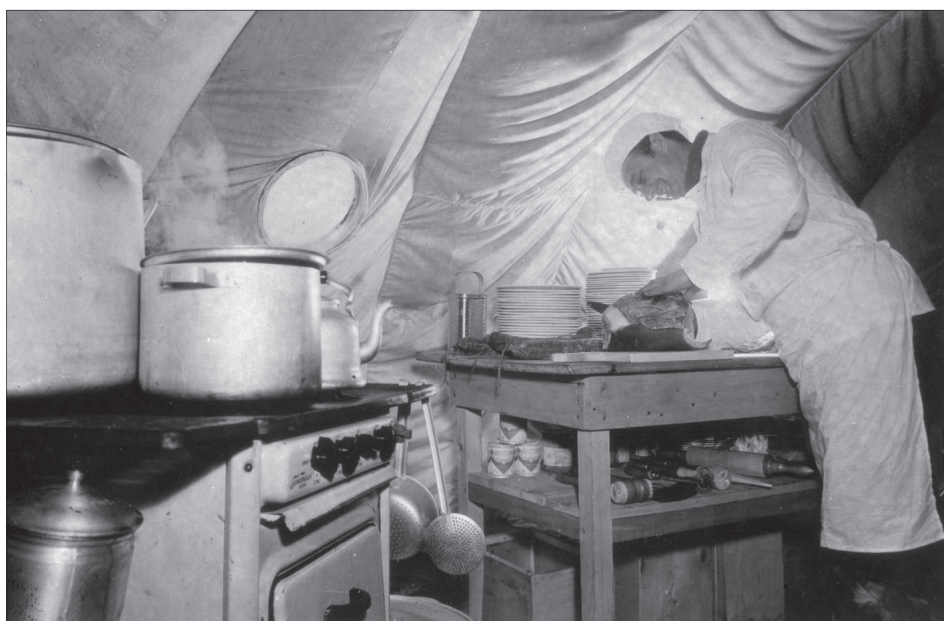

Геофізик станції «Північний полюс-5», створеної в кінці квітня 1955 р. у східному секторі Арктики, А. П. Селіванов на вахті. Арктика, 1955 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-66486.

Підготовка кіноапарата для демонстрації фільмів на станції «Північний полюс-3».
«Північний полюс-3», 1955 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-55936.

Повар станції «Північний полюс-5» В. А. Загорський готує вечерю.
Арктика, 1955 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-66485.

Старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту рибного господарства А. Д. Носаль оглядає сигів перед посадкою в нагульний ставок.

Київ, квітень 1955 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного, од. обл.
0-182092.

Представники країн народної демократії розмовляють з науковим співробітником Всесоюзного селекційно-генетичного інституту ім. Т. Д. Лисенка М. В. Щербиною (праворуч) на виставці Всесоюзної наради з питань виробництва гібридного насіння кукурудзи. Одеса, 31 січня 1957 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-64519.

Завідувач відділу
плодознавства Нікітського
ботанічного саду, доктор
сільськогосподарських наук
І. Н. Рябов оглядає плоди
персиків.

Нікіта Кримської обл.,
1963 р. Автор зйомки
М. Пирковський.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-106889.

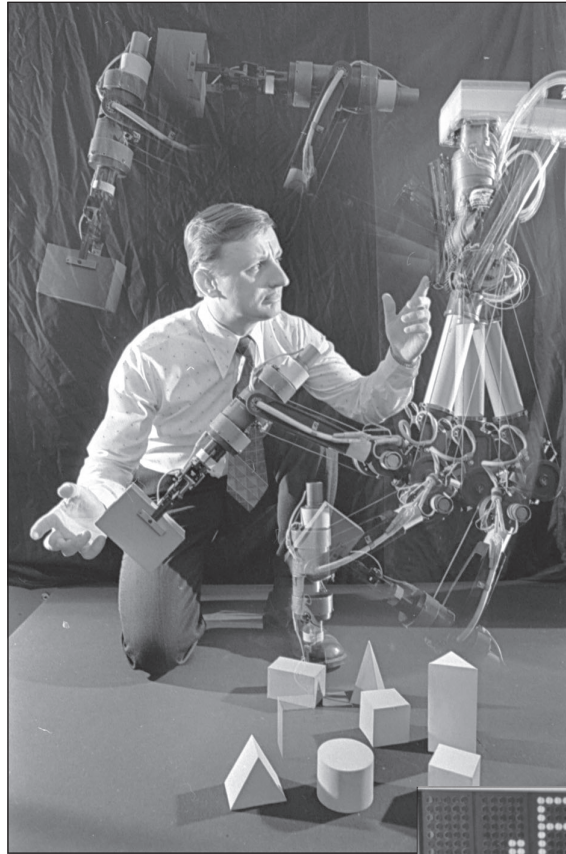

Співробітник
Фізико-технічного
інституту низьких температур
АН УРСР, фізик-механік
Г. Д. Шарій демонструє
виділення рідкого азоту.
Харків, грудень 1966 р.
Автор зйомки Г. Магальник.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-105200.

Молодший науковий
співробітник
Інституту фізіології
ім. О. О. Богомольця
АН УРСР Ю. Ф. Геря
із собакою на ім'я Руда,
оживленою через 25
хвилин
після клінічної смерті.
Київ, листопад 1967 р.
Автор зйомки
В. І. Фалін.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-113113.

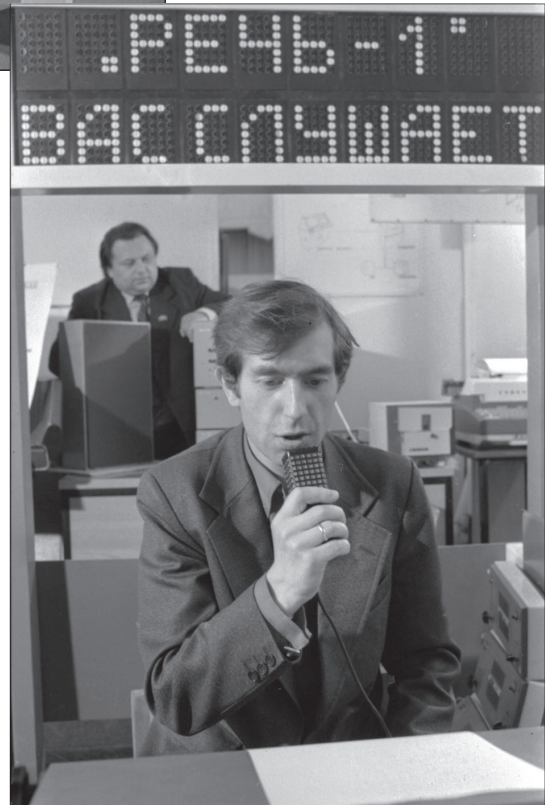

Генеральний конструктор літакобудування, академік АН УРСР,
Герой Соціалістичної Праці О. К. Антонов дає автографи москвичам на ВДНГ СРСР
під час Ленінських Днів науки УРСР у м. Москві.
Москва, 13 січня 1970 р. Автор зйомки Л. О. Левіт.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-206720.

Керівник групи Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР В. М. Крот досліджує програму управління маніпулятором.
Київ, березень 1982 р.
Автор зйомки Л. О. Левіт.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-208103.

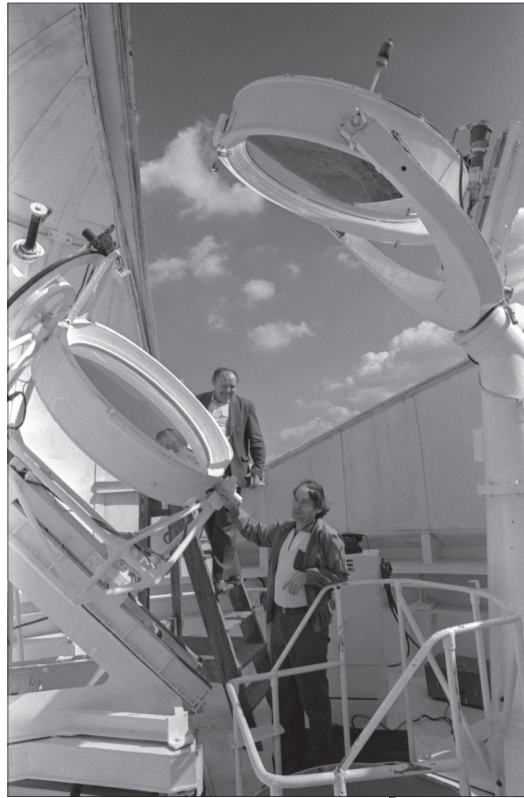
Завідувач лабораторії розпізнавання і синтезу звукових образів Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР, кандидат технічних наук Т. К. Винцюк (ліворуч) і інженер С. А. Биднюк налагоджують систему мовного діалогу «Речь-І».
Київ, 20 квітня 1983 р.
Автори зйомки Ю. П. Мосенжик, А. Б. Піддубний.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-207470.

Співробітники Інституту
ядерних досліджень АН УРСР
проводять дослід.
Київ, грудень 1984 р.
Автор зйомки
Ю. П. Мосенжик.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пиличного,
од. обл. 0-213329.

Німецькі археологи професор Геттінгенського університету Рената Ролле та Вільгельм Херц (ліворуч) і співробітник Інституту археології АН УРСР В. Мурзін оглядають знахідки розкопок на кургані Чортомлик.
Дніпропетровська обл., 24 серпня 1985 р. Автор зйомки А. І. Запара.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиличного, од. обл. 0-181929.

Співавтори відкриття ритмічності пульсації Сонця, старші наукові співробітники Кримської астрофізичної обсерваторії АН УРСР, кандидати фізико-математичних наук В. О. Котов (праворуч) і Т. Т. Цап готують дзеркала телескопа для спостереження за Сонцем.

Научний Кримської обл.,
20–21 жовтня 1986 р.

Автор зйомки К. В. Дудченко.

ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-202140.

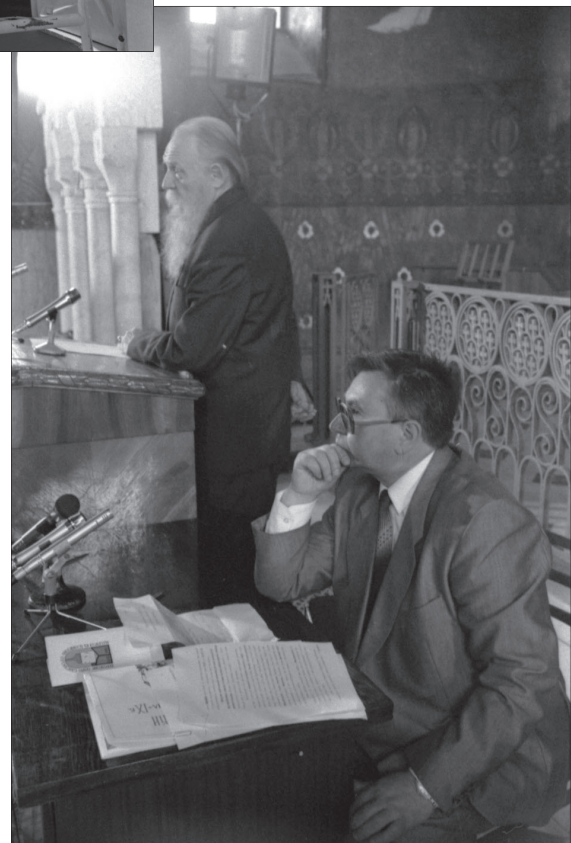
Голова Радянського комітету славистів, академік М. І. Толстой виступає під час наукової конференції «Слов'янська писемність і розвиток духовної культури» в рамках Всесоюзного свята слов'янської писемності.

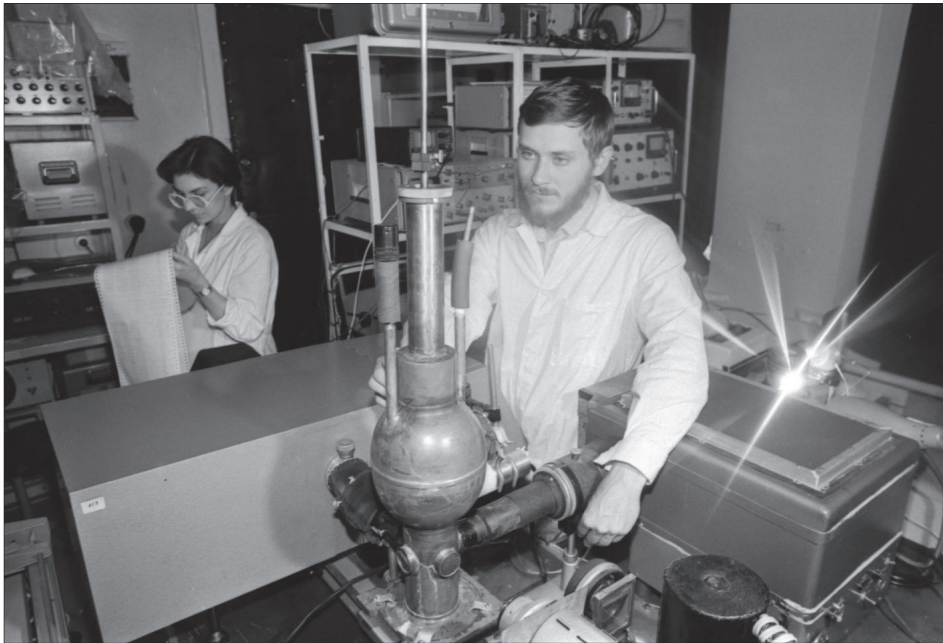
Праворуч – академік АН УРСР В. М. Русанівський.

Київ, травень 1989 р.

Автор зйомки І. М. Яіцький.

ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-173239.

Молодший науковий співробітник Інституту фізіології рослин і генетики АН України О. В. Шевченко (ліворуч) і В. В. Шевченко проводять дослід в лабораторії відділу біохімії фотосинтезу.

Київ, листопад 1991 р. Автор зйомки В. А. Репік.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-223868.

**А. О. АЛЕКСЕЄНКО, О. Я. ГАРАНІН,
Ю. С. КОВТАНЮК, О. В. ЧИЖОВА***

ВІДКРИТА ДИСКУСІЯ «ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДОТРИМАННЯ АВТОРСЬКИХ ТА СУМІЖНИХ ПРАВ У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ»

6 грудня 2018 р. ознаменувалося неординарною подією в житті архівної спільноти України. У зеленій залі Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) за адресою: м. Київ, вул. Володимирська, 22-а архівісти та правознавці зібралися на Відкриту дискусію «Проблемні питання дотримання авторських та суміжних прав у діяльності державних архівів».

Місце проведення заходу було обрано не випадково, оскільки саме директор ЦДАМЛМ України О. В. Чижова, працюючи з документальною спадщиною українських митців та вибудовуючи взаємовідносини з авторами або тими людьми, які набули чи успадкували авторське право на твори, одна з перших в архівній системі України почала піднімати зазначені питання ще кілька років тому. Сьогодні, в умовах імплементації окремих актів законодавства Європейського Союзу, на хвилі реалізації «Концепції реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні», схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 червня 2016 р. № 402-р, державні архіви все частіше стикаються з викликами щодо дотримання авторських

* *Алексєєнко Анна Олександрівна* – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України;

Гаранін Олександр Якович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, виконавчий директор Спілки архівістів України;

Ковтанюк Юрій Славович – кандидат історичних наук, директор Центрального державного електронного архіву України;

Чижова Олена Валеріївна – директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

та суміжних прав. Очевидно, що назріла проблема потребує глибокої концептуальної дискусії та розгляду конструктивних пропозицій щодо її вирішення.

З ініціативою зібрати фахівців для спільного обговорення означених питань виступила Спілка архівістів України (далі – САУ). Ідею активно підтримали Міністерство юстиції України та Державна архівна служба України. Захід було організовано спільними зусиллями директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД) О. Я. Гараніна; колективу ЦДАМЛМ України на чолі з директором архіву О. В. Чижовою; директора Центрального державного електронного архіву України (далі – ЦДЕА України) Ю. С. Ковтанюка; заступника директора Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного) Т. О. Ємельянової; директора Центрального державного науково-технічного архіву України (далі – ЦДНТА України) М. А. Балишева; директора Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) О. В. Бажан.

Незвичний для архівістів формат відкритої дискусії було обрано цілеспрямовано, з метою якомога повніше виявити та локалізувати проблеми, пов'язані із дотриманням авторських та суміжних прав при користуванні архівними документами, а головне – виробити спільну позицію архівістів щодо алгоритму дій з їх подолання. Організатори намагалися відійти від формалізованого підходу та зробити обговорення жвавим і, сподіваємося, максимально корисним.

Максимально реалізуючи принцип транспарентності, організатори заходу попередньо розробили анкету учасника заходу, що містила спеціальні графи, в яких кожний потенційний учасник зустрічі міг запропонувати власні запитання до обговорення та запропонувати кандидатури бажаних спікерів. Із метою охоплення якомога ширшої цільової аудиторії, інформація про анонс заходу розповсюджувалася як традиційними засобами (шляхом розсилання інформаційних листів), так і за допомогою розміщення анонсів у профільних тематичних спільнотах, зокрема у соціальній мережі Facebook.

Крім того, враховуючи очевидну міждисциплінарну сутність питання, САУ була проведена робота щодо залучення до участі у заході фахівців та експертів різного рівня: представників громадськості, судових експертів із питань авторського права, керівників і спеціалістів державних органів, серед яких: директор Департаменту взаємодії з органами державної влади Міністерства юстиції України І. С. Лозінський, заступник голови Державної архівної служби України І. В. Бондарчук, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності, д-р юр. наук, проф.

В. Л. Федоренко, заступник начальника відділу авторського права і суміжних прав Департаменту інтелектуальної власності Міністерства економічного розвитку і торгівлі України О. Є. Арданов, прес-аташе Громадської організації «Українська агенція з авторських і суміжних прав» Д. О. Дорошенко, асистент кафедри інтелектуальної власності юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. юр. наук Л. Р. Майданик та інші. Загалом для участі у заході зголосилося понад 50 осіб, переважно, працівники архівних установ, а також представники бібліотек, закладів вищої освіти, науково-дослідних установ.

Зважаючи на репрезентативність складу присутніх, а також зміст порушених питань та досягнутих висновків, варто зафіксувати детальний перебіг цієї події.

Із вступним словом до учасників звернувся Голова САУ, проф. кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р іст. наук, проф. М. Г. Щербак. Він же й виступив модератором дискусії, вдало надаючи слово для виступів основним доповідачам, експертам для висловлення ними фахових коментарів та запрошеним, які бажали поставити додаткові питання або взяти участь в обговоренні.

Учасники Відкритої дискусії «Проблемні питання дотримання авторських та суміжних прав у діяльності державних архів».

Першим до учасників заходу звернувся заступник Голови Державної архівної служби України І. В. Бондарчук, котрий передав присутнім вітання від Голови Державної архівної служби Т. І. Баранової; поінформував про здобутки, досягнуті інститутами громадянського суспільства, зокрема про створення Апеляційної палати Вищого суду з питань інтелектуальної власності, подякував усім, хто долучився до проведення заходу.

Начальник Управління взаємодії з органами державної влади Міністерства юстиції України І. С. Лозінський також привітав присутніх, наголосив на актуальності піднятої теми та необхідності дотримання прав інтелектуальної власності в архівній сфері, запропонував зафіксувати всі пропозиції, висунуті в ході дискусії, та подати їх до Державної архівної служби України, а також запевнив, що Міністерство юстиції України сприятиме їх врегулюванню.

Безпосередньо дискусію розпочала директор ЦДАМЛМ України О. В. Чижова. У своїй доповіді «Літературні та художні твори як об'єкти авторського права: 5 основних маркерів» вона зацентрувала увагу на тому, що автор є у кожного твору, відтак це обов'язково потрібно враховувати і при формуванні Національного архівного фонду (далі – НАФ), і при використанні документів. Детально охарактеризувавши документи свого архіву, які є об'єктами авторського права,

Голова САУ, д-р іст. наук, проф. М. Г. Щербак вітає учасників заходу.

Виступає заступник Голови Державної архівної служби України
І. В. Бондарчук.

доповідачка порівняла архівну практику радянських часів та сучасності щодо оформлення актів приймання-передавання документів на державне зберігання, щодо обмежень користування документами тощо; навела приклади пов'язаних із цим непорозумінь з користувачами читальних залів, що виникають під час копіювання таких документів; задля їх запобігання запропонувала внести зміни до відповідної форми замовлення.

На завершення свого виступу доповідачка звернулася з проханням розв'язати конкретну ситуаційну задачу, яка наразі постала перед працівниками ЦДАМЛМ України: визначити правомірність використання зображення портрета письменника Євгена Плужника, що взятий на облік та зберігається в архіві, для створення пам'ятної марки Публічним акціонерним товариством «Укрпошта». Його автор – художниця Софія Буряк пішла з життя у 2016 р., а про спадкоємців авторського права на картину достеменних відомостей немає.

Доповідь заступника директора ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного Т. О. Ємельянової «Інтелектуальне право та аудіовізуальні архіви» стосувалася особливостей роботи з документами, що зберігаються в цьому архіві (80% фондів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного становлять об'єкти авторського права), та перш за все, актив-

Виступає начальник Управління взаємодії з органами державної влади Міністерства юстиції України І. С. Лозінський.

ного виготовлення цифрових копій для збереження інформації через надзвичайну вразливість плівкових носіїв. Т. О. Ємельянова зазначила, що архівістам іноді важко зорієнтуватися, чи не порушуються норми Закону України «Про авторське право і суміжні права» при оцифруванні документів. Доповідачка мусила констатувати низький рівень обізнаності працівників архівних установ у юридичних аспектах та необхідності підвищення кваліфікації в цій сфері. Вона окреслила серйозну проблему використання т. зв. «документів-сиріт» (тих, авторство яких не встановлено), яка є гострою для багатьох країн. В Україні відсутні рецепції щодо поводження з ними, а таких у радянському спадку більшість. Крім того, Т. О. Ємельянова нагадала про зміни до законодавства щодо оцифрування документів та надання дозволу на публікацію на власних веб-ресурсах матеріалів для використання з некомерційною метою, які свого часу пропонувала Координаційна рада аудіовізуальних архівів та підтримала світова спільнота.

Начальник відділу використання інформації документів ЦДНТА України А. О. Алексеєнко у доповіді «Дотримання авторських та суміжних прав щодо архівної науково-технічної документації» торкнулася історії створення спеціалізованого архіву для централізації зберігання та широкого використання науково-технічної документації

(далі – НТД), яке було можливе тільки за умов нехтування авторським правом за радянських часів. Сьогодні цей вид документів є об'єктом інтелектуальної власності, що передбачено кількома главами Цивільного кодексу України та низкою спеціальних законів. Вона розкрила специфіку використання архівної НТД, що не втрачає своєї практичної значущості після потрапляння на державне зберігання, та пов'язані з цим проблеми формування НАФ. Зокрема, йшлося про те, що відповідно до статті 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права», правова охорона поширюється тільки на форму вираження твору. Оскільки для НТД важливішим є змістовне наповнення, ніж форма, то організації-розробники неохоче передають документи до держархіву.

«Досвід ЦДЕА України щодо забезпечення дотримання авторського права у діяльності архіву: «Гра на межі фолу?» – так сформулював назву доповіді директор ЦДЕА України Ю. С. Ковтанюк. Таким чином він хотів підкреслити гостроту проблеми, з якою регулярно стикаються архівісти на перемовинах із фондоутворювачами про передавання документів особового походження на постійне зберігання, у т. ч. в електронній формі. Недосконалість норм законодавства про авторські та суміжні права не дають відповідей на питання щодо поводження з новим типом документації, що створюється як оригінал у цифровій (електронній) формі, зокрема щодо його копіювання, яке значно спрощується, зважаючи на цифрову природу фіксування інформації цих документів та спрощеність їх розповсюдження сучасними засобами комунікацій. Це призводить до їх масової миттєвої розсилки або доступу до них великої кількості користувачів, тобто має характер, який прямо забороняється для застосування до документів, доступ до яких в цифровій (електронній) формі обмежений авторськими та суміжними правами не тільки вітчизняним законодавством, а й міжнародним. Доповідач висловив думку стосовно необхідності розробки методичних рекомендацій для архівних установ у сфері інтелектуальної власності, в яких для архівістів були б прописані їхні дії під час виконання ними службових обов'язків у межах нормативно-правової бази з питань дотримання авторського права та суміжних прав. Ю. С. Ковтанюк запропонував розглянути питання щодо створення таких методичних рекомендацій зусиллями архівістів-науковців на базі УНДІАСД у співпраці з відділом авторського права і суміжних прав Департаменту інтелектуальної власності Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Громадською організацією «Українська агенція з авторських і суміжних прав» та кафедрою інтелектуальної власності юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Наостанок поділився планами щодо створення на базі ЦДЕА України централізованого фонду користування з метою забезпечення користувачам віддаленого доступу до документів НАФ через мережу Інтернет.

Завершила блок заявлених доповідей завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р іст. наук, проф. М. Г. Палієнко. Вона висвітлила тему «Захист персональних даних та проблема доступу до архівної інформації у сучасному європейському законодавстві». Доповідачка наголосила на тому, що предмет її доповіді турбує сучасних архівістів Центральної та Західної Європи, де зараз поширені тенденції з обмеження доступу до персональних даних та їх шифрування. У перспективі це може призвести до відсутності таких даних в архівах, а, відповідно, і до втрати цілого пласту потенційно важливих історичних джерел, зважаючи, що поширюється тенденція, навіть до рівня законодавчих актів деяких країн Європи, щодо знищення документів, які містять персональні дані після завершення їх оперативного використання. Також як керівник кафедри, котра готує кадри для архівних установ, проф. М. Г. Палієнко поінформувала про освітні програми та доцільність вивчення юридичних дисциплін майбутніми архівістами.

Регламент роботи засідання передбачав чергування доповідей, коментарів експертів та розгляду висунутих пропозицій. У процесі дискусії звернули увагу на закріплені в сучасному законодавстві норми щодо копіювання об'єктів авторського права (виключно репрографічне відтворення), поводження з документами репресованих осіб, визначення службових творів, поняття творів із статусом *out-of-commerce*; неодноразово проводили паралелі із закордонною практикою (згадували напрацювання британських та австрійських колег, європейські стандарти) та підкреслювали нагальність упровадження кращих зразків в Україні; намагалися знайти оптимальні шляхи підвищення юридичної грамотності архівістів, а також переймалися необхідністю відстоювання інтересів архівів у судах, якщо виникне така потреба тощо. Зокрема, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності, д-р юр. наук, проф. В. Л. Федоренко та директор Державного архіву Київської області С. А. Каменєва підтримали ідею, висловлену директором ЦДЕА України Ю. С. Ковтанюком, щодо підготовки методичних рекомендацій для архівних установ у сфері інтелектуальної власності. При цьому С. А. Каменєва не лише підтримала пропозицію колег щодо розробки методичних рекомендацій про роботу з документами-об'єктами авторських та суміжних прав, але й наголосила, що означені рекомендації були б корисними для архівів обласної і місцевої ланок.

Жваве обговорення викликало питання, поставлене науковим співробітником Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського О. В. Січовою. Вона поцікавилася, як захистити права науковця, який, наприклад, зібрав матеріали етнографічної

експедиції і зобов'язаний передати їх до архіву Національної академії наук України, але ще не встиг ввести їх до наукового обігу і турбується через недобросовісних колег, котрі можуть скористатися результатами його пошуково-дослідницької роботи? Ані Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», ані Закон України «Про авторське право і суміжні права» не захищають автора у цьому випадку. На юридичну колізію вказала і директор ЦДАГО України О. В. Бажан, виявивши протиріччя між нормами авторського права та Законом України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років».

До обговорення перспектив розроблення відповідних методичних рекомендацій долучився директор УНДІАСД О. Я. Гаранін, який запропонував поетапне розроблення науково-дослідної теми з питань дотримання авторського та суміжних прав в архівних установах, яка повинна була б розпочатися глибоким аналізом бібліографії та підготовкою відповідного науково-аналітичного огляду з вивченням питань дотримання авторських та суміжних прав державними архівами, який доцільно було б опублікувати в «Бюлетені Галузевого центру науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства» УНДІАСД. Це уможливило б всебічно та глибоко вивчити запропоновану тему і тільки після цього долучитися до розробки методичних рекомендацій.

Наприкінці роботи форуму О. Я. Гаранін озвучив присутнім найцікавіші і найактуальніші запитання від учасників заходу, що були надані у реєстраційних анкетах та запропонував запрошеним експертам надати коментарі і зауваження з цього приводу у режимі бліц-марафону «запитання – відповідь». Активну участь у зазначеному марафоні взяли асистент кафедри інтелектуальної власності юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. юр. наук Л. Р. Майданик та прес-аташе Громадської організації «Українська агенція з авторських і суміжних прав» Д. О. Дорошенко.

Аналізуючи стан дотримання авторських прав у діяльності державних архівів, правознавці були одностайні у тому, що ця сфера врегульована краще за інші, наприклад, порівняно з діяльністю музейних закладів. Однак, погоджувалися, що порушені питання в архівній сфері потребують подальшого вдосконалення. Крім того, експерти висловили одностайну думку, що присутні учасники дискусії виявилися достатньо підготовлені до зустрічі з ними та показали високий рівень обізнаності в питаннях інтелектуальної власності. Найбільш приємно їх вразили конструктивність і правильність питань, поставлених на обговорення, та бажання спільними зусиллями вдосконалювати законодавчу і нормативно правову-базу України з цих питань.

Прес-аташе Громадської організації «Українська агенція з авторських і суміжних прав» Д. О. Дорошенко відповідає на запитання учасників заходу.

За результатами Відкритої дискусії учасники виробили проект резолюції, повний текст якої доступний за посиланням: http://undiasd.archives.gov.ua/doc/anons/2018_12_06/2018_12_06_prrez.pdf.

Цей документ засвідчує, що українські архівісти:

- 1) мають прагнення у правовий спосіб долати існуючі виклики;
- 2) готові до змін та надають фахові, перевірені досвідом пропозиції до їх впровадження;
- 3) вміють консолідуватися та продукувати спільні рішення.

Підбиваючи підсумки, присутні відзначили актуальність порушених проблем для більшості державних архівів України, а також дружню атмосферу, що сприяла максимально плідній роботі. Сподіваємося, що зазначені напрацювання не залишаться лише на папері, а будуть реалізовані у конкретних дієвих кроках.

УДК 37.014

О. Г. ГУЛА*

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ
(за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції
«Сучасна наука та освіта Волині»,
22 листопада 2018 р., м. Володимир-Волинський)

Поширення глобалізаційних тенденцій неминуче призводить до активізації ідей про самоідентичність народів, національних меншин, етнічних груп, окремішність територій, областей, країв. Тому, задля вчасного реагування на зміни ситуації, держави зацікавлені у розвитку наукових досліджень, пов'язаних із вивченням історій та культур тих меншин, груп, які проживають на їхній території. Україна в цьому процесі не є виключенням.

Яскравим прикладом цьому може слугувати проведення 22 листопада 2018 р. Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна наука та освіта Волині», присвяченої 100-річчю Національної академії наук України. Конференція проходила у Вищому комунальному навчальному закладі «Володимир-Волинський педагогічний коледж імені А. Ю. Кримського», який разом із Регіональною радою молодих учених при Управлінні освіти, науки та молоді Волинської обласної державної адміністрації виступив її організатором.

* Гула Оксана Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу технологічного забезпечення архівної справи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

У засіданнях конференції взяли участь понад 200 науковців із Білої Церкви, Києва, Ковеля, Луцька, Львова, Нововолинська, а також Мінська (Білорусь).

Урочисте відкриття конференції розпочалося з виступу першого заступника голови регіональної ради молодих учених при Управлінні освіти, науки та молоді Волинської обласної державної адміністрації, голови предметної комісії мистецьких дисциплін ВКНЗ «Володимир-Волинський педагогічний коледж імені А. Ю. Кримського», канд. мистецтвознавства Богдана Жулковського. Він привітав учасників конференції та зазначив, що її проведення покликане консолідувати науковий потенціал молодого покоління дослідників та налагодити, посилити контакти між освітніми закладами не лише Волині, але й України загалом.

Свої вітання та найкращі побажання усім присутнім також висловили: головний спеціаліст відділу дошкільної, загальної середньої та вищої освіти Управління освіти, науки та молоді Волинської обласної державної адміністрації Лариса Роговська, директор ВКНЗ «Володимир-Волинський педагогічний коледж імені А. Ю. Кримського», канд. пед. наук, викладач-методист Микола Савельєв, голова Регіональної ради молодих учених при Управлінні освіти, науки та молоді Волинської обласної державної адміністрації, канд. юрид. наук, доц. Олена Назарук.

Пленарне засідання «Національна академія наук України: історія та сьогодення» було присвячене 100-річчю від дати заснування Національної академії наук України. На ньому свої доповіді представили Микола Нагірний, Ніна Данилюк, Галина Толстіхіна.

У виступі під назвою «Академія наук України: історія та сьогодення» канд. іст. наук, доц., викладач ВКНЗ «Володимир-Волинський педагогічний коледж імені А. Ю. Кримського» Микола Нагірний зауважив, що у багатьох європейських країнах (Велика Британія, Франція та ін.) ще на початку доби Нового часу було створено академічні інституції, які стали інтелектуальним символом держав і націй. В Україні також здавна прагнули створити власну академію наук, адже завжди мали потужний культурно-освітній потенціал. Так, розвиток науки і освіти серед східних слов'ян розпочався за Володимира Великого та Ярослава Мудрого і продовжувався протягом століть. Автор стверджує, що із заснуванням Києво-Могилянської академії та Львівського університету наука на українських землях почала набувати системного характеру. Сформувати ж класичну наукову інституцію вдалося лише у листопаді 1918 р., коли П. Скоропадський підписав «Закон про заснування Української академії наук у м. Києві». З цього часу українська наука почала розвиватися на якісно новому рівні.

Ніна Данилюк, д-р філол. наук, проф. кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк) у доповіді «Агатангел Кримський – організатор Української академії наук, мовознавець і письменник» порушила актуальну і важливу тему значення діяльності А. Кримського на шляху становлення Української академії наук. Зокрема, доповідач зазначила, що після отриманого восени 1918 р. запрошення від уряду П. Скоропадського, А. Кримський приїхав до Києва і одразу ж долучився до наукового процесу. Його призначили секретарем новоутвореної академії (до 1928 р.), головою першого (історико-філологічного) відділу Інституту української наукової мови. Крім того, він був ініціатором утворення діалектологічної, правописної, тюркологічної і єврейської комісій та комісій живої мови й історії мови, сформував кабінет арабо-іранської філології. Водночас був редактором наукового видання «Записки Історико-філологічного відділу Української академії наук», а з 1925 р. – головою Київської філії Всесоюзної асоціації сходознавства, створеної при Академії. За активну наукову, організаційну, перекладацьку діяльність та внесок у розвиток української освіти, науки і культури його ім'ям було названо Інститут сходознавства НАН України, створений у 1991 р.

Цікавим і змістовним був виступ Галини Толстіхіної, директора комунальної установи «Волинська обласна Мала академія наук України». Дослідниця повідомила, що на сьогодні в Україні сформоване ро-

зуміння важливості підтримки обдарованої молоді як майбутньої наукової еліти та гармонійного розвитку наукового потенціалу нації. Такі завдання в Україні виконує НАН України безпосередньо через систему Малої академії наук. Доповідач зазначила, що сучасна модель МАН як структурної ланки НАН України сформувалася у 1993 р., коли на засіданні колегиї Міністерства освіти України та Президії Академії наук України було ухвалено спільну постанову «Про шляхи вдосконалення діяльності Малих академій наук і наукових товариств учнів як центрів формування наукової еліти України». Це забезпечило співпрацю МАН України із закладами вищої освіти та науковими установами.

У жовтні 2017 р. МАН України отримала новий імпульс для роботи з обдарованими дітьми, адже на засіданні Виконавчої Ради ООН із питань освіти, науки і культури було прийнято рішення про створення на базі МАН Центру ЮНЕСКО 2-ї категорії. Це відкрило можливості для слухачів МАН щодо участі у різноманітних міжнародних проектах, турнірах, конференціях, інтелектуальних змаганнях. У цьому ключі працює і Волинська обласна МАН – єдиний на теренах Волині заклад позашкільної освіти наукового спрямування. До організаційної структури ВО МАН входять 33 наукові товариства (районні, міські, об'єднання територіальних громад, закладів загальної середньої освіти обласного підпорядкування), що сприяють творчому зростанню слухачів та їхньому професійному становленню як майбутніх науковців.

Окрім розгорнутого виступу Галини Толстіхіної, на пленарному засіданні було представлено низку кращих наукових робіт учнів – слухачів МАН.

Наукові співробітники бібліотеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк) Галина Онисько та Оксана Єдинак провели для присутніх учасників конференції майстер-клас під назвою «Сучасна наукова комунікація: інструменти для вивчення та оцінки наукових журналів, підготовки та просування наукового дослідження». Насамперед дослідниці поглиблено розповіли про усі нюанси користування міжнародними наукометричними базами Scopus і Web of Science Core Collection і звернули увагу на існування низки безкоштовних баз даних із пошуку журналів, статті з яких є у відкритому доступі.

Учасники організованої конференції виступали на чотирьох секційних засіданнях:

1. Суспільно-гуманітарні науки (підсекції «Філологія та журналістика», «Психологія. Правознавство. Історія», «Мистецтво. Культура. Релігія»).

2. Природничі та технічні науки (підсекції «Географія. Біологія», «Технічні та фізико-математичні науки»).

3. Економічні науки.

4. Модернізація змісту освіти (підсекції «Теорія та історія педагогіки», «Інноваційні технології в навчанні»).

Авторка цього повідомлення, як представниця Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, взяла участь у засіданні секції 1, підсекції «Психологія. Правознавство. Історія». Нею було виголошено доповідь «Поширення знань про Україну в освітньому середовищі Республіки Хорватія», де, зокрема, зазначено, що система освіти Республіки Хорватія побудована за західноєвропейським зразком та поєднує у собі 4 рівні здобуття знань: дошкільне виховання, основна, середня та вища школа. Саме у середній школі учні починають глибше знайомитися з минулим кайн світу. І українська історія не є виключенням. Насамперед хорватські школярі вивчають період Київської Русі, причому у підручниках говориться про центр об'єднання слов'ян – Київ та про князя Олега. Наступним періодом вивчення є сутички русичів із сусідніми народами. Розглядаються військові походи руських князів, говориться про міць та спритність військ. Детально вивчається діяльність Ярослава Мудрого, а закінчується вивчення української історії нападами монголів та розпадом Київської Русі.

Крім того, законодавством Республіки Хорватія передбачене та реалізується право національних меншин на вивчення рідної мови в загальноосвітніх школах. Діаспора докладає послідовних зусиль щодо розвитку шкільництва українською мовою. Станом на сьогодні в Хорватії відбувається вивчення українознавчих предметів у чотирьох хорватських школах у Липовлянах, Петровцях, Каніжі і Шумече, які відвідує понад 50 учнів. На щорічній основі організовуються літні шко-

ли для дітей з вивчення української й русинської мов, які проходять в Україні та в Республіці Хорватія.

Щодо поширення знань про Україну у вищій школі, то у Загребському університеті діє у складі відділу східнослов'янських мов і літератур філософського факультету кафедра української мови і літератури. Окрім курсу історії української літератури та історії України загалом, хорватські студенти протягом всього періоду навчання студіюють основи граматики, лінгвістики, морфології, орфографії, синтаксису, лексикології, фразеології, фонетики. Вивчення усіх цих складових мовознавства супроводжується проведенням практичних занять, де для закріплення здобутих знань та їх вдосконалення проводяться колоквиуми, контрольні роботи, обговорення у вигляді діалогів, перевірка за допомогою перекладів українських текстів. Поширення українознавчих знань має важливе політичне значення для Хорватії. Насамперед, це забезпечує стабільність держави, адже влада надає повну можливість зберігати та розвивати власну національну культуру в рамках існуючого хорватського суспільства. Разом із цим, створюється зручний майданчик для проведення акцій «культурної дипломатії»: міждержавний діалог відбувається на рівні усього суспільства, а не обмежується офіційними особами.

Обговорення проблем освіти продовжилося доповіддю магістранта факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Любомира Дударчука, який порушив тему становища педагогічних працівників на Волині в роки німецької окупації (1941–1944). Дослідник зазначив, що педагогічні працівники на Волині впродовж 1941–1944 рр. були

однією із найбільш освічених соціальних верств. Розмір їхньої заробітної плати був досить високим, однак залежав не лише від професійних якостей, а й від статі та національності. Навчальне навантаження вчителів, з огляду на їх недостатню кількість, було значним. Автор повідомив, що після закінчення навчального року, в період літніх канікул, вчителі змушені були організувати в школах дитячі садки. Це робилося для того, щоб вивільнити місцевих селян, аби вони могли безперешкодно працювати в полі у період жнив. Ця вказівка позначилася на становищі волинських педагогів, адже вони змушені були працювати майже цілий рік і не мали повноцінної літньої відпустки. Максимальний її термін складав 6 днів на рік, і право її отримання мали лише ті особи, які пропрацювали в освітній сфері тривалий термін. Із метою підвищення фахового рівня вчителів організувалися короткотермінові педагогічні курси. В період погіршення матеріального становища освітян, зумовленого тимчасовим закриттям шкіл, місцева влада надавала їм фінансову підтримку.

Цікаву і контроверсійну тему представив канд. іст. наук, доц., викладач ВКНЗ «Володимир-Волинський педагогічний коледж імені А. Ю. Кримського» Микола Нагірний. Доповідач одразу зауважив, що справа національної належності населення в Київській Русі досі є суперечливою темою. Українські, російські та білоруські історики розглядають давньоруську державу як невід'ємну частину історії своїх народів. Тут закономірно виникає питання про те, хто має більше право вважати себе її спадкоємцями. Разом із тим, численні наукові дослідження з антропології, етнографії та археології доводять, що прямими нащадками літописних меря* є сучасні росіяни, а точніше – мешканці сучасної Московської області і прилеглих до неї територій. Російська народність формувалася в процесі контактів нечисельних слов'янських племен, балтійських і фіномовних етнічних груп за активної участі державної влади. Аборигенна меря втягувалася в єдиний етногенетичний процес, який вів до формування населення Ростово-Суздальської землі. Місцеве фіно-угорське населення поступово переймало слов'янську мову як мову міжнаціонального спілкування. Етноси перемішувалися, російська мова витіснила інші, і меря стали росіянами. Але, розчинившись у масі росіян, фіно-угри зберегли свій антропологічний тип, який тепер сприймається як типово російський. У цьому зв'язку вивчення мері є, по суті, дослідженням етногенезу російського народу.

Викладач історії Луцького кооперативного коледжу Львівського торговельно-економічного університету Юлія Ключук у доповіді

* Меря – давній фіно-угорський народ, споріднений з сучасними марійцями, що відіграв значну роль у формуванні російського етносу. Існував на території сучасної Московської, Владимирської, Ярославської, Івановської й Костромської областей.

«Діяльність товариства «Просвіта» у 1868–1923 рр. (на прикладі матеріалів Львівського державного історичного архіву)» повідомила, що питання реституції культурних цінностей займає особливе місце в системі міжнародної і національної охорони культурної спадщини. Прикладом важливого партнера України у питаннях повернення культурних цінностей виступає Польща, яка з перших днів української незалежності продемонструвала прагнення розбудувати міждержавні відносини. Як прояв поваги до українського народу, Лех Валенса передав Україні архівні збірники протоколів громадської організації «Просвіта», які зберігалися в архіві Варшавської бібліотеки. Копітка робота польських та українських експертів сприяла систематизації документів для повернення в Україну архіву товариства «Просвіта». Ці документи являють собою цілісний комплекс протоколів засідань товариства – від становлення, розширення, напрямів роботи, створення структури товариства та перших загальних зборів. Архівні документи дають можливість виокремити визначних просвітян, ознайомитися з біографічними сторінками та простежити суспільно-політичні погляди членів товариства.

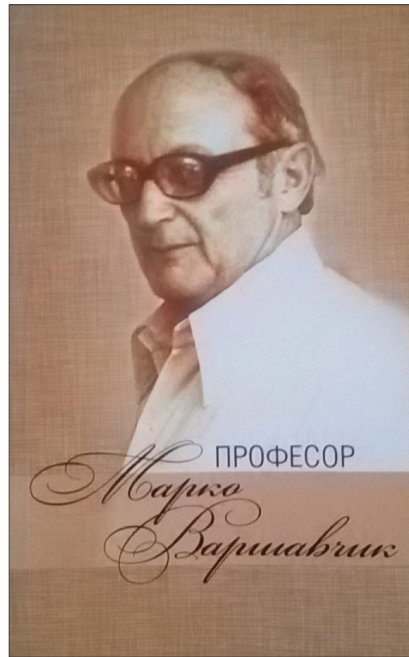
Доповідь викладача кафедри освітніх, педагогічних технологій ПЗВО «Академія рекреаційних технологій і права» Євгенія Распопова мала суто теоретичний характер та торкалася питання іморталізму як категорії соціогуманітарного дискурсу. Так, серед широкого спектру метанаративних узагальнень соціогуманітарних категорій, антропологічна складова займає одне з центральних місць у науковому дискурсі. Проблема концепту *homo immortalis* на рівні філософсько-теоретичного обґрунтування, його екзистенціального вектору завжди займала центральне місце у дослідженнях сучасної філософської антропології. Власне, *homo immortalis* дає підставу для формування герменевтичного кола соціогуманітарних проблем, що трансформується в дискурс «одвічних проблем сенсовості буття, смерті та безсмертя, виділяючи вітологічні, футуристичні, прогностичні та біоетичні сегменти». Проблема іморталізму посідає вагомe і важливе місце в сучасному соціокультурному дискурсі. В перспективі подальших доробок, проблема *homo immortalis* повинна конструктивніше зосередитись в психологічному, педагогічному, релігійнознавчому та філософському сегменті, формуючи праксис на створений гуманітаристикою теоретичний запит.

Насамкінець організатори конференції підвели головні підсумки, а також відзначили учасників почесними дипломами, а найактивніших доповідачів – подяками.

Фото для публікації взято із сайту ВКНЗ «Володимир-Волинський педагогічний коледж імені А. Ю. Кримського». URL: <https://www.vvpc.com.ua/science> (дата звернення: 16.12.2018).

Н. А. КОЛОМІЄЦЬ*

**ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ
«ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІНФОРМАЦІЙНИХ
РЕСУРСІВ АРХІВІВ», ПРИСВЯЧЕНІ 100-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА МАРКА ВАРШАВЧИКА
(5 грудня 2018 р., м. Київ)**

5 грудня 2018 р. на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулися *Дев'ятнадцять джерелознавчі читання «Джерельний потенціал інформаційних ресурсів архівів»*, присвячені 100-річчю від дня народження професора Марка Варшавчика.

Наукова конференція організована кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету спільно зі Спілкою архівістів України та Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства.

Близько 70-ти учасників та гостей заходу – архівістів, науковців, аспірантів, студентів, у т. ч. донька Марка Якимовича Варшавчика – Ірина Мар-

ківна, онука Наталія Юріївна та його зять Юрій Семенович Носаченко зібралися в залі засідань Вченої ради історичного факультету Шевченкового університету, щоб обговорити актуальні питання вивчення та використання джерельного потенціалу інформаційних ресурсів українських та зарубіжних архівів.

Читання розпочалися з вітального слова заступника декана історичного факультету з наукової роботи, канд. іст. наук Т. Ю. Пшеничного, який привітав учасників конференції з відкриттям і звернув увагу на її постійний та щорічний характер. У своєму виступі він також наголосив на значенні архівів та першоджерел для вивчення історії, збереження колективної та національної пам'яті, підкреслив важливу роль архівів та їхніх інформаційних ресурсів у сучасному динамічному світі. Мо-

* Коломієць Наталія Анатоліївна – кандидат історичних наук, асистент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

дератором урочистого відкриття та пленарного засідання конференції виступила завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, д-р іст. наук, проф. М. Г. Палієнко.

Пленарне засідання розпочалося доповіддю д-ра іст. наук, проф. кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка І. Н. Войцехівської «Просопографічний портрет Марка Варшавчика: оприсутнення образу». Виступ супроводжувався яскравою фотопрезентацією, що крізь призму світлин і документів знайомила аудиторію з важливими подіями у житті вченого, професійним середовищем і родинним оточенням, занурювала у його творчу лабораторію.

Проф. І. Н. Войцехівська презентувала учасникам конференції колективну монографію «Професор Марко Варшавчик (до 100-річчя від дня народження)»¹, яка побачила світ у серії «Історики Київського університету: історіографія персоналій», започаткованій 2010 р. і покликаній спонукати нас до осмислення (переосмислення) ролі особистості в історії, вивчення творчої спадщини та внеску вчених-істориків у наукове та громадське життя країни.

Книги, що вийшли за цей час у згадуваній серії – «Професор В'ячеслав Стрельський (до 100-річчя від дня народження)», «Професор Андрій Введенський» (2013), «Професор Володимир Замлинський (до 85-річчя від дня народження)» (2015) та «Професор Марко Варшавчик (до 100-річчя від дня народження)» (2018), присвячені відомим

Д-р іст. наук, проф. І. Н. Войцехівська презентує учасникам конференції колективну монографію «Професор Марко Варшавчик (до 100-річчя від дня народження)».

українським історикам, джерелознавцям, архівістам, творчі біографії яких пов'язані з Шевченковим університетом та його архівознавчою кафедрою. Автори серії через категорію «пам'ять – традиція» продовжують актуалізувати писемну та усну спадщину вчених, які прислужилися розвитку історико-архівознавчої науки та освіти, і реконструюють подієвий зв'язок сучасного з минулим, персоніфікуючи історію. Лише опанування й критичне осмислення наукового доробку наших попередників є запорукою досягнення своєрідної тривимірності принципу історизму: живучі в сьогоденні, поціновувати минулі надбання, оцінюючи, зберігаючи, розвиваючи їх для майбутнього. Це і є наша історична пам'ять, що ґрунтується на самобутніх традиціях, національній самоідентифікації, усвідомленні досвіду попередніх і нинішніх поколінь.

Монографія «Професор Марко Варшавчик (до 100-річчя від дня народження)» висвітлює життя та наукову діяльність українського історика, архівіста, одного з найяскравіших теоретиків історичного джерелознавства в Україні другої половини ХХ ст. Розроблені вченим методи критичного аналізу джерел, визначення їхнього змісту та форми, спонукальні мотиви створення, зіставлення з іншими джерелами, уможлиблюють не лише їхню об'єктивну оцінку, але й систематизацію документної бази, реконструювання сукупного масиву джерел із визначеної проблематики. Його ідеї, думки, погляди на розвиток історичної науки і зараз реалізуються у працях українських джерелознавців, учнів професора, що свідчить про тяглість та спадкоємність традицій, в яких закарбована пам'ять про нашу історію та її невтомних талановитих діячів. Монографічне дослідження складається із чотирьох об'єднаних єдиним концептуальним каркасом розділів, у яких поетапно презентовано життя та діяльність ученого, його творчий шлях, наукові та світоглядні орієнтири, педагогічну та громадську позиції, що, власне, і формує цілісний образ ученого, педагога і людини. Представлений матеріал розташований за проблемно-хронологічним принципом, з акцентом на науковий доробок, спогади колег, друзів, колишніх аспірантів Марка Якимовича, рідних і близьких. Проведено аналіз найбільш приметних праць вченого, які презентують авторські погляди на розвиток історичного джерелознавства, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін. Укладено повну бібліографію його наукових праць, представлено мемуарний та ілюстративно-документальний комплекс матеріалів, що висвітлюють життя та діяльність історика.

Логічним продовженням презентаційної частини пленарного засідання став концептуальний виступ д-ра іст. наук, проф. Я. С. Калакури на тему: «Еволюція образу українського архівіста на межі тисячоліть», у якому йшлося про трансформації у творчому житті проф. Марка Варшавчика у контексті глобальних змін, що відбувалися у політичному та науковому житті країни на зламі історичних епох.

З доповіддю виступає д-р іст. наук, проф. Я. С. Калакура

Завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р іст. наук, проф. М. Г. Палієнко у своїй доповіді «Філософія духовності: образ Вченого, який закарбувала пам'ять» говорила про вплив проф. М. Варшавчика на формування молодшої генерації істориків, акцентуючи увагу присутніх на духовних аспектах спілкування та питаннях взаємовідносин між ученими-колегами.

Канд. іст. наук, асистент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Н. А. Коломієць у доповіді «Бібліографія праць Марка Варшавчика: проблематика та жанри» охарактеризувала наукову творчість вченого за хронологічним принципом, зупинившись докладніше на рецензійному жанрі та його місці в доробку проф. М. Варшавчика.

Під час перерви між засіданнями учасники конференції мали можливість відвідати Музей історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка та ознайомитися з його експозицією у ході екскурсії, проведеної директором Музею, канд. іст. наук Л. Б. Кругловою.

Нагальні питання, пов'язані з джерельним потенціалом інформаційних ресурсів архівів, розвитком сучасного архівознавства, архівної справи в умовах цифрових технологій, учасники конференції обговорили на засіданнях двох секцій: «Методологія дослідження документальних та історіографічних джерел» та «Актуальні проблеми архівознавства у добу інформаційного суспільства». З доповідями та повідомленнями

виступили викладачі, аспіранти та студенти історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та інших закладів вищої освіти, а також архівісти-практики, співробітники провідних державних архівних установ, зокрема: Державної архівної служби України (головний спеціаліст відділу науково-методичного забезпечення та контролю за дотриманням законодавства НАФ Г. С. Телеуз), Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (канд. іст. наук, старший науковий співробітник відділу архівознавства М. В. Бандура), Центрального державного архіву зарубіжної україніки (канд. іст. наук, директор архіву І. М. Мага), Центрального державного електронного архіву України (начальник відділу забезпечення збереженості та обліку документів Ю. Г. Чернятинська), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (канд. іст. наук, науковий співробітник відділу використання інформації документів І. С. Резнік, архівіст відділу довідкового апарату документів К. С. Городиська) та ін. Голова Співки архівістів України, д-р іст. наук, проф. М. Г. Щербак у своєму виступі визначив джерельний потенціал документів ЦДІАК України для дослідження діяльності українських політичних партій на початку ХХ ст.

У виступах доповідачів та у ході дискусій було окреслено низку нагальних питань щодо методології історичних та історіографічних

Учасники джерелознавчих читань у Музей історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

досліджень, інформаційного потенціалу періодики, Інтернет-ресурсів, особових архівних фондів видатних учених України, порушені питання, пов'язані з архівною освітою в Україні, досвідом європейських країн із відбору документів на постійне зберігання тощо. Під час підведення підсумків учасники конференції говорили про сучасний стан цифровізації архівної справи в Україні, новітні технічні засоби та їх застосування в роботі з архівними документами, необхідність поглиблення міждисциплінарних зв'язків архівознавства та розширення міжнародного архівного співробітництва.

¹ Професор Марко Варшавчик (до 100-річчя від дня народження) / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), Л. І. Буряк, Я. С. Калакура та ін. Корсунь-Шевченківський: ФОП І. В. Майдаченко, 2018. 302 с.

М. Г. ПАЛІЄНКО*

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ
ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИВАТНИХ АРХІВІВ
НА 28-МУ МІЖНАРОДНОМУ АРХІВНОМУ ФОРУМІ
У М. ТРІЄСТ (ІТАЛІЯ)**

У листопаді 2018 р. в італійському місті Трієст відбувся черговий архівний форум, організований *Міжнародним інститутом архівної науки Трієста і Марібора* (International Institute for Archival Science of Trieste and Maribor, IIAS) спільно з Генеральною дирекцією архівів Італії та Державним архівом м. Трієст.

В урочистому відкритті конференції взяли участь директор Міжнародного інституту архівної науки Петер Павел Класінц (Peter Pavel Klasins), президент Асамблеї членів IIAS, голова відділу міжнародних зв'язків Головної дирекції архівів Італії Джулія Баррера (Giulia Barrera), директор Осінньої архівної школи IIAS Грація Тато (Grazia Tatò), директор Державного архіву м. Трієст Вівіано Язетті (Viviano Iazzetti).

Цьогорічна зустріч була присвячена розгляду двох головних тем: *«Приватні архіви: питання захисту і доступу»* та *«Загальний регламент про захист даних»*. Ці проблеми сьогодні гостро постали не лише в архівному, але й бізнес-середовищі європейських країн, оскільки стосуються вироблення належних механізмів захисту персональних даних, конфіденційної інформації та особової документації, умов зберігання історично цінних приватних архівів та забезпечення доступу до їхніх документів. Директор IIAS д-р *П. П. Класінц*, визначаючи домінуючі теми форуму, наголосив у своїй доповіді на тому, що, незважаючи на стрімкий розвиток інформаційних технологій, засадничими сьогодні залишаються професійні кваліфікації архівістів, які неможливо замінити суто технічними процедурами. При опрацюванні даних, здійсненні експертизи цінності документів та відборі їх на зберігання провідну роль продовжують відігравати архівні експерти¹.

З ключовою доповіддю на конференції виступив директор Історичного архіву Європейського Союзу у Флоренції д-р *Дітер Шленкер* (Dieter Schlenker)². Характеризуючи діяльність цього єдиного у своєму роді транснаціонального європейського архіву, його місію, завдання, правові засади організації, Д. Шленкер підкреслив, що архів зберігає та забезпечує доступ до унікальних першоджерел, що відображають

* *Палієнко Марина Геннадіївна* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Директор Осінньої архівної школи ІІАС Грація Тато і д-р П. П. Класінц під час роботи конференції.

Виступ директора Міжнародного інституту архівної науки (ІІАС) д-ра Петера Павела Класінца на відкритті 28-го Міжнародного архівного дня у Трієсті.

колективну пам'ять націй, пов'язану з євроінтеграційними процесами, документально засвідчує процес творення та розгортання діяльності загальноєвропейських інституцій. Сьогодні архів зберігає понад 170 фондів та колекцій офіційного й особового походження.

Основний акцент у своїй доповіді Д. Шленкер зробив на комунікації архіву з цільовою аудиторією, промоції діяльності архіву та забезпеченні доступу до його фондів. Виділяючи групи користувачів інформацією, він підкреслив, що найчастіше до архіву звертаються представники європейських політичних інституцій та наукової спільноти, і тому одним із важливих завдань установи є забезпечення досліджень у галузі новітньої європейської історії, європейської політики, економіки та права. Інша група користувачів – це представники медіа, журналісти. Освітні та культурні програми, які реалізуються за участю архіву, сприяють підвищенню інтересу суспільства до місії архіву, його престижу та значення.

Доповідач також відзначив важливість архівного веб-сайту як важливого каналу зв'язку з цільовою аудиторією, що має бути орієнтований на різне коло користувачів інформацією – від політичних діячів та науковців до журналістів та всіх, хто цікавиться життям Євросоюзу. Як позитивні явища для популяризації діяльності архіву в інформаційному просторі він виділив широке використання каналів соціальних мереж для поглиблення зв'язків із суспільством, розміщення фото- і відеопродукції із проведених архівом заходів, встановлення інтерактивного спілкування, багатомовність комунікації. Д. Шленкер відзначив, що документи архіву представлені всіма мовами членів ЄС, а веб-сайт ведеться двома мовами – англійською і французькою, причому остання відіграє надзвичайно важливу роль для архівних досліджень, оскільки використовується для укладання описів архівних документів. У підсумку доповідач підкреслив, що комунікація та зв'язки архіву вимагають постійного оновлення й розширення, пристосування до політичного, культурного та інформаційного середовища, яке швидко змінюється.

У ході першого дня конференції обговорювалися питання, пов'язані з особливостями функціонування приватних архівів та доступу до їхньої інформації. У цьому тематичному блоці виступили доповідачі зі Словенії, Сербії, Хорватії, Чорногорії, Італії, Іспанії, Польщі, Султанату Оман, Південно-Африканської Республіки. Зокрема, словенські архівісти д-р *Єлка Мелік* (Jelka Melik) та д-р *Матея Жерай* (Mateja Jeraj) розповіли про досвід функціонування приватних архівів у Словенії, д-р *Магдалена Марош* (Magdalena Marosz) докладно зупинилася на характеристиці взаємин приватних та державних архівів у Польщі, а *Мір'яна Богосавлевич* (Mirjana Bogosavlević) – на теоретичних і практичних аспектах взаємин між приватними та державними архівами у Сербії. Особлива увага під час конференції була приділена питанням

нормативного регулювання збереження архівів приватних підприємств та організацій під час трансформаційних процесів, що супроводжували розпад Югославії – зокрема, цим аспектам була присвячена доповідь колишнього директора Архіву Югославії *Йована Поповича* (Jovan P. Popović)³.

Генеральний директор департаменту документації Національного управління документами та архівами Султанату Оман *Абдулмохсін С. Ал-Хінаї* (Abdulmohsin Said Sultan Al-Hinai) у своєму виступі відзначив роль приватних архівів у збереженні національної пам'яті⁴. Він також акцентував увагу на важливості співпраці державних та приватних архівістів, необхідності надання методичної та консультативної допомоги у питаннях систематизації, оцифрування, реставрації документів, дотримання міжнародних стандартів. Державні архівні служби, на думку доповідача, мають включити до стратегічних планів архівної політики розроблення рекомендацій щодо співпраці з приватними архівами. Особливу цінність становлять бізнес-архіви, які містять важливу інформацію щодо розвитку бізнесу і мають безпосередню комерційну цінність. Її відповідне упорядкування та використання дає можливість прогнозувати подальший алгоритм розвитку корпорацій, розробляти стратегічні плани та ухвалювати рішення. У Султанаті Оман архівне управління започаткувало практику відвідання державними архівістами приватних архівів із метою встановлення умов зберігання документів, ознайомлення з сучасними архівними технологіями та стандартами. Зокрема, згідно з наведеними доповідачем даними, у 2017 р. оманськими державними архівістами було здійснено 110 візитів до приватних архівів з метою моніторингу ситуації з організації зберігання документів; крім того, організовувалися спеціальні семінари та майстер-класи, церемонії нагородження власників найбільших приватних архівів за внесок у збереження національної спадщини.

Доповідь д-ра *Стефано Аллегреца* (Stefano Allegrezza), професора відділення культурної спадщини Болонського університету (Італія) була присвячена впливу цифрових трансформацій на приватні архіви⁵. Особові архіви разом із суспільством зазнають суттєвої еволюції – із витісненням електронними повідомленнями традиційних поштових листів і листівок, цифровими фотографіями та відеозаписами їх відповідників у аналоговому форматі, заміною щоденників на персональні сторінки у соціальних мережах та ін. – зникають комунікативні формати попередніх епох, а персональні архіви перетворюються на цифрові. Сьогодні йдеться про нові формати та технологічні засоби, які також видозмінюються й еволюціонують. Водночас актуалізується питання: чи будуть архівісти мати доступ до інформації сьогоденних приватних архівів через 20–30 років? Чи зможуть вони їх зберегти та передати прийдешнім поколінням? Ринок постійно пропонує нові технічні

засоби та програмне забезпечення, які стрімко змінюються, і виникає загроза неможливості відтворення документів, створених на застарілих носіях інформації. Ця проблема стосується всіх цифрових архівів, але по відношенню до приватного сегменту вона має ще й низку особливих проявів, зокрема – хаотичне нагромадження різнопланової невпорядкованої інформації, відсутність критеріїв відбору та систематизації інформації. Такі невпорядковані зібрання з часом дуже складно системно упорядкувати та описати. Ще однією загрозою, яку відзначив доповідач, є надмірне копіювання власниками документів, розміщення їх на різних платформах та носіях. Останнє обумовлено боязною втрати документів внаслідок технологічних проблем, вірусів тощо. Але це також призводить до певної дезорганізації та перенасичення інформаційного простору. Знову-таки найгостріша проблема постає з необхідністю проведення фахової експертизи цінності, відбору та виділення документів для знищення. Дослідник поставив правомірне питання: чи можемо ми сьогодні бути настільки ж впевненими у збереженні приватних архівів у їх цифровому форматі, як це відбувалося раніше з традиційними (паперовими, аналоговими) документами? Безумовно, відповідь не може бути однозначною. Неможливо гарантувати збереження цифрових архівів у часі без постійної турботи про них, і в цьому сенсі особливих заходів щодо збереження потребують різні категорії приватних архівів, передусім, науковців, письменників, громадських діячів тощо.

Другий день роботи конференції був присвячений аналізу впливу *Загального регламенту про захист даних (The General Data Protection Regulation, GDPR)* на діяльність архівістів та архівних установ. Цей документ, що вступив в дію 25 травня 2018 р. на території країн-членів ЄС, має важливе значення для всіх сфер європейського соціально-політичного та економічного життя, для розроблення стандартів захисту даних та нової міжнародної системи захисту приватного життя. Регламент замінив Директиву 1995 р. «Про захист фізичних осіб при опрацюванні персональних даних і про вільне переміщення таких даних» – Directive 95/46 / EC of the European Parliament and the Council “On Protection of Individuals in the Processing of Personal Data and the Free Movement of Such Data” (1995). Важливим є те, що Регламент – це документ прямої дії і він не потребує імплементації його норм на рівні національних законодавств кожної з країн-членів ЄС.

Однією з основних ідей, яку несе GDPR, є те, що принципи і правила захисту фізичних осіб у відношенні опрацювання їхніх персональних даних повинні здійснюватися незалежно від громадянства або місця проживання осіб, при цьому, поважаючи їх основні права і свободи, зокрема їх право на захист персональних даних. Регламент надав можливість громадянам ЄС контролювати процес збирання, опрацювання та використання власних персональних даних. Для України цей

документ має важливе значення з огляду на стрімкий процес інтеграції країни в європейський політичний та економічний простір. Встановлення багаторівневих зв'язків із країнами ЄС – урядовими установами, державними та приватними підприємствами, корпораціями, науковими та громадськими організаціями, спонукає дотримуватися норм законодавства, що діють на теренах ЄС. Крім того, глобалізаційні процеси та бурхливий розвиток інформаційних технологій сприяють швидкому переміщенню інформації, передачі даних в незалежності від державних кордонів.

Під час роботи конференції обговорювалося питання, чому GDPR є важливим для архівної сфери, і яким чином він впливатиме на діяльність архівних установ. Основна доповідь на цій панелі була виголошена представницею Головної дирекції архівів Італії Джулією Баррера (Giulia Barrera). Вона, зокрема, зупинилася на аналізі пропозицій, висловлених експертами Європейської архівної групи (European Archive Group) – представниками від національних архівних служб країн-членів ЄС внаслідок обговорення змісту Регламенту. 26 жовтня 2018 р. ці пропозиції було опубліковано на веб-сайті Європейської архівної групи під назвою «Керівництво із захисту даних для архівних служб» («Guidance on Data Protection for Archival Services»)⁶.

Мета документа полягає у наданні засадничих рекомендацій архівістам, оскільки GDPR – складний і розлогий законодавчий документ,

Д-р Джулія Баррера (Італія) виголошує доповідь на конференції.

який містить 173 параграфи, 99 статей. У зв'язку з його прийняттям для архівістів актуалізується питання щодо форм та обсягів збереження персональних даних у ретроспективній інформації. Отже, принципи GDPR включають обмеження зберігання (storage limitation) персональних даних: вони можуть зберігатися у формі, що дозволяє ідентифікувати осіб, не довше, ніж потребують цілі, з метою яких ці дані були зібрані. Іншими словами, державний чи приватний орган, який зібрав ту чи іншу інформацію, що містить персональні дані, має знищити персональні дані або здійснити їх «анонімізацію» («псевдонімізацію»), що передбачає перетворення персональних даних таким чином, що на основі отриманих даних не можна розпізнати конкретний суб'єкт без використання додаткової інформації.

Занепокоєння європейської архівної спільноти викликає той факт, що невідповідне застосування Регламенту може призвести до знищення значного обсягу історично важливої інформації, і що за кілька десятиліть в архівах не будуть зберігатися документи з персональними даними. Отже, розроблене Європейською архівною групою керівництво фокусує увагу на опрацюванні та використанні персональних даних, які містяться в архівних фондах, і не пропонує рекомендацій для сфери управління документацією. Архівісти не можуть погодитися з положенням Регламенту про «право на забуття» (“right to be forgotten”) по відношенню до архівних документів.

У зв'язку з цим особливу увагу архівістів викликали дві категорії архівних документів: 1) ті, що стосуються захисту громадянських прав і свобод, діяльності тоталітарних режимів тощо; 2) бізнес-архіви, які містять персональні дані. Наголошується на необхідності врахування «цілей архівації в інтересах суспільства» (“archiving purposes in the public interest”). Архівна група відстоює ту позицію, що персональні дані можуть зберігатися довше, ніж цього потребують цілі їх створення, якщо існує потреба в їх «архівному зберіганні в інтересах суспільства», а також цілі наукового, історичного дослідження. Отже, перед європейськими архівістами сьогодні стоїть мета забезпечення архівації та збереження персональних даних із метою уможливлення їх подальшого використання в історичних та дослідницьких цілях, в інтересах суспільства.

Особлива увага звертається на обґрунтування «цілей архівації в інтересах суспільства», спрямованих на забезпечення органами влади, іншими державними та приватними установами, які володіють документами суспільного значення – права зберігати, опрацьовувати, поширювати та надавати доступ до інформації, що містить загально-носупільний інтерес.

Водночас наголошується на тому, що зберігати персональну інформацію ще не означає надавати до неї відкритий доступ. У різних краї-

нах ЄС на рівні національного законодавства встановлені різні терміни обмеженого доступу до документів, що містять персональну інформацію. Так, італійське законодавство обмежує доступ до інформації про етнічне чи расове походження, релігійні та політичні погляди, членство у політичних партіях упродовж 40-річного періоду від дати створення документів, у той час як документи, що стосуються здоров'я та приватного життя, закриті упродовж 70 років, окремі категорії документів до 100 років. Члени Європейської архівної групи наголошують на тому, що громадяни ЄС мають довіряти архівам, розуміючи, що їх персональна інформація буде належним чином збережена та захищена.

Архівісти наполягають на тому, що «закритий» термін зберігання (closure period) персональних даних, особливо з т. зв. «чутливою» інформацією – зокрема щодо здоров'я та особистого життя, має бути достатньо довгим. Зокрема, пропонується відповідально ставитися до поширення інформації, не публікувати он-лайн документи або довідковий апарат, який містить персональні дані, поширення яких може принизити гідність особи. Водночас відповідно до захисту права на інформацію, відшкодування та репарації для жертв тоталітарних режимів, військових агресій, Регламент окремо визначає право на отримання та використання персональних даних про жертв тоталітарних (у т. ч. комуністичних) режимів, переміщених та вивезених на примусову працю до Третього Райху осіб, жертв військових злочинів тощо. Д. Баррера закликала архівну спільноту ознайомитися із підготовленими Європейською архівною групою рекомендаціями, висловлювати свої пропозиції, поширювати в освітньому та суспільному просторі.

Цікавим виявилось обговорення на конференції правових, інформаційних і архівних аспектів захисту та використання персональних даних у світлі введення в дію GDPR представниками країн-членів ЄС та країн, які визначили для себе пріоритетність євроінтеграційних процесів. Румунський архівіст д-р *Богдан-Флорін Поповічі* (Bogdan-Florin Popovici) розглянув окремі аспекти імплементації GDPR у діяльності Національного архіву Румунії⁷, зокрема у процесі здійснення архівом адміністративних функцій, під час збирання та фіксації персональної інформації про дослідників, відвідування ними читальних залів, видачу справ, виготовлення копій документів тощо. Голова відділу публікацій та міжнародної діяльності Державного архіву Республіки Македонія *Светлана Успркова* (Svetlana Usprcova) зупинилася на важливості захисту архівістами конфіденційної, «чутливої» інформації (зокрема персональних даних) у документах, що перебувають на зберіганні у державних архівах у контексті введення в дію положень Регламенту. Вона також розглянула відповідність норм національного законодавства Македонії у питаннях захисту персональних даних положенням GDPR і наголосила на актуальності та важливості прийняття змін та

Проф. Марина Палієнко (Україна) під час виступу на конференції.

Учасники 28-го Міжнародного архівного дня під час роботи конференції.

уточнень у зв'язку з перспективами входження Республіки Македонія до складу країн-членів ЄС⁸.

У виступі завідувача кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка проф. Марини Палієнко⁹ було проаналізовано особливості правового регулювання обігу персональних даних в Україні, їх зберігання та використання на основі чинного законодавства, визначено актуальні проблеми у сфері захисту конфіденційної інформації та

персональних даних, які постали у зв'язку із запровадженням нового європейського Регламенту. Особлива увага була приділена положенням, які регулюють опрацювання та використання персональних даних у наукових і творчих цілях, зокрема під час проведення історичних досліджень.

Важливі питання, порушені під час роботи конференції, знайшли своє відображення у наукових статтях, опублікованих на сторінках 28-го тому міжнародного архівного журналу «ATLANTI» – періодичного органу ІАС, що виходить з 1991 р. англійською, словенською та італійською мовами. Варто відзначити надзвичайно високий рівень проведення конференції, творчу атмосферу діалогу та дискусії, які сприяють обміну досвідом, поширенню міжнародних стандартів, встановленню та розвитку професійних контактів між архівістами та архівознавцями різних країн світу і особливо важливі сьогодні для України у контексті поглиблення євроінтеграційних процесів.

¹ *Klasinc Peter Pavel*. Private Archives and Data Protection Today: Introductory Thoughts // *Atlanti*. Trieste-Maribor, 2018. Vol. 28. № 1. P. 29–33.

² *Schlenker Dieter*. Communicating European Archives: Challenges, Strategies and Tools // *Ibid*. P. 11–15.

³ *Popović Jovan P*. Normative Regulation: Significance, Place, Roles and Protection of Private Archival Material and Private Archives with a View on the Regulation in the Republic of Serbia and Montenegro // *Ibid*. P. 167–178.

⁴ *Al-Hinai Abdulmohsin Said Sultan*. Private Archives and Their Role in Preserving the Nations Memory // *Ibid*. P. 67–77.

⁵ *Allegrezza Stefano*. The Impact of Digital Transformation on Private Archives: What Future for Personal Archives? // *Ibid*. P. 79–90.

⁶ Guidance on Data Protection for Archival Services. URL: https://ec.europa.eu/info/about-european-commission/service-standards-and-principles/transparency/freedom-information/access-documents/information-and-document-management/archival-policy/european-archives-group/guidance-data-protection-archive-services_en (дата звернення: 20.12.2018).

⁷ *Popovici Bogdan-Florian*. Some Aspects of GDPR Implementation in NAR // *Atlanti*. № 2. P. 83–89.

⁸ *Usprcova Svetlana*. The State Archives of the Republic Macedonia: Use of Archival Material and Data Protection Pursuant to the Law on Personal Data Protection and the General Data Protection Regulation // *Ibid*. P. 91–98.

⁹ *Paliienko Maryna*. Personal Data Protection and Access to Archives in Ukraine: From the National and International Perspective // *Ibid*. P. 61–70.

Л. В. ПАЛАМАРЧУК, Ю. Г. ЧЕРНЯТИНСЬКА*

СТАЖУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІСТІВ У ДЕРЖАВНИХ АРХІВАХ ПОЛЬЩІ

На запрошення Генеральної дирекції державних архівів Польщі працівники Центрального державного електронного архіву України (далі – ЦДЕА України) – заступник директора Людмила Паламарчук та начальник відділу забезпечення збереженості та обліку документів Юлія Чернятинська, а також завідувач відділу консерваційно-реставраційного оброблення документів Державного центру збереження документів Національного архівного фонду Інна Ляшенко 12–16 листопада 2018 р. пройшли стажування в польських державних архівах.

Програма стажування для українських архівістів складалася із таких напрямів:

– обговорення проблем електронних документів у державних архівах Польщі;

– ознайомлення з системою електронного управління документами (Elektronicznego Zarządzania Dokumentacją), проектом «Архів електронних документів», інтегрованою системою архівної інформації ZoSIA (Zintegrowany System Informacji Archiwalnej) і сервісом Szukajwarchiwach (SwA);

– вивчення досвіду польських архівістів щодо оцифрування архівних документів та надання до них он-лайн доступу;

– ознайомлення з сучасними методами реставрації архівних документів, із методами роботи мікробіологічної та хімічної лабораторій;

– відвідання Архіву Радіо Польща та ознайомлення з особливостями його роботи.

13 листопада 2018 р. працівники ЦДЕА України відвідали Національний цифровий архів (Narodowe Archiwum Cyfrowe), який є центральним державним архівом Польщі, створеним у зв'язку з розвитком інформаційного суспільства у 2008 р. Міністром культури і національного надбання на базі Архіву механічної документації, який існував із 1955 р. Основними завданнями архіву є оцифрування архівних документів, що зберігаються в архіві, та документів інших архівів, а також забезпечення он-лайн доступу до цифрових копій документів, у т. ч. аудіовізуальних. На сьогодні в архіві зберігаються: електронні документи, 16 млн фотографій, з яких оцифровано 450 тис., 40 тис. аудіозаписів, 2,5 тис. фільмів.

* Паламарчук Людмила Василівна – заступник директора Центрального державного електронного архіву України;

Чернятинська Юлія Геннадіївна – начальник відділу забезпечення збереженості та обліку документів.

© Л. В. Паламарчук, Ю. Г. Чернятинська, 2018

Під час відвідування Національного цифрового архіву.
Зліва направо: начальник відділу архівного нагляду Мацей Парзневський;
начальник відділу зв'язку та обміну інформацією Мальвіна Розвадовська;
Людмила Паламарчук; Юлія Чернятинська, м. Варшава (Польща),
13 листопада 2018 р.

У Національному цифровому архіві учасники стажування ознайомилися із досвідом та методами роботи архіву, його фондами, основними виробничими процесами, зокрема методикою оцифрування документів Національного архівного фонду (далі – НАФ), особливостями роботи системи електронного управління документами EZD PUW, що впроваджена в архіві, Інтегрованою системою архівної інформації ZoSIA та роботою модуля цієї системи Szukajwarchiwach (Шукай в архівах).

Особливості управління документаційними процесами щодо електронних документів у Польщі

Сьогодні питання управління документаційними процесами щодо електронних документів у Польщі набувають все більшої актуальності. Це обумовлено, передусім, досить високим рівнем розвитку електронного урядування, зокрема активним упровадженням систем електронного документообігу на всіх рівнях державного управління, що дозволяє здійснювати більшість адміністративних послуг у режимі он-лайн за допомогою єдиної електронної платформи послуг публічної адміністрації e-PUAP¹.

За останні 15 років у Польщі ухвалено низку законів та нормативних актів, що складають базу нормативно-правового регулювання сфери інформаційних відносин, зокрема й електронного документообігу. Закон Польщі «Про інформатизацію суб'єктів, що виконують публічні завдання»², прийнятий у 2005 р., встановлює основні організаційно-правові засади роботи з електронними документами. У контексті зазначеного закону «електронний документ» являє собою окремий цілісний за значенням набір даних, упорядкований відповідно до певної внутрішньої структури і записаний на інформаційному носії даних. Тобто, визначення електронного документа є досить широким поняттям, оскільки будь-який файл на інформаційному носії може вважатися електронним документом. Однак, не кожен електронний документ, який визначається таким чином, може вважатися юридично значимим документом у цивільно-правовому полі. Юридична сила електронного документа має забезпечуватися використанням електронного підпису, що ідентифікує автора надісланого електронного документа і забезпечує неможливість зміни документа у процесі його доставки. Електронний підпис використовується як аналог власноручного підпису або печатки (для юридичної особи).

У 2016 р. було прийнято Закон Польщі «Про довірчі послуги та електронну ідентифікацію»³, що створений відповідно до Регламенту Європейського Парламенту та Ради Європи «Електронна ідентифікація, аутентифікація та довірчі послуги»⁴, відомий під назвою «eIDAS». Відповідно до цього закону було скасовано Закон Польщі «Про електронний підпис»⁵. У Законі Польщі «Про довірчі послуги та електронну ідентифікацію» відсутні деякі терміни, зокрема немає визначення терміну «електронний підпис», відповідно передбачається застосування термінології регламенту eIDAS та його класифікації видів електронних підписів, які можуть використовуватися у Польщі, зокрема: електронний підпис, посилений електронний підпис та кваліфікований електронний підпис. Саме кваліфікований електронний підпис юридично прирівнюється до власноручного підпису, створеного кваліфікованим засобом, і який базується на кваліфікованому електронному сертифікаті.

Для забезпечення ефективного управління документаційними процесами щодо електронних документів у суб'єктах публічної адміністрації були створені телекомунікаційні системи класу EZD (Elektroniczne zarządzanie dokumentacją). Такі системи розроблені на базі систем класу ECM (Enterprise Content Management), які поєднують рішення в області інтеграції додатків і обміну даними, що дозволяє ефективно «управляти електронними документами»⁶ (відповідними документаційними процесами). Важливий поштовх для розвитку цих систем дав Закон Польщі від 12 лютого 2010 р. «Про внесення змін до Закону «Про ін-

форматизацію суб'єктів, що виконують публічні завдання»⁷, завдяки якому були зняті формальні перепони, що допускають організацію діловодства лише в паперовій формі⁸. У результаті цих змін були створені умови для активного впровадження систем електронного документообігу в органах державної влади, місцевого самоврядування, у т. ч. й у державних архівах, таких компаній-розробників як e-DOK, Intradok, TiMSI e-BIURO. Однак, найбільш поширеною в Польщі наразі є система електронного документообігу EZD PUW⁹.

Впровадження системи електронного документообігу в державних архівах Польщі

EZD PUW (Elektroniczne zarządzanie dokumentacją Podlaski Urząd Wojewódzki) розроблена в Підляському воєводському управлінні в м. Білосток (Białystok) у 2010–2011 рр. як авторський проект воєводства, однак досить швидко отримала позитивну оцінку та її було впроваджено в інших державних установах. У першу чергу цю систему реалізовано у воєводських установах, що створило єдину систему управління документами в місцевих державних адміністраціях. Поступово її використання поширилося і на центральні державні установи та міністерства. У навчальних цілях цю систему використовують і деякі заклади вищої освіти. Станом на листопад 2018 р. система EZD PUW функціонує в 400 установах Польщі, в яких працюють близько 70 тис. працівників – користувачів цієї системи¹⁰.

У липні 2012 р. Генеральний директор державних архівів Польщі Владислав Степняк (Władysław Stępnia) прийняв рішення щодо впровадження цієї системи в окремих державних архівах, і вже в серпні 2012 р. розпочалося впровадження системи у Державному архіві в місті Ольштині (Olsztyn).

На сьогодні із 33 архівів Польщі в 24 впроваджені системи електронного документообігу, з них у 12 реалізована система EZD PUW як основна. Наразі у Державному архіві міста Плоцька (Płock) та в Архіві Нових актів (Archiwum nowych aktów) продовжуються роботи з впровадження цієї системи, які планують завершити в 2019 р.

Варто зазначити, що Воєвода Підляського воєводства передає безкоштовно систему EZD PUW в користування суб'єктам публічної адміністрації (державним органам та органам самоврядування). Весь процес здійснюється на некомерційній основі, але її впровадження відбувається з використанням людських ресурсів і коштів окремих організаційних одиниць у співпраці з Підляським воєводським управлінням.

Під час відвідування Національного цифрового архіву Польщі в. о. директора Радослав Калужняк (Radosław Kałużniak) презентував учасникам стажування систему EZD PUW, яка впроваджена в Національному цифровому архіві¹¹.

В. о. директора Національного цифрового архіву Польщі Радослав Калужняк знайомить працівників ЦДЕА України з особливостями роботи системи управління електронною документацією PUW, що впроваджена в архіві, м. Варшава (Польща), 14 листопада 2018 р.

За словами Радослава Калужняка, впровадження системи відбувається за стандартизованою процедурою, розробленою Підляським воєводським управлінням. Ця процедура розпочинається із створення в установі необхідних умов в організаційній, правовій та технічній сферах. Оскільки система EZD PUW упроваджується за участі працівників і коштів окремих установ, вирішення організаційних питань здійснюються у співпраці з командою фахівців із м. Білосток. Ключовим моментом є створення консультативного органу архіву – ради з питань упровадження системи, в завдання якої входить підготовка та контроль за належним виконанням і технічним супроводом EZD PUW. Також ця рада розробляє план робіт, організовує впровадження тестової версії, а потім робочої, розвиває і оновлює необхідні додатки, навчає персонал, розробляє інструкції, методичні документи щодо роботи з системою, готує звіти.

Офіційним документом між архівом і Підляським воєводством є договір про співпрацю щодо реалізації, підтримки та розвитку зазначеної системи електронного документообігу. В договорі визначаються правила реалізації і відповідальність державного архіву, а додатком до договору виступає графік впровадження EZD PUW, який описує різні

етапи і терміни реалізації системи з урахуванням особливостей та умов функціонування державного архіву.

За словами в. о. директора Національного цифрового архіву, процес упровадження може зайняти декілька років. Наприклад, із моменту подання заявки до Генеральної дирекції державних архівів Польщі щодо надання дозволу на впровадження в Національному цифровому архіві EZD PUW (лютий 2015 р.) і до запуску робочої версії на всіх робочих місцях працівників архіву пройшло 2 роки.

Для забезпечення ефективного переходу від пілотної до робочої версії в установі має бути побудована необхідна інфраструктура, яка складається з сервера, сканерів, принтерів, електронних пристроїв для розпізнавання штрих-кодів і комп'ютерів у складі автоматизованих робочих місць архівістів, які відповідають вимогам програмного забезпечення, що застосовується. Так, загальна вартість коштів, які були витрачені Національним цифровим архівом на створення інфраструктури для функціонування системи EZD PUW склала 56 532,66 злотих (417 317,5 грн), з них 13 152,36 злотих (97 089,38 грн) – це кошти, витрачені на сканери, принтери, читачі штрих-кодів); 37 404,66 злотих (276 120,07 грн) – кошти, витрачені на програмне забезпечення, зокрема придбання ліцензій для операційної системи Microsoft Windows; 5 75,64 злотих (44 108,05 грн.) – витрати на проведення тренінгів та семінарів, приймання делегацій.

За словами в. о. директора Національного цифрового архіву Радослава Калужняка, система EZD є простим і досить зрозумілим інструментом для управління всіма документаційними процесами в установі, яка охоплює весь цикл діловодства – від постановки завдання на створення електронного документа до його збереження в архіві установи. Забезпечується класифіковане централізоване зберігання документів, управління документаційними потоками, їх переміщення, розмежування прав доступу користувачів до документів. Електронна документація, створена в системі EZD PUW, дає можливість подальшого створення електронних справ згідно з номенклатурою справ. Всі дії працівників архіву автоматично протоколюються та зберігаються у системі, що дозволяє здійснювати контроль виконання ними завдань. Це також стосується і всіх змін, пов'язаних із створенням та погодженням документів. EZD PUW інтегрується з платформою ePUAP, що полегшує та прискорює листування з іншими установами, а також фізичними особами.

Працівники ЦДЕА України розповіли польським колегам про систему електронного документообігу АСКОД, яка наразі впроваджується у діяльності Укрдержархіву та архівних установ, що належать до його сфери управління. Це є важливим кроком до введення в архівній системі технологій електронного урядування, що дасть змогу наблизитися до європейських стандартів розвитку інформаційного суспільства.

Впровадження проекту «Архів електронних документів»

У рамках стажування Людмила Паламарчук та Юлія Чернятинська 15 листопада 2018 р. мали можливість відвідати Генеральну дирекцію Державних архівів Польщі (Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych) та зустрітися із заступником Генерального директора Державних архівів Польщі, доктором філософії Генріком Нестрієм (dr. Henryk Niestrój), який подякував за візит та наголосив на важливості співпраці між польськими і українськими архівами, а також розповів про основні пріоритети діяльності Генеральної дирекції Державних архівів Польщі.

Директор Департаменту управління документами Генеральної дирекції Державних архівів Польщі, д-р філософії Магда Галах (dr. Magda Gałach) розповіла про виклики, що стоять не тільки перед польськими архівістами, які зобов'язані приймати на зберігання архівні електронні документи, що створюються в установах публічної адміністрації. Нові виклики стоять і перед самими установами, які мають забезпечити зберігання та передавання архівних електронних документів в упорядкованому вигляді, а також для виробників програмного забезпечення, що займаються розробкою систем електронного документообігу.

Під час зустрічі з керівництвом Генеральної дирекції архівів Польщі. Зліва направо: заступник генерального директора Генеральної дирекції Державних архівів Польщі, д-р філософії (dr) Генрік Нестрій; Юлія Чернятинська; директор Департаменту управління документами Генеральної дирекції Державних архівів Польщі, д-р філософії (dr) Магда Галах; Людмила Паламарчук; головний спеціаліст Департаменту управління документами Генеральної дирекції архівів Польщі Даріуш Маковскі; головний спеціаліст Департаменту архівістики Генеральної дирекції Державних архівів Польщі, д-р наук (dr. hab) Анна Крохмаль, м. Варшава (Польща), 15 листопада 2018 р.

Згідно з чинним законодавством Польщі, установи, в діяльності яких створюються документи постійних строків зберігання, повинні бути готові передати ці документи після закінчення 10-річного строку зберігання з моменту їх створення, а державні архіви повинні їх прийняти, надійно та постійно зберігати, а також надавати доступ користувачам до цих документів.

Виконуючи завдання щодо організації зберігання електронних документів, польські архівісти виходять з того, що електронним визнається тільки той документ, який створений і зберігається в інформаційній системі і може передаватися з однієї інформаційної системи в іншу.

Згідно з розпорядженням Міністра внутрішніх справ і адміністрації від 2 листопада 2006 р. «Про технічні вимоги до форматів запису та носіїв даних, на яких записані архівні документи, що передаються в державні архіви»¹², електронні документи передаються на державне зберігання в форматі, в якому вони зберігалися в інформаційній системі разом із метаданими, записаними в XML-форматі. Для передавання електронних документів на зберігання до державного архіву вони мають бути сформовані в «архівний пакет», який являє собою архівний файл.tar, що містить 3 папки: «Документи», «Метадані» та «Справи». У папці «Документи» знаходяться електронні документи у вигляді файлів, в папці «Метадані» – метадані цих документів в XML-форматі, причому одному електронному документу відповідає тільки один файл із метаданими. Файл-документ і файл із його метаданими мають однакові імена. Папка «Справа» містить лише метадані справ або інших груп документів. 3 папки «Документи», «Метадані» та «Справа», об'єднані в архівний пакет, підписуються кваліфікованим електронним підписом і передаються в такій формі в державний архів. Архівний пакет може містити різну кількість справ або груп документів.

Відповідно до зазначеного розпорядження Міністра внутрішніх справ і адміністрації, при прийманні-передаванні електронних документів здійснюється технічне перевіряння архівного пакету, т. зв. валідація (validation). Державному архіві надається 12 місяців з моменту отримання електронних документів на проведення технічного перевіряння та опрацювання документів. Якщо надісланий файл містить помилки, то валідатор на підставі інформації про помилки, зібрані всередині, згенерує звіт про виявлені помилки, в якому опише їх і направить його відправнику документів.

Із метою відпрацювання оптимального механізму приймання-передавання електронних документів до державних архівів у 2006 р. реалізовано прототип системи приймання електронних документів на зберігання до державних архівів¹³. Однак, ця система не повністю задовольняє вимоги польських архівістів щодо забезпечення приймання електронних документів від організацій – джерел комплектування

державних архівів, здійснення їх обліку, управління документаційними процесами, перевіряння та зберігання.

У зв'язку з цим, перед Генеральною дирекцією державних архівів Польщі постало важливе завдання щодо реалізації потужної інформаційної системи «Архів електронних документів» (Archiwum Dokumentów Elektronicznych), яка здатна приймати-передавати електронні документи від 10 тис. і більше органів державної влади, органів місцевого самоврядування та організацій, які є джерелами комплектування державних архівів та у діяльності яких створюються електронні документи¹⁴. Концепція системи «Архів електронних документів» передбачає інтеграцію з іншими інформаційними системами, таким як єдина електронна платформа послуг публічної адміністрації e-PUAP, системами електронного документообігу, що впроваджені в суб'єктах публічної адміністрації, інтегрованою системою архівної інформації ZoSIA і сервісом Szukajwarchiwach.

Під час зустрічі Директор Департаменту управління документами Генеральної дирекції Державних архівів Польщі, д-р філософії Магда Галах розповіла, що проект із розробки системи «Архів електронних документів» розпочато в травні 2018 р. і до кінця 2020 р. планується впровадити його у всіх державних архівах. Цей проект реалізується за фінансової підтримки європейських фондів у межах 2 пріоритету оперативної програми «Цифрова Польща» (Program Operacyjny Polska Cyfrowa)¹⁵. Загальна вартість проекту становить 8 390 764,00 злотих (62 091 653,6 грн), у т. ч. з європейських фондів виділено 7 101 103,57 злотих (52 548 166,418 грн), решта – кошти з державного бюджету, що включає створення ІКТ та технічної інфраструктури. Партнерами проекту є Національний цифровий архів, Державний архів у Бидгощі та Державний архів у Торуні (Toruń).

Для ЦДЕА України є корисним досвід польських архівістів щодо впровадження системи, оскільки наразі завершується розробка першого модуля загальної архівної інформаційно-телекомунікаційної системи ЕЛАРСИС, що призначений для приймання-передавання електронних документів НАФ на постійне зберігання. У ньому має бути реалізований новий формат електронного документа, вимоги до якого затверджені наказом Державного агентства з питань електронного урядування України від 7 вересня 2018 р. № 60 «Про затвердження вимог до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади»¹⁶. По завершенню доопрацювання системи буде проводитися пілотний проект щодо приймання-передавання електронних документів НАФ на постійне зберігання від Секретаріату Кабінету Міністрів України до ЦДЕА України через систему електронної взаємодії органів виконавчої влади із застосуванням нових форматів електронного документа та кваліфікованого електронного підпису чи печатки.

Інтегрована система архівної інформації ZoSIA

Інтегрована система архівної інформації ZoSIA призначена для автоматизованого обліку архівних колекцій на всіх рівнях їхньої ієрархічної структури – від всієї справи до окремого архівного об'єкта, а також описування оцифрованих документів у відповідності до вимог Загального міжнародного стандарту архівного описування ISAD(G): General International Standard Archival Description¹⁷, що гармонізовано також в Україні – ДСТУ 4331:2004 (ISAD (G):1999, NEQ) Національний стандарт України. Правила описування архівних документів¹⁸.

За рішенням Генерального директора державних архівів Польщі система ZoSIA була впроваджена в усіх державних архівах. Реалізація проекту була завершена в 2017 р. Для функціонування системи ZoSIA було побудовано цифрове сховище – потужна серверна, яка забезпечує високі стандарти безпеки.

На сьогодні інтегровану систему архівної інформації ZoSIA успішно та безкоштовно використовують всі 33 державних архіви Польщі та понад 20 інших установ (бібліотеки, музеї, документальні центри та ін.), а також близько 14 установ користуються освітньою версією системи. Система містить біля 117 тис. описів і більше 22,3 млн архівних одиниць зберігання. Загальний об'єм інформації, що розміщена в системі, близько 649 терабайт, ще приблизно такий самий чекає свого часу для наповнення.

Державні архіви Польщі додають свої матеріали до системи ZoSIA щокварталу, однак планується наповнювати базу даних за необхідності, в будь-який зручний час для архіву. У програмі ZoSIA створюються основні облікові документи: книга обліку надходжень та вибуття документів, списки фондів, картки фондів, описи. Ведення таких облікових документів у паперовій формі в архівах припинено. Нові надходження вносяться до бази даних ZoSIA та роздруковуються за кожен рік окремо, облік відомостей по фондах ведеться в електронній формі.

Правила складання описів у польських архівах відповідають Загальному міжнародному стандарту архівного описування ISAD(G): General International Standard Archival Description¹⁹. Заголовки справ вносяться зі старих описів із паперовою основою (ретроконверсія) та описів, що надійшли разом із документами на постійне зберігання, до програми ZoSIA. Описи роздруковуються безпосередньо з програми.

Щороку розробляється нова версія системи. З 1 лютого 2018 р. була випущена версія ZoSIA 2.0 та розпочата робота над новою версією ZoSIA 3.0. на реалізацію якої в рамках 2 етапу програми «Цифрова Польща» виділено 21 млн злотих (більш як 155 млн гривень).

Версія ZoSIA 2.0 містить важливі функції, зокрема:

– введення електронної форми документації в книгах обліку надходжень та вибуття документів, а також в описах одиниць зберігання;

- численні зміни в словниках;
- нові поля (наприклад, стан оцифрування документа, справи);
- нові функції завантаження даних;
- новий повний звіт: електронний Архів інвентаря.

Для збереження інформації в системі ZoSIA використовується об'єктно-реляційна система керування базами даних PostgreSQL. Система була розроблена і на сьогодні функціонує за допомогою мови програмування Python, нову версію системи планується написати на Java.

Варто зазначити, що над розробленням подібної інтегрованої системи працює ЦДЕА України, а саме над створенням структури та змісту бази даних до відомчої електронної пошукової системи «Архівні фонди України»²⁰, яка дозволить надати віддалений авторизований доступ через мережу Інтернет працівникам архівних установ України з метою наповнення ними зазначеної бази даних відомостями про склад документів НАФ та додавання до неї цифрових копій таких документів.

Сервіс Szukajwarchiwach.pl

Під час стажування українських архівістів у Національному цифровому архіві працівники відділу цифрового архівування Анджей Анісімович (Andrzej Anisimowicz) і Кароль Даугіало (Karol Dowgiało) ознайомили Людмилу Паламарчук та Юлію Чернятинську з роботою модуля інтегрованої системи архівної інформації ZoSIA – Szukajwarchiwach (Шукай в архівах), який забезпечує вільний он-лайн доступ користувачів до оцифрованих копій документів та описової інформації про ці документи.

Сервіс Szukajwarchiwach.pl – це веб-сайт, який розробив Національний цифровий архів для розміщення описової інформації з системи ZoSIA та оцифрованих копій архівних документів, а також надання загального, відкритого та безоплатного доступу для всіх користувачів із можливістю розширеного пошуку по системі. На сьогодні 82 установи публікують документи на веб-сайті, розміщено 14 млн описів (описових статей) та більше як 34,2 млн цифрових копій документів. Також на веб-сайті представлена інформація із бази даних Програми реєстрації і приймання на роботу (PRADZIAD), яка містить інформацію про генеалогічні документи, що зберігаються в архівах.

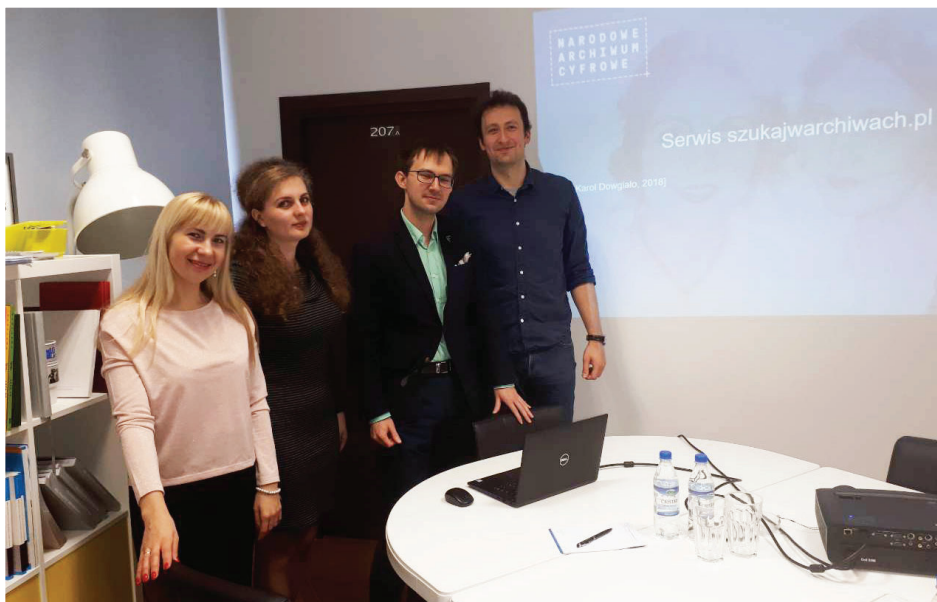
Цифрові копії документів, що розміщені на веб-сайті, не мають водних знаків, їх можна вільно використовувати, завантажувати будь-яким способом на локальний диск, копіювати і поширювати іншим способом із використанням різної техніки, якщо в описовій частині документів не встановлено обмежень для використання.

Перша версія сервісу була створена у 2009 р. – SwA 1.0, на зміну якій у 2013 р. була створена нова версія SwA 2.0, що актуальна й на сьо-

годні. Сервіс Szukajwarchiwach дозволяє всім користувачам за допомогою «єдиного вікна» мати доступ до архівних документів, не звертаючи увагу на архівну компетенцію користувача, ціль пошуку та місце, де знаходишся. Розробляючи пошукову систему, за приклад брали веб-сайти Національного архіву Великобританії (The National Archives (United Kingdom)) та Національного архіву США (The U. S. National Archives).

У 2018 р. розпочалася робота над створенням нової версії пошукової системи Szukajwarchiwach, в якій передбачено введення нових функціональних можливостей як для користувачів, так і для працівників архівних установ, зокрема:

- тематичні колекції, згруповані за однаковою тематикою архівні документи;
- пошук по тегах, а також можливість їх додавання. До бази будуть внесені не лише архівні ключові слова, а й найчастіше затребуванні користувачами, або ж слова, які авторизований користувач зможе додати самостійно;
- замовлення сканів, із можливістю вибору їхніх технічних параметрів;
- можливість онлайн-замовлення документів до читальних залів, із функцією зазначення дати та часу візиту до архівної установи;

Під час ознайомлення працівників ЦДЕА України з особливостями роботи Інтегрованої системи архівної інформації Zintegrowany System Informacji Archiwalnej (ZoSIA) та модуля цієї системи Szukajwarchiwach (SwA) (Шукаємо в архівах) у Національному цифровому архіві.

Зліва направо: Людмила Паламарчук; Юлія Чернятинська; працівник відділу цифрового архівування Анджей Анісімович; працівник відділу цифрового архівування Михайло Каца, м. Варшава (Польща), 14 листопада 2018 р.

- додаток «веб-сторінок» державних архів Польщі з контактною інформацією;
- актуальні новини, зокрема щодо поповнення сервера новими оцифрованими документами;
- система сповіщення про помилки і тимчасові несправності веб-ресурса;
- актуалізація архівних документів, постійне поповнення бази новими цифровими копіями;
- функція «поділитися у соціальних мережах», зокрема Facebook, Instagram та ін.
- ідентифікація архівних документів за допомогою користувачів та дослідників, які, маючи знання в певних галузях, допомагатимуть архівним установам в описуванні документів.

За статистикою, у 2017 р. сервіс Szukajwarchiwach відвідало 800 тис. користувачів та було здійснено 45 млн переглядів сторінок, а також користувачами було завантажено 5,5 млн оцифрованих документів. На початок 2018 р. загалом у системі було 3 млн зареєстрованих користувачів, ¼ з яких – іноземці, найчастіше громадяни Німеччини, США, Франції та Великої Британії. Протягом 2009–2017 років зафіксовано 200 млн переглядів сторінок Szukajwarchiwach.

Національний цифровий архів вчетверте у поточному році, а саме 4 жовтня 2018 р., оновив веб-сайт szukajwarchiwach.pl, ресурс було поповнено цифровими копіями актів цивільного стану XIX ст.

Варто зазначити, що наразі працівники ЦДЕА України працюють над створенням подібних сервісів, що впроваджені в Національному цифровому архіві, це – зокрема, створення інформаційної системи «Архівні фонди України», яка складається з централізованого веб-сервісу, призначеного для надання вільного доступу до довідкових даних про документи НАФ та веб-сервісу з авторизованим доступом для працівників державних архівів, призначеного для звірки та наповнення обліково-довідкових даних про документи НАФ.

Оцифрування архівних документів

Одним із стратегічних напрямів організації доступу громадян до архівної інформації та пріоритету Державної архівної служби України на 2018–2019 рр. є оцифрування документів НАФ, що є спільним напрямом розвитку архівної галузі України та Польщі.

У Польщі здійснюється системне та планомірне оцифрування архівних документів, яке дозволило не тільки впровадити електронні архівні послуги, долучити Польщу до світового інформаційного простору, але й забезпечити збереженість оригіналів документів шляхом виведення їх з обігу і надання доступу до їхніх цифрових копій.

Під час ознайомлення з основними виробничими процесами в Національному цифровому архіві, м. Варшава (Польща), 13 листопада 2018 р.

Перші спроби оцифрування фондів у польських державних архівах були зроблені в 1995 р. З часом повільно, але систематично змінювалася технологія створення архівних копій: від мікрофільмування до оцифрування. З 2012 р. пришвидшилися темпи оцифрування в Польщі, на що вплинула багаторічна урядова програма «КУЛЬТУРА +Пріоритет оцифрування»²¹. У проекті взяли участь 20 архівів, які завдяки наданим майже 16 млн злотих (103 млн грн) не тільки збільшили свої фонди мільйонами оцифрованих копій, а й створили 15 нових лабораторій для оцифрування. Щороку архіви Польщі отримують кошти на замовлення робіт з оцифрування у приватних фірмах. На сьогодні лабораторії для оцифрування мають 29 із 33 архівів, тобто 88% усіх державних архівів Польщі.

У вересні 2016 р. Генеральний директор Державних архівів Польщі, д-р Войцех Возняк (Wojciech Wozniak) офіційним листом (Pismo NDAP z dnia 22 września 2016 г., znak DOU.710.2.2016.) зобов'язав державні архіви, які входять до сфери управління Генеральної дирекції, завершити всі процеси, які стосуються мікрофільмування, до кінця 2017 р.

У 2018 р. була прийнята «Стратегія оцифрування фондів державних архівів за 2018–2023 роки»²² (Strategia digitalizacji archiwów państwowych na lata 2018-2023) – основний документ для реалізації процесу оцифрування в Польщі. У Стратегії було визначено декілька цілей:

- розширення доступу до оцифрованих фондів за допомогою збільшення кількості копій на веб-сайті «szukajwarchiwach.pl»;
- забезпечення безкоштовного і відкритого доступу до цифрових копій архівних документів із можливістю завантаження файлів (дозвіл на повторне використання, відмова від водних знаків архівів);
- створення «іміджу» державних архівів як установ – джерел пізнання;
- надання доступу до оцифрованих архівних документів, незалежно від форми і виду оригіналу документа,
- забезпечення збереженості архівних документів у вигляді цифрових страхових копій.

Передбачається, що результатом виконання зазначених вищезгаданих цілей буде 55 млн оцифрованих копій архівних документів, з яких щонайменше 41 млн буде опубліковано в мережі «Інтернет». Стратегія передбачає, що виконання планів буде здійснено за допомогою 10 завдань, зокрема:

1. Визначення порядку оцифрування архівних документів – до кінця III кварталу 2018 р.
2. Моніторинг веб-сайта «szukajwarchiwach.pl» – до кінця III кварталу 2019 р.
3. Оцифрування і доступ до 1000 особливо цінних документів.
4. У 2018–2023 рр. Генеральна дирекція державних архівів буде щороку визначати тематичні пріоритети для оцифрування документів архівів на наступний рік.
5. Збільшення кількості лабораторій для оцифрування в державних архівах.
6. Забезпечення комплектування кадрами для роботи щодо оцифрування документів.
7. Підготовка багаторічного плану закупок обладнання для оцифрування.
8. Впровадження Програми оцифрування аудіовізуальних документів.
9. Створення пересувної лабораторії для оцифрування.
10. Відкриття центральної лабораторії для оцифрування на базі Національного цифрового архіву.

Наразі державними архівами Польщі здійснюється активне виконання завдань Стратегії.

Головний спеціаліст відділу оцифрування Матеуш Болеста розповідає про особливості роботи та методи оцифрування документів Національного цифрового архіву Польщі, м. Варшава (Польща), 13 листопада 2018 р.

Особливості роботи Архіву Польського Радіо

Програма стажування українських архівістів також передбачала відвідування Архіву Польського Радіо (Archiwum Polskiego Radia), який є скарбницею аудіовізуальної спадщини Польщі та зберігає близько мільйона звукозаписів, які прозвучали в ефірах польських радіостанцій.

Учасників стажування ознайомили з автоматизованими системами, що функціонують у Радіоархіві, зокрема системою реєстрації та архівування аудіоданих, яка дозволяє здійснювати систематизацію аудіозаписів за темами і жанрами, обрізати фрагменти радіоэфірів та архівувати їх у форматі mp3, системою розпізнавання голосів і пошуковою системою аудіозаписів, яка забезпечує он-лайн пошук радіозаписів за ключовими словами через офіційний веб-сайт Польського радіо (<http://www.polradio.pl/>).

Українським архівістам провели екскурсію в одне з восьми сховищ аудіодокументів із плівковими носіями, яке займає площу понад 600 м² та обладнане потужною автоматичною системою пожежогасіння, що відповідає нормам у сфері пожежної та техногенної безпеки. Працівники

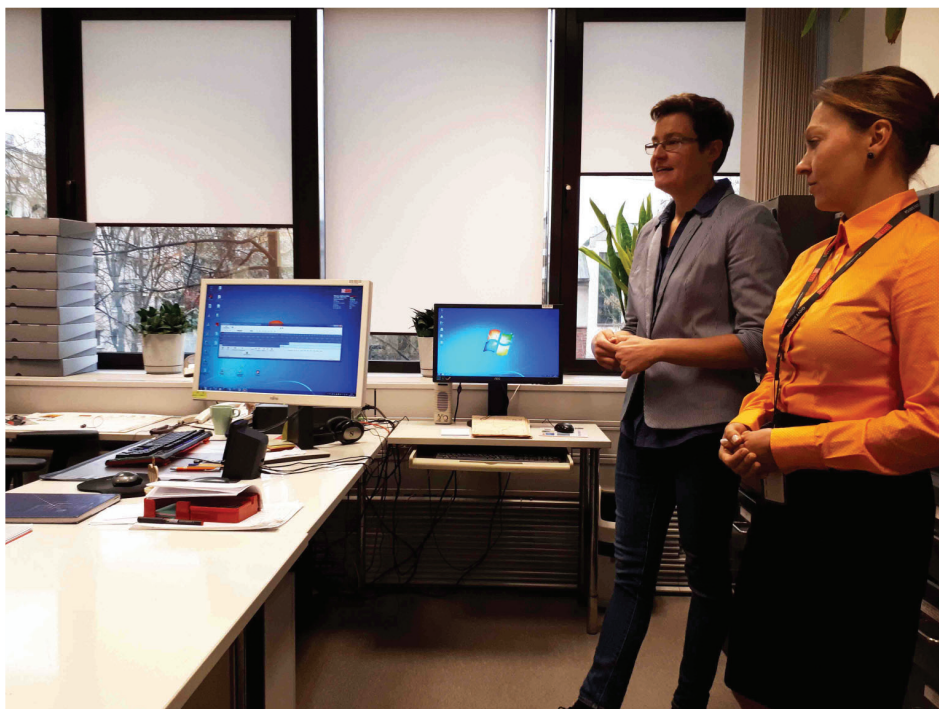

Під час зустрічі з керівництвом Архіву Радіо Польща. Зліва направо: Інна Ляшенко; Людмила Паламарчук; заступник директора Архіву Радіо Польща Агнешка Кордовіч; директор Архіву Радіо Польща Ельжбета Берус-Томашевська; Анна Крохмаль; Юлія Чернятинська, м. Варшава (Польща), 16 листопада 2018 р.

відділу консервації та оцифрування представили новітні технічні рішення та спеціалізоване обладнання для оцифрування (перезапису) аудіовізуальних документів із застарілими плівковими носіями та форматами даними в сучасні цифрові формати, що дозволяє зберегти максимальну якість звуку та призначене для забезпечення тривалого зберігання аудіоданих із можливістю доступу до них широкого кола користувачів. Крім того, технології, які застосовуються в архіві, дозволяють видаляти шуми і дефекти запису звуку.

За результатами проходження стажування українських архівістів було здійснено обмін думками з представниками польських архівів щодо спільних проблем забезпечення надійного постійного зберігання електронних документів, оцифрування документів НАФ та впровадження загальнодержавних архівних інформаційних систем.

Стажування показало, що інформатизація архівної справи Польщі є пріоритетним напрямом розвитку державної архівної системи та невід'ємною складовою загальнодержавних програм інформатизації. Особливо було відзначено прогрес, досягнутий польськими колегами в питаннях розроблення технологій роботи з електронними документами, переходу на електронний документообіг, здійснення масштабного

Під час презентації Мультимедійної радіо бази даних (MVRD) в Архіві Радіо Польща. Зліва направо: заступник начальника редакції документів Архіву Радіо Польща Джоанна Мітко; спеціаліст відділу редакції документів Ярослав Кравченко, м. Варшава (Польща), 16 листопада 2018 р.

оцифрування архівних документів, упровадження новітніх технічних рішень щодо зберігання документів та надання користувачам архівних електронних сервісів. Звісно, важливою складовою цього успіху є фінансові можливості Уряду Польщі в рамках Програми «Цифрова Польща», а також фінансова підтримка Європейського Союзу.

Враховуючи сучасні інтеграційні процеси України до Європейського Союзу, перед українськими архівістами постають непрості завдання щодо реформування архівної сфери відповідно до стандартів ЄС та з урахуванням досвіду роботи в цьому напрямі національних архівів інших держав світу. Тому участь у стажуванні сприяла професійному зростанню українських архівістів, а знання, здобуті ними під час навчання в провідних архівних установах Польщі, будуть застосовані для розвитку архівної справи в Україні.

¹ Serwis ePUAP. URL: <https://www.gov.pl/web/cyfryzacja/serwis-epuap> (дата звернення: 15.12.2018).

² Ustawa z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20050640565> (дата звернення: 15.12.2018).

³ Ustawa z dnia 5 września 2016 r. o usługach zaufania oraz identyfikacji elektronicznej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20160001579> (дата звернення: 15.12.2018).

⁴ Electronic Identification and Authentication and Trust Services. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/trust-services-and-eid> (дата звернення: 17.12.2018).

⁵ Ustawa z dnia 18 września 2001 r. o podpisie elektronicznym. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20011301450> (дата звернення: 15.12.2018).

⁶ Презентація Даріуша Маковскі, Магди Галах «Польские Государственные архивы и аспект электронного документа. Введение в проблематику приёма архивных материалов в электронном виде».

⁷ Ustawa z dnia 12 lutego 2010 r. o zmianie ustawy o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne oraz niektórych innych ustaw. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20100400230> (дата звернення: 17.12.2018).

⁸ EZD informacje ogólne. URL: <https://www.archiwa.gov.pl/pl/772-ezd-informacje-og%C3%B3lne> (дата звернення: 17.12.2018).

⁹ Projekt EZD PUW. URL: <https://ezd.gov.pl/www/index> (дата звернення: 17.12.2018).

¹⁰ Там само.

¹¹ Презентація Радослава Калужняка *Spostrzeżenia związane z procesem wdrażania w NAC EZD jako systemu podstawowego*.

¹² Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 2 listopada 2006 r. w sprawie wymagań technicznych formatów zapisu i informatycznych nośników danych, na których utrwalono materiały archiwalne przekazywane do archiwów państwowych. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20062061519> (дата звернення: 17.12.2018).

¹³ Archiwum Dokumentów Elektronicznych. URL: <https://ade.ap.gov.pl/ndap/login.do> (дата звернення: 17.12.2018).

¹⁴ Презентація Даріуша Маковскі, Магди Галах «Польские Государственные архивы и аспект электронного документа. Введение в проблематику приёма архивных материалов в электронном виде».

¹⁵ Program Operacyjny Polska Cyfrowa na lata 2014-2020. URL: https://www.polskacyfrowa.gov.pl/media/55216/POPC_Program_3_0_17042018.pdf (дата звернення: 17.12.2018).

¹⁶ Про затвердження Вимог до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1309-18/sp:max10> (дата звернення: 17.12.2018).

¹⁷ General International Standard Archival Description. URL: https://www.ica.org/sites/default/files/CBPS_2000_Guidelines_ISAD%28G%29_Second-edition_EN.pdf (дата звернення: 13.12.2018).

¹⁸ ДСТУ 4331:2004 (ISAD (G):1999, NEQ) Національний стандарт України. Правила описування архівних документів. URL: http://imt.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/09/DSTU_4331_2004.pdf (дата звернення: 13.12.2018).

¹⁹ ISAD(G):General International Standard Archival Description. URL: https://www.ica.org/sites/default/files/CBPS_2000_Guidelines_ISAD%28G%29_Second-edition_EN.pdf (дата звернення: 13.12.2018).

²⁰ Спр. 04–02 за номенклатурою справ ЦДЕА України на 2017 р. Вимоги до структури та змісту бази даних до електронної пошукової системи «Архівні фонди України» (3-я редакція). Проект. Затв. рішенням наук.-метод. ради ЦДЕА України, протокол засідання від 27.12.2017 № 6 // Укрдержархів, ЦДЕА України; уклад.: Ю. С. Ковтанюк, Л. В. Паламарчук, Т. Я. Купрунець. Київ, 2017. 40 с. Рукопис.

²¹ Wieloletni Program Rządowy KULTURA+ URL: <http://www.nina.gov.pl/programy-ministra/wieloletni-program-rz%C4%85dowy-kulturaplus/> (дата звернення: 13.12.2018).

²² Strategia digitalizacji archiwów państwowych na lata 2018–2023. URL: https://www.archiwa.gov.pl/files/Strategia_digitalizacji_zasobu_archiww_pastwowych.pdf (дата звернення: 13.12.2018).

Наукове видання

**Архіви
України**
№ 5-6 • 2018

Редактор *Володимир Янішевський*

Літературне редагування *Ганни Волкотруб*

Коректор *Микола Дзьобак*

Переклад англійською мовою *Ольги Фрасинюк*

Художньо-технічний редактор *Тетяна Остапенко*

Оригінал-макет *Ізоіни Селезньової*

Здано до набору 27.11.2018. Підписано до друку 26.12.2018. Формат паперу 70×108/16.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 23,1. Умовн. фарбо-відб. 51,2. Обл.-вид. арк. 20,3.
Наклад 103. Зам.

«Архіви України», № 5–6, 2018. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012 р.

Журнал «Архіви України» включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 р.)

Адреса редакції:

03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.